विषयसूची

तत्त्वत्रयसिद्धौ

१ मङ्गलाचरणमद्वितीयत्वश्रुतेः पराभिमतार्थ दूषणञ्च १
२ सकलभेदप्रपञ्चस्यसत्यत्वपक्षसमर्थनम् ८
३ तत्त्वमसिवाक्यस्यपराभिमतब्रह्मात्मैकपरत्वेऽनुपपत्तिप्रदिपादनम् २२
४ परमतेसामानाधिकरण्यर्थाऽयोगवर्णनम् २५
५ परकीयसंविदेकत्वव्यवस्थानुवादप्रकरणम् २९
६ सम्विन्नानात्वोपपादनप्रकरणम् ३३
७ अविद्यायास्वरूपनिर्वचनीयत्वानुपपत्ति प्रकरणम् ३६
८ अविद्यायाआश्रयानुपपत्तिवर्णनप्रकरणम् ४४
९ अविद्याया एकानेकत्वदूषणम् ५१
१० एकविद्यांवकल्पितैकजीववादानुवाद प्रकरणम ५२
११ एकाविद्याकल्पितैकजीववादनिरासप्रकरणम् ५३
१२ नानाविद्याकल्पितनानाजीववादनिरासः ६१
१३ सविशेषत्वोपपादनेनसंविदोनिर्विशेषनिरासः ६१
१४ प्रपञ्चसदसद्व्यतिरेकित्वरूपमिथ्यात्वनिरासः ६४
१५ सदद्वैतनिरासेनभेदप्रपञ्चस्यपारमार्थिकत्वसमर्थनम् ६८
१६ चिदद्वैतनिरासेनमित्यादियाथार्थ्यसमर्थनम् ६९
१७ देहात्मवादे पूर्वपक्षः ७३
१८ देहात्मवाद खण्डनम् ९५
१९ इन्द्रियात्मवादः १०८
२० अन्तरिन्द्रियमन आत्मवादस्तत्खण्डनञ्च ११०
२१ मनःपदार्थनिरूपणंतस्यचेतनत्वखण्डनञ्च ११४
२२ प्राणात्मवादः ११९
२३ सम्विदात्मवादे क्षणिकात्मवादादिबुद्धानां पूर्वपक्षस्तत्समर्थनञ्च १२०
२४ नित्यविज्ञानात्मवादेन क्षणिकविज्ञानवादखण्डनम् १२९
२५ नित्यविज्ञानात्मवादीशांकरमतनिरासः १३२
२६ संविदोनित्यत्वनिरासः १४१
२७ ज्ञानस्याननुभूत्वाक्षेपनिरासः १४९
२८ ज्ञानस्यसर्वविधभेदराहित्यनिरासः १५२
२९ ज्ञानेमानसिद्धधर्माभावनिरासो नित्यत्वप्रदर्शनञ्च १५४
३० सिद्धिरूपसंविदाश्रयनिरूपणम् १६०
३१ पारमार्थिकसंविद्हमर्थस्याध्यासनिरासः १६३
३२ ज्ञातुरहमर्थाद्विलक्षणसाक्षित्वनिराकरणम् १६६
३३ सत्त्वादीनां ज्ञातृत्त्वानुपपत्तिः १६९
३४ ज्ञप्तिमात्रस्वरूपात्मवादिसुरेश्वरमतनिरासः १७१
३५ अहङ्कारस्यात्माभिव्यञ्जकत्वनिरासः १७५
३६ स्वापेऽहमर्थस्यभानसमर्थनम् १८५
३७ आत्मनोमोक्षाद्दौसर्वदाहंभावसमर्थनम् १८८
३८ ज्ञानात्मत्वसाधकाजडत्वहेतुदूषणम् १९८
३९ सुगताभिमतग्राह्यग्राहकप्रत्युद्धारनिराकरणम् २००
४० अद्वैताभिमतविकल्पप्रत्युद्धारनिराकरणम् २१०
४१ देहादिविलक्षणप्रत्यगात्मस्वरूपनिरूपणम् २१२
४२ शरीरादिविलक्षणात्मनआनुमानिकत्वनिरूपणम् २१५
४३ नैयायिकाभिमतात्मानुमाननिरासः २२६
४४ सांख्याभिमतात्मानुमाननिरूपणम् २२९
४५ सांख्याभिमतात्मानुमाननिरासः २३४
४६ शरीराद्यतिरिक्तविलक्षणात्मनः शास्त्रैकप्रमाणत्वनिरूपणम् २४१
४७ मीमांसकेनात्मनः प्रत्यक्षवेद्यत्वनिरूपणम् २४५
४८ आत्मप्रत्यक्षवेद्यत्वमितिमीमांसकमतनिरसनम् २४६
४९ मीमांसकेनात्मनोमनसाग्राह्यत्वादिरूपेणाक्षेपः २४८
५० भाट्टाक्षेपोद्धारः २५०
५१ गुरुमुखेनात्मनोमानसप्रत्यक्षत्वानुमान दूषणम् २५८
५२ आत्मनोग्राह्यग्राहकभावविरोधप्रदर्शनम् २५९
५३ विरोधोद्धारः २६१

५४ प्रभाकरस्योद्धारप्रतिक्षेपः २६२
५५ भाट्टेनप्रभाकरमतदूषणम् २६४
५६ प्रभाकरेणपुनः स्वपक्षपतिस्थापनम् २६६
५७ प्रभाकरमतनिरासः २७३
५८ गुरुमतोपपादनम् २७४
५९ गुरुमतखण्डनम् २७५
६० सिद्धान्तिनात्मनः स्वप्रकाशत्वसमर्थनम् २७९
६१ आत्मधर्मज्ञानस्यनित्यत्वोपक्षेपः २८१
६२ धर्मभूतज्ञानस्यनित्यत्वस्थापनम् २८२
६३ ज्ञाननित्यत्वपक्षेज्ञानार्थसन्निकर्षानुपपत्तिः२८५
६४ ज्ञानस्यात्मविरलत्वविचारः २८६
६५ ज्ञानस्यात्मविरलत्वमतदूषणम् २८७
६६ नित्यसर्वगतज्ञानात्मवादनिराकरणम् २८८
६७ ज्ञानस्यानित्यत्वप्रतिपादनेपूर्वपक्षोपक्रमः २९१
६८ धर्मभूतज्ञानस्यनित्यप्रतिपादनम् २९५
६९ ज्ञानस्यात्मस्त्रभावत्वप्रतिष्ठापनम् ३०१
७० ज्ञाननित्यत्वेप्रसक्ताक्षेपाणांपरिहारः ३०९
७१ निद्रायावृत्तिरूपत्वनिराकरणम् ३१४
७२ आत्मनोज्ञानस्वभावत्वनित्यत्वप्रकाश-त्वसमर्थनम् ३१८
७३ प्रकाशपदार्थनिर्वचनेपूर्वपक्षः ३२१
७४ भाट्टप्राभाकराभिमतप्रकाशपदार्थेऽनु-पपत्तिप्रदर्शनम् ३२३
७५ ज्ञानस्यार्थेनसहसन्निकर्षोपपादनम् ३३३
७६ आत्मधर्मरूपज्ञानस्यान्यत्रसंबन्धसमर्थनम् ३४०
७७ पुनःप्रभाकरेणस्वमतस्थापनम् ३४७
७८ प्रभाकरमतेदूषणप्रदर्शनम् ३४९
७९ प्रकाशशब्दस्यनिर्वचनलक्षणप्रतिपादनम ३४९
८० सत्यंज्ञानमित्याद्यानुगुण्येनात्मनःस्वप्र-काशत्वसमर्थनम् ३५५
८१ धर्मभूतज्ञानस्यसंशयाद्यावान्तरभेदोपपा-दननिर्वचनम् ३६६
८२ आत्मनिरूपणप्रमाणप्रकरणम् ३६९
८३ आत्मनः कालावच्छेदत्वकालसम्बन्ध-त्वनिर्वचनम् ३७०
८४ तत्रचार्वाकबौद्धमतपर्यालोचनम् ३७१
८५ बौद्धमतनिराकरणम् ३७३
८६ जैनमतमवलम्ब्यबौद्धमतनिराकरणम् ३८१
८७ जैनमतनिराकरणम् ३८४
८८ शंकरमतंपर्यालोच्यापाकरणम् ३८६
८९ संक्षेपेण मुक्तिसाधननिरूपणम् ३९५
९० ब्रह्मलक्षणसंक्षेपः ३९६
९१ ब्रह्मणिप्रमाणदर्शनपूर्वकसमन्वय-प्रदर्शनम् ३९७
९२ विशिष्टाद्वैतशब्दगीमांसा ३९८
९३ ईश्वरसिद्धौपूर्वपक्षारम्भः ३९९
९४ योगिप्रत्यक्षमीश्वरसाक्षात्कारेऽसमर्थ साधनम् ४०१
९५ अनुमानेनेश्वरसाधनाशक्यत्वचर्चा ४०६
९६ सामान्यतोदृष्टानुमानेनेश्वरसिद्धिचर्चा ४०८
९७ मीमांसकेनसामान्यतोदृष्टानुमानावरोध चर्चा ४११
९८ एकचेतनाधीनत्वमात्रसाधननिराकरणम् ४१२
९९ सकर्तृकत्वानुमानस्यसिद्धसाधनत्वप्रति पादनम् ४१३
१०० कार्यत्वहेतोरसिद्धिदोषोद्भावनप्रकरणम् ४१४
१०१ कार्यत्वहेतोर्विरोधप्रतिपादनम् ४१५
१०२ असिद्ध्यादिदोषपरिहारः ४१८
१०३ सकर्तृकत्वानुमानेदूषणपरिहारः ४१९
१०४ ईश्वरसाधककार्यत्वहेतोर्विरुद्धदोष परिहारः ४२२
१०५ ईश्वरेसामान्यतोदृष्टानुमानस्यप्रामाण्य व्यवस्थापनम् ४२८
१०६ परमेश्वरेऽप्यभिमतसाधकानुमान-प्रदर्शनम् ४३१
१०७ विशिष्टाद्वैतमीमांसा पं० श्रीकेदारनाथ ओझा ४३३
१०८ अर्चिरादिमार्गविवेकः ज.गु.श्रीरामानन्दाचार्य रघुवराचार्यजी ४३९
१०९ प्रमाणदीपिका ज.गु.हर्यानन्दाचार्यजी ४४६
११० श्रीरामतत्वविमर्श पं० श्रीपशुपतिझा ४४९
१११ उल्टानोस पं० श्रीवैदेहीकान्तशरणजी ४५४

११२ पुरुषोत्तम पं० श्रीवैदेहीकान्तशरणजी ४५७
११३ भागवत में श्रीरामपरत्व
पं० श्रीरामकुमारदासजी ४६१
११४ विशिष्टाद्वैतमीमांसा
पं० श्रीकेदारनाथ ओझा ४६७
११५ ज.गु. श्रीरामानन्दाचार्य–प्रस्थानत्रयी आनन्दभाष्य
डा. पं. श्रीमुरलीधर पाण्डेयजी ४७६
११६ श्रीरामानन्ददर्शनकाव्यवहारिक स्वरूप
पं० श्रीवैदेहीकान्तशरण ४८१
११७ जगद्गुरु श्रीरामानन्दाचार्यजी एक व्यक्तित्व आचार्य डा. किशोरदास स्वामी 'विद्याबारिधि' ४८४
११८ फलाधिकरणव्याख्या
पं० श्रीवैदेहीकान्तशरण ४८८
११९ गीतार्थचन्द्रिका परिशीलन
महामहोपाध्याय डा. उमारणझा ४९४
१२० ज्ञानतत्त्वविचार श्रीवैदेहीकान्तशरण ५०५
१२१ संज्ञानसूक्त व्याख्या ,, ५१९
१२२ ईश्वर शरीरी है ,, ५२१
१२३ ईश्वर प्रत्यक्षप्रमाण वेद्य है ,, ५२४
१२४ सगुण निर्गुणतत्त्वविवेक ,, ५२६
१२५ अमूर्तपरीक्षा ,, ५३०
१२६ निर्विकल्पनिर्णय ,, ५३१
१२७ ईश्वर की सत्ता और सर्वज्ञता ,, ५३५
१२८ श्रीरामानन्द सम्प्रदाय की उपासना
पं० श्रीअवधकिशोरदासजी श्रीवैष्णव 'प्रेमनिधि' ५५०
१२९ श्रीरामद्वयमन्त्र
पं० श्रीवैदेहीकान्तशरणजी ५५७
१३० द्वयमन्त्र व्याख्या ,, ५६६
१३१ दिव्य सन्देश श्रीवेदान्तकेसरीजी ५७०
१३२ भगवत्सम्बन्ध
पं० श्रीअवधकिशोरदासजी 'प्रेमनिधि' ५७०
१३३ श्रीमदाचार्य प्रशस्तिः
पं० श्रीकेदारनाथ ओझा ५७५
१३४ श्रीमदाचार्य प्रशस्ति
ज.गु. श्रीरामानन्दाचार्य योगीन्द्रः ५७६
१३५ ,, ,, श्रीनिवासाचार्यः ५७७
१३६ ,, ,, श्रीरामप्रियादासश्रीवै० ५८०
१३७ ,, ,, श्रीबालकदासश्रीवैष्णव ५८१
१३८ ,, ,, पं.सं. स्वामीवैष्णवाचार्य ५८२
१३९ ,, ,, श्रीरामरत्नदासश्रीवैष्णव ५८२
१४० ,, ,, श्रीहरिदास श्रीवैष्णवः ५८२
१४१ रम्योपदेशः
ज.गु.श्रीरघुवराचार्यजी वेदान्तकेसरी ५८३
१४२ श्रीमदाचार्य प्रशस्तिः
श्रीदामोदरदास श्रीवैष्णव ५८५
१४३ ,, ,, श्रीरामप्रियादासश्रीवै० ५८७
१४४ ,, ,, श्रीत्रिभुवनदासश्रीवैष्णव ५८७
१४५ ,, ,, श्रीमूलशंकर कालीदास ५८७
१४६ ,, ,, श्रीबालकदासजी ५८८
१४७ ,, ,, श्रीहरिदासजी ५८८
१४८ ,, ,, सुधांशु ५८९
१४९ ,, ,, श्रीभाणजी वि.भवान ५९०
१५० पद्यप्रसूनाञ्जलिः पं०श्रीजगदीशझा ५९०
१५१ संस्मरण पं०श्रीकेदारनाथओझा ५९३
१५२ अभिनन्दनपत्रम्
श्रीरामानन्दीय समाज अयोध्या ५९७
१५३ अभिनन्दनपत्रम् विद्वत्संघरायपुर ५९८
१५४ सम्मानपत्र खालसासमुदाय ५९९
१५५ पत्र पं०श्रीरामवल्लभाशरणअयोध्या ६००
१५६ श्रीरघुवराचार्यजी
पं० श्रीमोतीराम शास्त्री जम्मू ६००
१५७ श्रद्धाशब्दसुमन
पं०श्रीशान्तिप्रकाश शास्त्री जम्मू ६०३
१५८ श्रीरघुवराचार्यजी महाराज ६०४
१५९ श्रीमहामहोपाध्यायजी वेदान्तभूषण
श्रीस्वामीरामकुमारदासजी अयोध्या ६०४
१६० वेदान्तदर्शनेश्रीरामानन्ददर्शनम्
पण्डित राज पं०श्रीरघुनाथशर्मा छाता ६०५
१६१ श्रीरामानन्दवेदान्तेकिञ्चित्
स्वामी उद्धवदास वेदान्ती ६१६

१६२ श्रौतार्थसंग्रहे चिदर्थनिरूपणम्
ज.गु. श्रीअनुभवानन्दाचार्यजी ६१८

१६३ श्रौतार्थसंग्रहेअचिदर्थनिरूपणम ६२७

१६४ श्रौतार्थसंग्रहे ईश्वरनिरूपणम् ६३०

१६५ श्रीरामचन्द्रविंशति ,, ६३३

१६६ श्रीगीतार्थसुधा ,, ६३४

१६७ प्रपत्तिकुसुमाञ्जलिः श्रीटीलाचार्यजी ६३७
आचार्यपरिचर्या में

१६८ परब्रह्मश्रीरामजी
कविकिंकर श्रीबलरामदासत्यागी ६४१

१६९ सर्वेश्वरीश्रीसीताजी ,, ६४५

१७० श्रीहनुमानजी ,, ६४८

१७१ श्रीब्रह्माजी ,, ६४९

१७२ श्रीवशिष्ठजी ,, ६५१

१७३ श्रीपराशरजी ,, ६५३

१७४ श्रीव्यासजी ,, ६५५

१७५ श्रीशुकदेवाचार्यजी ,, ६५६

१७६ ज.गु. श्रीपुरुषोत्तमाचार्यजी ,, ६५७

१७७ ज.गु. श्रीगङ्गाधराचार्यजी ,, ६५९

१७८ ज.गु. श्रीसदानन्दाचार्यजी ,, ६६०

१७९ ज.गु. श्रीरामेश्वरानन्दाचार्यजी ,, ६६२

१८० ज.गु. श्रीद्वारानन्दाचार्यजी ,, ६६३

१८१ ज.गु. श्रीदेवानन्दाचार्यजी ,, ६६४

१८२ ज.गु. श्रीश्यामानन्दाचार्यजी ,, ६६७

१८३ ज.गु. श्रीश्रुतानन्दाचार्यजी ,, ६६९

१८४ ज.गु. श्रीचिदानन्दाचार्यजी ,, ६७०

१८५ ज.गु. श्रीपूर्णानन्दाचार्यजी ,, ६७२

१८६ ज.गु. श्रीश्रियानन्दाचार्यजी ,, ६७४

१८७ ज.गु. श्रीहर्यानन्दाचार्यजी ,, ६७६

१८८ ज.गु. श्रीराघवानन्दाचार्यजी ,, ६७८

१८९ ज.गु. श्रीरामानन्दाचार्यजी ,, ६८०

१९० ज.गु. श्रीभावानन्दाचार्यजी ,, ६८२

१९१ ज.गु. श्रीअनुभवानन्दाचार्यजी ,, ६८४

१९२ ज.गु. श्रीविरजानन्दाचार्यजी ,, ६८६

१९३ ज.गु. श्रीआशारामाचार्यजी ,, ६८७

१९४ ज.गु. श्रीरामभद्राचार्यजी ,, ६९०

१९५ ज.गु. श्रीरघुनाथाचार्यजी क.किं. ६९३

१९६ ज.गु. श्रीविश्वम्भराचार्यजी ,, ६९४

१९७ ज.गु. श्रीराघवेन्द्राचार्यजी ,, ६९६

१९८ ज.गु. श्रीवैदेहीवल्लभाचार्यजी ,, ६९७

१९९ ज.गु. श्रीकोशलेन्द्राचार्यजी ,, ६९९

२०० ज.गु. श्रीरामकिशोराचार्यजी ,, ७०१

२०१ ज.गु. श्रीजानकीनिवासाचार्य ,, ७०२

२०२ ज.गु. श्रीसाकेतनिवासाचार्यजी ,, ७०४

२०३ ज.गु. श्रीजानकीजीवनाचार्यजी ,, ७०६

२०४ ज.गु. श्रीभारताग्रजाचार्यजी ,, ७०८

२०५ ज.गु. श्रीहनुमदाचार्यजी ,, ७०९

२०६ ज.गु. श्रीरघुवराचार्यजी वेदान्तकेसरी ७११

२०७ ज.गु. श्रीरामप्रपन्नाचार्यजीयोगीन्द्र ,, ७२५

२०८ स्वामी रामेश्वरानन्दाचार्यजी ,, ७२९

२०९ ज.गु. श्रीअनन्तानन्दाचार्यजी ,, ७२३

२१० ,, श्रीसुरसुरानन्दाचार्यजी ,, ७२४

२११ ,, श्रीसुखानन्दाचार्यजी ,, ७२५

२१२ ,, श्रीकीलदेवाचार्यजी ,, ७२७

२१३ ,, श्रीलालतुरंगीदेवाचार्यजी ,, ७२८

२१४ ,, श्रीपीपाचार्यजी ,, ७२९

२१५ ,, श्रीरामकबीराचार्यजी ,, ७३०

२१६ ,, श्रीहनुमदाचार्यजी ,, ७३१

२१७ ,, श्रीयोगानन्दाचार्यजी ,, ७३२

२१८ ,, श्रीनरहर्यानन्दाचार्यजी ,, ७३३

२१९ ,, श्रीकर्मचन्द्राचार्यजी ,, ७३४

२२० ,, श्रीटीलाचार्यजी ,, ७३५

२२१ ,, श्रीविजयरामाचार्य ,, ७३७

२२२ ,, श्रीदीवाकराचार्यजी ,, ७३८

२२३ ,, श्रीअलखरामाचार्यजी ,, ७३९

२२४ ,, श्रीकेवलरामाचार्यजी ,, ७४०

२२५ ,, श्रीलाहारामाचार्यजी ,, ७४१

२२६ ,, श्रीअर्जुनाचार्यजी ,, ७४२

२२७ ,, श्रीराघवचेतनाचार्यजी ,, ७४३

२२८ ,, श्रीभगवान् नारायणाचार्यजी ,, ७४५

२२९ ,, श्रीनारायणाचार्यजी ,, ७४६

२३० ,, श्रीअग्रदेवाचार्यजी ,, ७४७

२३१ ,, श्रीतनतुलसीदासाचार्यजी ,, ७४८

२३२. ज.गु.श्रीरामरामायणीदेवाचार्यजीक.कि. ७४९
२३३ ,, श्रीमुरारीदेवाचार्यजी ,, ७५०
२३४ ,, श्रीनारायणाचार्य(नाभाजी),, ७५०
२३५ ,, श्रीभृङ्गीदेवाचार्यजी ,, ७५१
२३६ ,, श्रीपरमानन्दाचार्यजी ,, ७५२
२३७ ,, श्रीराघवेन्द्राचार्यजी ,, ७५४
२३८ ,, श्रीरामस्तम्भनाचार्यजी ,, ७५५
२३९ ,, श्रीहठीनारायणाचार्यजी ,, ७५६
२४० ,, श्रीमलूकदासजी ,, ७५७
२४१ ,, श्रीकालूरामाचार्यजी ,, ७५७
२४२ ,, श्रीरामरङ्गीदेवाचार्यजी ,, ७५९
२४३ ,, श्रीदामोदराचार्यजी ,, ७६०
२४४ ,, श्रीगालवानन्दाचार्यजी ,, ७६१
२४५ ,, श्रीयुतधनाजी ,, ७६२
२४६ ,, श्रीयुतसेनजी ,, ७६२
२४७ ,, श्रीयुतरविदासजी ,, ७६३
२४८ ,, श्रीद्वाराचार्यदर्शन ७६४–७६९
२४९ ,, श्रीतुलसीदासजी ,, ७६९
२५० ,, श्रीकृष्णदासजी ,, ७७१
२५१ ,, श्रीबालानन्दाचार्यजी ,, ७७२
२५२ ,, श्रीमङ्गलाचार्यजी ,, ७७४
२५३ ,, श्रीह'रदासजी ,, ७७५
२५४ ,, श्रीसरयूदासजी ,, ७७५
२५५ ,, श्रीरामवल्लभाशरणजी ,, ७७६
२५६ ,, श्रीरामपदार्थदासजी ,, ७७७
२५७ ,, श्रीवासुदेवाचार्यजी ,, ७७८
२५८ पण्डित श्रीकान्तशरणजी ,, ७७८
२५९ ,, श्रीरामलक्ष्मणाचार्यजी ,, ७७९
२६० ,, श्रीरामकुमारदासजी ,, ७८०
२६१ ,, श्रीवासुदेवाचार्यजी ,, ७८०
२६२ ,, श्रीअवधकिशोरदासजी ,, ७८०
२६३ ,, श्रीमाधवाचार्यजी ,, ७८१
२६४ ,, श्रीवैष्णवाचार्यजी ,, ७८१
२६५ ,, श्रीबजरंगाचार्यजी ,, ७८४
२६६ ,, श्रीत्रिभुवनदासजी ,, ७८४
२६७ ,, श्रीनृत्यगोपालदासजी ,, ७८४
२६८ कविपरिचय स्वामीरामेश्वरानन्दाचार्य ७८५
२६९ श्रीरामोपनिषद् प्रकाशसहिता
स्वामी रामेश्वरानन्दाचार्य ७८६
२७० सामयिक स्वामी रामेश्वरानन्दाचार्य ७९३
२७१ संक्षिप्तश्रीमन्त्रराजजपविधि
स्वामीरामेश्वरानन्दाचार्य ८००
२७२ सर्वकामनाप्रदश्रीरामयन्त्र ८०१
२७३ श्रीरामार्चनपद्धतिः गङ्गासहिता
स्वामी रामेश्वरानन्दाचार्य ८०३
२७४ प्रासंगिक ८२९
२७५ महामहोपाध्याय का प्रमाणपत्र
भारत प्रशासक का ८३०
२७६ प्रतिष्ठापत्रम्—राजकीय सं.म. विद्यालय
विहार के पण्डितों का ८३१
२७७ प्रमाणपत्रमिदम् चतुःसंप्रदायाचार्य
पीठाधीश जयपुर का ८३१
२७८ अभिनन्दनपत्रम्—
अयोध्या के विद्वद् मण्डल का ८३२
२७९ श्रीमन्त्रराजमीमांसा—जगद्गुरु
श्रीरामानन्दाचार्यश्रीरघुवराचार्यजी ८३३
२८० ज.गु. श्रीरघुवराचार्यानुगृहीताःश्लोकाः ८८६
२८१ साधनदीपिका सनुवाद
ज.गु. श्रीगङ्गाधराचार्यजी ८८७
२८२ श्रीबौधायनं दर्शनम्
ज.गु. श्रीअनन्तानन्दाचार्यजी ८८८
२८३ शिखरिणीमणिरत्नमाला—अनुवादक
पं. श्रीअवधकिशोरदासजी 'प्रेमनिधि ८८९
२८४ श्वेताश्वतरोपनिषदानन्दभाष्यम्
जगद्गुरु श्रीरामानन्दाचार्यजी ९१३

सर्वेश्वरश्रीसीतारामाभ्यां नमः

श्रीहनुमते नमः

प्रस्थानत्रयानन्दभाष्यकाराय नमोनमः

जगद्गुरु श्रीरामानन्दाचार्यरामप्रपन्नाचार्ययोगीन्द्रप्रणीततत्त्वत्रयसिद्धौ

अथ सम्वित्सिद्धिः

राम एव परं ब्रह्म राम एव परं तपः ।
राम एव परं तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्मतारकम् ॥
सीताकान्तसमारंभां रामानन्दार्यमध्यमाम् ।
रघुवरार्यगुर्वन्तां वन्दे गुरुपरंपराम् ॥
"रामानन्दः स्वयं रामः प्रादुर्भूतो महितले" इत्यागमप्रामाण्यात्

॥ सर्वेश्वरश्रीरामोविजयतेतराम् ॥

श्रीहनुमते नमः

पश्चिमाम्नायश्रीरामानन्दाचार्यपीठाधीश्वरस्वामीरामेश्वरानन्दाचार्यप्रणीतः

तत्त्वदीपः

सीताकान्तसमारम्भां रामानन्दार्यमध्यमाम् ।
रामप्रपन्नगुर्वन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम् ॥

"प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणमिति" न्यायभाष्यम् ।" अर्थात् यदा चक्षुरादीनां स्वविषयेण सह संयोगादि संनिकर्षो जायते तदाऽयं घटः पटोवेत्यादिकं ज्ञानमुत्पद्यते । ततश्च ज्ञातघटाद्यानयनाय लोकः प्रवर्तते । ततश्च घटादि विषयप्राप्तौ सत्याम्, इयं मदीया घटादि प्रवृत्तिः सफला, समर्थप्रवृत्तित्वात् विषयान्तरसफलप्रवृत्तिवत् । इत्यनुमानेन प्रमाणजनित ज्ञानस्य सत्यत्वमवगत्य फलभूतज्ञानेन प्रमेयतत्वं व्यवस्थापयति । एतदुक्तं भवति. प्रमाणफल रूपस्य ज्ञानस्यैव प्रमेयतत्वव्यवस्थापकत्वमिति नियमः । एवं चैतादृशस्वरूपकस्य ज्ञानस्यस्वरूपं किमात्मकं लक्षणं च किमिति. जिज्ञासायां "लक्षणप्रमाणाभ्याभेव वस्तुनः सिद्धिरिति" पूर्वाचार्य वचनमनुसृत्य तादृशज्ञानस्य स्वरूपादिविशोधनमत्र संवित् सिद्धौ करिष्यते । तदाशयेनाह

"यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत !। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥" इति स्वोक्तिं संपुष्टयनधिप्रयागेऽवततार श्रीरामानन्दरूपेण स्वयंश्रीरामः, त्रयोदशशतोत्तर-षट्पञ्चाशत्तमे वैक्रमाब्दे श्रीसुशीलादेवीकुक्षितः श्रीपुण्यसदनसद्मनि। वाराणसीस्थश्रीमठा-ध्यक्षजगद्गुरुश्रीराघवानन्दाचार्यचरणमाराध्यलब्धसाङ्गवेदवेदान्तविद्यास्तत एव प्राव्राज्यं स्वीचक्रुरितिविश्वविदितमेतदितिवृत्तमानन्दभाष्यकारजगद्गुरुश्रीरामानन्दाचार्यचरणा-नाम् । इतरसमस्तकार्याणि सम्पाद्य मोक्षसाधनीभूततत्त्वसम्पादनाय स्वशिष्यान्यतमं जगद्गुरुश्रीसुरसुरानन्दाचार्यं निमित्तीकृत्य तत्त्वत्रयमुपदिदेश सर्वमुमुक्षुजीवोपकृतये, तत्र च प्रथमं तत्त्वम्—

"अथ संवित् सिद्धिरित्यादि ।" अथात्राथशब्दोमङ्गलार्थकः। **तदुक्तम्**

> **"ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।**
> **कण्ठं भित्वाविनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥" इति ।**

अथवा "अथ योगानुशासनम्" "अथ शब्दानुशासनमितिवत् प्रकृते आरंभार्थक एव योगा-नुशासननामकं शब्दानुशासननामकं शास्त्रमारम्यते इत्यर्थवत् । लक्षणप्रमाणनिरूपणद्वारा संविदो निर्णयमित आरभ्यते प्रस्तूयते इति ।

अत्र प्रकरणे प्रायशोऽद्वैतमतस्यमायिकस्य यन्मतं तस्यैव निराकरणं करिष्यते । प्रसङ्गा-गतं किमप्यन्यदपि लेशत एव विचारयिष्यते आचार्येणेति । ननु केवलादैतवादिनः "सदेव सोम्ये-दमग्रे आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपश्रुत्य तत्र स्थूलसूक्ष्मसाधारणजड़चेतनात्मकसकलप्रपञ्च-कारणभूतस्य "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि श्रुतिप्रतिपादितकारणीभूतसत्पद-वाच्यस्य सविशेषब्रह्मणोऽद्वितीयत्वश्रवणात् । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" ज्ञानमात्रत्वश्रवणादपि एकावधारणद्वैतप्रतिषेधकपदैः सजातीयविजातीयस्वगतभेदसामान्याभाववद् ब्रह्मैवचिन्मात्र-स्वरूपं सत् परमार्थं कालत्रयेऽप्यवाध्यम् । एतद् भिन्नं सर्वं जगत् ब्रह्मण्येवाविद्ययाकल्पितं शुक्ति-रजतादिवदेव परिकल्पितम् । तदुक्तम् "अक्षमा भवतः केयं साधकत्व प्रकल्पने । किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम्" इति । "शुक्त्यवस्थात्ममोहोत्थारुप्यधीः शुक्तिसंभवा । कथ्यते मृदवस्थात्मजातोमृज्जो यथाघटः" इति च । तत्र यथा शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याजातं रजतं रजतत्वं तदीयसम्बन्धादिककल्पितमिति. मिथ्या स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीय-मानत्वम् ज्ञानसमानकालिकत्वरूपंवेति ते कथयन्तीति पूर्वपक्षमाकलय्य तद्दर्शयितुमुपक्रमते

"पृष्टानामेकमाद्यं त्रिकमपि श्रृणु तद्भेदतो नामभेदै
र्नित्याऽज्ञाऽचेतना सा प्रकृतिरविकृतिर्विश्वयोनिश्शुभैका ।
नानावर्णात्मिकाऽजात्रिगुणसुनिलयाऽव्यक्तशब्दाभिधेया
निर्व्यापारापरार्थामहदहमितिसूरुच्यते तत्त्वविद्भिः ॥१।६॥" इति ।

तदत्र छान्दोग्ये "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति वचनं तद्वचनं सच्चिदात्मकब्रह्मणोभिन्नस्य पदार्थस्य सद्भावं निराकृत्य तावन्मात्रं पदार्थ इति निवेदयतीति चेत्सत्यम्—

"छान्दोग्ये "सदेवसोम्येदमग्रे आसीत्" इत्यादि । हे सोम्यश्वेतकेतो ! इदं नामरूपाभ्यां परिदृश्यमानं जड़चेतनात्मकं जगत् अग्रे स्वोत्पत्तेः पूर्वम् सदेव सदात्माकं ब्रह्मरूपमेव ब्रह्म तादात्म्यकमविभज्यमानस्वरूपकमेवासीत्. तच्च सदात्मकं कारणम् तदा. एकं सजातीय भेदरहितम् एव स्वगतभेदशून्यम्. अद्वितीयं विजातीयभेदरहितं चासीत् । यथा कस्मिंश्चिदपि वृक्षे. स्वगतपत्रादिभिर्भेदः वृक्षान्तरात् सजातीयो भेदः शिलादितो विजातीयो भेदो भवतीति सर्वानुभवसिद्धम्. तथैव सजातीय विजातीय स्वगतभेदो ब्रह्मणि वस्तुत्वात् प्राप्तो भवतीति तादृशभेदनिराकरणं, श्रुतिश्च. ऐक्यावधारणद्वितीयप्रतिषेधकवाचोभिस्तादृशभेदानां निराकरणं करोतीति तदुक्तमभियुक्तैः—"वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः । वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः । तथा सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निषिध्यते । ऐक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधैः स्त्रिभिः क्रमादिति ।

इत्येवं क्रमेण प्रश्नाशयः स्फोरितः । तत्राद्वितीये श्रुतेः केवलाद्वैताभिमतार्थप्रतिपादकत्वं न संभवतीति वर्णयितुं तन्मतमेव प्रदर्शितम् "एकमेवेत्यादि" "यत्तदोर्नित्य सम्बन्धः" इति नियमात् । यदित्यस्यानुषञ्जनम् । एकमेवाद्वितीयमिति यदुपनिषद्वचनं तदिति सम्बन्धः । अथवा तत्पदम् प्रसिद्धार्थविद्योतकम् । यथा "द्वयंगतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः । कला च सा कान्तिमती कलावतः त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी" श्रीशिवः प्राप्तये पार्वत्यास्तपोऽवसानसमये शिवस्तस्याः कीदृशीश्रद्धेति जिज्ञासया तदुपरि प्रसन्नोभवस्तदन्तिकं ब्रह्मचारिरूपमास्थायगतस्ततस्तां चालयितुं प्रथमतः शिवस्य निन्दामेवाकरोत् । तत्प्रवाहे कथितं यत् हे उमे! शिवसमागमप्रार्थनया एतदुभयं लोके निन्दनीयतां गतम् एका तु कान्तिमतश्चन्द्रस्य सा कला या हि सर्वलोकप्रसिद्धाः द्वितीया च त्वम् । तत्र सा कलेति कथनात् चन्द्रमसः कान्तिमत्याः कलायाः सर्वलोकप्रसिद्धत्वंध्वनितमिति । तत्र यथा कलायाः सर्वलोकप्रसिद्धत्वमवोचदिति प्रसिद्धार्थकोपितच्छब्दः प्रकान्ताद्यर्थबोधकत्वे सत्यपि । तथैव प्रकृते तत्पदं प्रसिद्धार्थविद्योतकम् । एवञ्च ब्रह्मवाचकसत्पदविशेषणमद्वितीयपदं ब्रह्मभिन्नस्यासत्वबोधकमिति पूर्वपक्षकर्तॄणामाशयोमानसः ॥

किमत्राद्वितीयोक्तौ कीदृशः समासः किं तत्पुरुषः किं वा बहुव्रीहिसमासो विवक्षितः ! तत्र नाद्यः यतः पूर्वस्मिन् कल्पे उत्तरपदार्थः प्रधानतया विवक्षितस्तद्ब्रह्मततोऽन्यत् तत्सदृशं तद्विरुद्धं वा । त्रिष्वपि तदन्यन्न बाधते । अन्यत्वे सदृशत्वेवा द्वितीयस्य सिद्धिरेव जायते । नतुबाधः । विरुद्धत्वे द्वितीयपदेन प्रथमं तृतीयं वा

तदिममद्वैतिमतकल्पितमतं निराकर्तुमद्वितीयपदे समासं विकल्पयति सिद्धान्तवादी "किमत्रा द्वितीयोक्तौ कीदृशः समासः"-इत्यादि ।

अत्राद्वितीयोक्तावद्वितीयपदे, उत्तरपदार्थप्रधानकस्तत्पुरुषसमासोऽथवाऽन्यपदार्थप्रधानको बहुव्रीहिसमासः, राजपुरुषः गङ्गाभार्यवदिति. तत्र यदि अद्वितीयपदस्य तत्पुरुषसमास इष्यते तदा द्वितीयस्य बाधो नस्यात्तत्राह "पूर्वस्मिन् कल्पे" इत्यादि । अद्वितीयमित्यत्र न द्वितीयमद्वितीयमित्येवं तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्रधानके समासे स्वीक्रियमाणे तत्रोत्तरपदार्थः प्रधानरूपेण विवक्षितो भवति. यथा राज्ञः पुरुषोराजपुरुष इत्यत्रोत्तरपदार्थः पुरुषः स चार्थगत्यागौणोपि शब्दवृत्त्याप्रधान एव । ततश्च राजपुरुषयोस्तादात्म्यबाधे पूर्वपदार्थराजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा भवति. तस्य चाभेदेन पुरुषेऽन्वय इति राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुषोऽमात्यादिर्बोधितो भवति उत्तरपदार्थप्रधान त्वात्तत्पुरुषसमासस्य ।

तत्र च न द्वितीयमित्यद्वितीयम् । नञ् तत्पुरुषसमासे चारोपितत्वस्य पूर्वपदार्थत्वं. तस्य चोत्तरपदार्थविशेषणत्वमेवेति वैयाकरणाः । आरोपश्च तद्भिन्नेतत्सदृशे वा भवति । तस्यैव फलित कथनं तदन्याद्यर्थेनञ्—इति । "नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणं तथाहमर्थगति" रिति च शाब्दिक परिभाषा । एवञ्चाद्वितीयपदेनारोपितद्वितीयत्ववद् ब्रह्मेति शाब्दबोधे. तत्र द्वितीयभिन्नत्वस्य द्वितीयसदृशत्वस्य द्वितीयविरुद्धत्वस्य वा प्रतीतिः फलति नैतद्भिन्नस्य । यतः समासान्तर्गतस्यनञ पदस्यार्थविशेषबोधकत्वस्यैव नियमात् । तदुक्तम्—

"तत्सादृश्यमभावत्वं तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥"

यथा "अनिक्षुः सरः" इत्यत्र सादृश्यमेवार्थो नञः । अघटंभूतलमित्यत्राभावोह्यर्थः । अघटः पट इत्यत्रान्योन्याभावोर्थः । अनुदराकन्या अलवणकं शाकमित्यत्र नञोऽल्पत्वमर्थस्तथाचेषल्लवणकं शाकमित्यर्थः । "अब्राह्मणोवार्धुषिक इत्यत्राप्रशस्तो ब्राह्मणः स इत्येवार्थः । असुरोरावणादिरित्यत्र विरोध एव नञर्थो नतु भेदादिरर्थस्तथा सति सुरभिन्नत्वस्य मनुष्यदेवादावपि सत्वेन मनुष्यादीनामप्यसुरत्वप्रसङ्गात्. तस्मादत्र नञर्थो विरोध एव । तथा च सर्वसमञ्जसं भवति । प्रकृतेऽद्वितीयमात्रयोग्यत्वात् त्रय एवार्थाविकल्पिताः । तत्रचार्थत्रयेपि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यार्थात् ब्रह्मभिन्नस्य

प्राप्नोति तद् ब्रह्मैव तद् द्वितीयेन विरुद्ध्यते। अतः स सर्वे प्रथमाः सर्वे तृतीयाद्यर्थ समुदाया द्वितीयेन स्पृष्टा अवाधिता एव स्वस्थातिष्ठन्ति। ननु नञा ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्यैवनिषेधोयतो द्वितीयपदस्य सर्वार्थोपलक्षकत्वात् इति चेन्मैवम्—

नैवं प्रकारेण ब्रह्मभिनस्य विनिषेधो युक्तः, यतोऽस्मात्, अद्वितीय पदात्

द्वितीयपदार्थस्य वाधो न संभवति। यतो द्वितीयपदार्थप्रतियोगिकस्य भेदस्य सादृश्यबोधने प्रतियोगी विधया द्वितीयस्यसिद्धेः। एतदुक्तं भवति यथा चन्द्रवन्मुखमित्यत्रमुखानुयोगिकचन्द्रप्रतियोगिकसादृश्यं विवक्षितमिति सादृश्यप्रतियोगितया चन्द्रस्यबोध इति न चन्द्रादिवोधितः किन्त्ववाधितरूपेणैव तस्य प्रतीतेः। एवं भिन्न इति कथने कस्य भेदः कुत्रेति जिज्ञासायाम् प्रतिविधयासमुपस्थितः पटादिर्न स वाधितः किन्तु प्रमित एव अप्रमितस्य निषेधायोगात्। निषेधानुपपत्यैव प्रतियोगिनः सिद्धत्वात्।

"लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित् तादृगेव निषिध्यते। विधानमन्तरेणासौ न निषेध्यस्य संभवः॥"

इति प्राचीनोक्तेः।

अथैवमपि द्वितीयविरुद्धत्वे ब्रह्मणोवोधिते कथं नद्वितीयपदार्थस्य वाधस्तत्राह "विरुद्धत्वे" इति। अयंभावः द्वितीयत्वमत्रद्वित्वसंख्यापूरकमेव। द्वितीयविरुद्धत्वंच द्वितीयविरुद्धधर्मवत्वात्। स चधर्मः प्रथमत्वं नियमतः तृतीयत्वादिकत्वं वा एतावता द्वितीयस्य कस्यचिद् वाधो न भवति। तत्राह, "अतः स प्रथमाः सर्वे" इत्यादि द्वितीयेन द्वित्वसंख्यापूरकेण तथा स्पृष्टाः विरोधसम्बन्धेन सम्बद्ध्यस्वस्थाः स्वस्वप्रमाणाधीनसिद्धिकाः सन्तः, अद्वितीयत्वकथनेनापि अवाधिता एव प्रथमतृतीयादि पदार्थ समुदाया वर्तन्ते। प्रमाणाधीनसिद्धिकत्वादितिभावः॥

पुनरत्र शङ्कते "ननु नञ्" इत्यादि। अयमाशयः प्रश्नकर्तुः "प्रकृते अद्वितीयमिति पदघटक द्वितीयपदं न मुख्यार्थस्य समर्पकम्। येन भवदुत्तरं समींचीनं भवेत्। किन्तु भेदार्थकद्वितीयपदं भेदप्रपञ्चस्य सर्वस्य लक्षकमेव। अर्थात् लाक्षणिकम्। ततश्च छत्रिणोयान्तीत्यत्रछत्रिपदं समुदायस्यबोधकं तथा प्रकृते द्वितीयपदं लाक्षणिकमेव। नञ् पदंच नभेदवोधकमपितु अत्यन्ताभावस्यज्ञापकम्। द्वितीयस्याभावोऽद्वितीयम्। अर्थाभावेऽव्ययीभावसमासः। एवञ्च भेद प्रपञ्चबाधो द्वितीयश्रुत्या भवतीति। अर्थादद्वितीयपदलक्ष्यस्य प्रपञ्चमात्रस्याभावेऽर्थतस्तेषां वाध एव ब्रह्मणिस्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादिति॥

पूर्वप्रदर्शितं परिहरति "नैवं प्रकारेण ब्रह्म भिन्नस्येत्यादि।" यत इति पदं हेत्वर्थकम्। यस्मात् कारणात्। "अस्मात्—अद्वितीय पदात् ब्रह्म समानाधिकरणात् ब्रह्मणो द्वितीयादि पदार्थतोभिन्नत्वं विरुद्धत्वं सदृशत्वमेव वोध्यते। नतु प्रपञ्चमात्रस्याभावंवोधितं भवति। तस्मादत्राद्वितीय

द्वितीयस्य कस्यचिन्निषेधो न ज्ञायते । यतोऽद्वितीयशब्दोब्रह्मभिन्नं ब्रह्मविरुद्धंतत्सदृश-मेवार्थं कथयति नतु प्रपञ्चनिषेधं वक्ति । द्वितीयं यस्य नास्ति तद्ब्रह्मेतिपक्षे सत्यत्वादि ब्रह्मलक्षणानामपलक्षणत्वमापतेत् । अद्वितीये द्वितीयार्थमात्रस्य नास्तितामात्र विषयत्वे नञ र्थाभावस्य स्वप्रधानत्वात् । ब्रह्मपदे विशेषणविधयाऽन्वयोनस्यात् । तत्र द्वितीयशून्यत्वं ब्रह्म विशेषणं न संभवेत् । विशेषणे तद् ब्रह्म तृतीयं प्रथमं वा भवेद् ।

पदे नाव्ययीभावसमास इतिभाव: । अपि च ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य निषेधोऽनुपपन्न एव । तथा सति "सत्यं ज्ञानमित्यादि ब्रह्मलक्षणवाक्यानामसङ्गतिरेवस्यादित्याशयेनाह 'द्वितीयं यस्य नास्ति तद्ब्रह्मेत्यादि ।' यत्सम्बन्धिनोऽन्यस्य—यतोभिन्नस्य सर्वपदार्थस्याभावस्तदेवेत्यर्थकथने ब्रह्मा-त्मकलक्ष्यवृत्त्यसाधारणधर्मरूपसत्यत्वप्रसङ्गो यतोधर्मधर्मिणो भिन्नत्वेन लक्षणस्याप्यसत्वेन सत्य-ज्ञानादि लक्षणवाक्यमलक्षणमेवस्यादित्याशय: । अव्ययिभावस्य सत्पदेनान्वयोपि न स्यात् । तस्या-व्ययत्वादित्याशयेनाह "अद्वितीये द्वितीयार्थमात्रस्येत्यादि" अद्वितीयेऽर्थात् "एकमेवा द्वितीयमिति श्रुतिघटकाद्वितीयपदे स्वनिष्ठत्वात् स्वप्रधानत्वात् स्वेतरपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थ । ब्रह्मवाचक सदादिपदे विशेषणविधयाऽन्वयोनैव स्यात् । यत: सत्यादिकं ब्रह्मसमानाधिकरणं ब्रह्मविशेषणं नीलेनेवघटस्य । तस्मान्नैवापत्तिरत्र संभवति । तथा सतीष्टापत्तौवाक्यभेददोषप्रसंगात् ।

अथ लाघवादभावोऽधिकरणस्वरूपमेवान्यथा गौरवप्रसङ्गादेकस्याप्यभावस्यानेकरूपत्वादिति द्वितीयाभावो ब्रह्मरूपमेव ततस्तादृशाभावस्य ब्रह्मसामानाधिकरणत्वं घटते एवेति चेत्तत्राह "तत्र द्वितीयशून्यत्वमित्यादि" अर्थात् द्वितीयराहित्यं तादात्म्यसम्बन्धेन विशेषणं संभवति सदसतोस्तथा-भावस्यादर्शनादनुपपन्नत्वाच्च ब्रह्म तु सत्पदार्थोऽभावस्तु न तथा । अथवा तुच्छ: स इति परस्पर विरुद्धयोस्तयोस्तादात्म्यासंभवात् । नहि सतोऽसद्योगोऽसदात्मकत्वं वा नहि भवति प्रकाशतमसा: सम्बन्धस्तदात्मकत्वं वेति ।

ननु तर्हि घटाभाववज्जलमित्यादौ जलघटाभावयो: क: सम्बन्ध इति चेत् । घटाभावादेर्ज-लादौ स्वरूपसम्बन्धेनैव विशेषणत्वमिति । प्रौढ़िवादेन समाधत्ते "विशेषणत्वे तद्ब्रह्म" इत्यादि । यदि द्वैताभावो विशेषणमिति स्वीक्रियेत तदापि अद्वितीयस्य द्वितीयं यत् प्रतियोगि तत् प्रथम तदभावत्वं द्वितीयम् तृतीयं च ब्रह्मविशेषणम् । किं वा ब्रह्म प्रथमम् । द्वितीये प्रतियोगितद् द्वितीयम् तृतीयं तदभावत्वविशेषणमिति प्रथमत्वं तृतीयत्वं ब्रह्मण आवश्यकमेवेति भाव: । एवमव्ययीभाव पक्षे दोष उक्त: ॥

एतावता प्रकरणेन अद्वितीयपदे तत्पुरुषसमासपक्षे प्रपञ्चस्यबाधो न भवतीति प्रदर्श्य बहु-व्रीहि समासोवेति द्वितीयकल्पेऽर्थात् बहुव्रीहि समासपक्षस्वीकारेपि दूषणं दर्शयितुमाह "बहु-

बहुव्रीहिसमासपक्षेपि अद्वितीयपदे तत्पुरुषवदेव ब्रह्मणो ये प्रथमास्तृतीयादयाश्च ते सर्वे प्रसक्ता भवन्ति । ब्रह्मप्रति अद्वितीयत्वादवाधिता एव भवन्ति । किञ्च बहुव्रीहि समासाश्रयणे कृते सतिवृत्त्यर्थस्यनञर्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयो न स्यात् । सत्याद्यर्थान्तरसम्बन्धे एव षष्ठ्या प्रयोगो भवति । द्वितीयवस्तुनो नास्तित्वे न ब्रह्म नवा

व्रीहि समास पक्षेपीत्यारभ्य प्रसक्ता भवन्तीति" ग्रन्थेन—बहुव्रीहि समासेप्यद्वितीयपदे तत्पुरुषसमासवदेवप्रथमतृतीयादि सर्वपदार्थसद्भावोऽनिवार्यः प्रसक्त एवेति तदेव दर्शयति "ब्रह्मप्रत्यद्वितीयत्वादिति । नास्तिद्वितीयं यस्य तद् ब्रह्मेत्यस्मिन् विग्रहः । ब्रह्मनिष्ठद्वित्वसंख्यापूरकत्वं नास्तीत्यर्थः। एवञ्च ब्रह्मण एव द्वितीयत्वं लभ्येत । ततश्चब्रह्मापेक्षया प्रथमस्य तृतीयादेर्वापदार्थस्याद्वितीयश्रुत्यावाधो भवतीति सिद्धम् । यत आद्यसंख्यापूरकत्वमेव प्रथमत्वम् । तृतीयादि संख्यापूरकत्वं च तृतीयत्वादीति । "ब्रह्मप्रत्यद्वितीयत्वादिति—ब्रह्मापेक्षया द्वितीयत्वाभावात् । तच्च ब्रह्मापेक्षया तृतीयत्वाद्वाते सर्वेपि पदार्था निराकुलाः सन्तोऽवतिष्ठन्ते नतु तेषां बाध इति ।

अथ बहुव्रीहिसमासघटकस्य द्वितीयपदस्य द्वित्वसंख्यापूरकत्वं । द्वित्वसंख्यायां च यत् पदवोध्यस्य ब्रह्मणोनिष्ठत्वसम्बन्धेनान्वयो न स्वीक्रियते । येन प्रथमस्य तृतीयादेर्वा प्रसक्ति भवेत् ।

किन्तु द्वितीय पदं भिन्नपरकमर्थाद् भेदाश्रयपरकम् । भेदे च प्रतियोगिता संवन्धेनब्रह्मणोऽन्वयोऽर्थात् भेदब्रह्मप्रतियोगिकत्वस्यान्वयः । एवञ्च यतो ब्रह्मणोभिन्नं नास्ति किञ्चित् तद्ब्रह्माद्वितीयमित्येवं क्रमेणाद्वितीयश्रुत्या द्वितीयपदार्थस्य वाधोलभ्यते एवेत्याशंकां दर्शयति "किञ्च बहुव्रीहि समासाश्रयणे कृते सतीति । बहुव्रीहिसमासश्चान्यपदार्थप्रधानकोभवति 'गंगाभार्यः' इति वत् । तथा च बहुव्रीहिवृत्तपदोपस्थापितद्वितीयाभावस्यान्यपदार्थब्रह्मविशेषणत्वमेव वक्तव्यं भवेत् । परन्तु तन्न घटते । यतो ब्रह्मभिन्नसर्वस्य शून्यतायाम् द्वितीयाभावस्यापि शून्यत्वेन ब्रह्मपदार्थविशेषणत्वायोगात् । नहि सदसतोर्विशेष्यविशेषणभावः क्वचिद् दृष्टः स भवेद्वेति । ननु वृत्त्यर्थस्य बहुव्रीह्यर्थस्य नञ् पदवाच्यस्य द्वितीयाभावस्य कुतो न पदार्थान्तरान्वयः ? तत्राह "सत्याद्यर्थान्तरसम्वन्धे" इत्यादि । यस्येति भेदार्थकषष्ठी प्रकृत्यर्थान्वितेऽर्थान्तरसम्बन्धे प्रामाणोपस्थापिते एव संगच्छते । देवदत्तस्य कम्बल इतिवत् । अत्र च निर्विशेषे च अर्थात् सर्वविशेषरहिते ब्रह्मणि प्रकृत्यर्थे पदार्थान्तरसम्बन्धस्यासत्यत्वात् । षष्ठीवहुव्रीहिसमासः प्रकृते न घटते इतिभावः । ननु यथा देवदत्तस्य गृहमित्यादि प्रयोगदर्शनाद् भेदे षष्ठी विभक्तिरिति ज्ञायते । परन्तु नायमेकान्ततो नियमः क्वचिद् राहोः शिर इत्यादि प्रयोगादभेदेपि षष्ठी विभक्तिर्भवत्येव । एवञ्चाभेदार्थेपि षष्ठी विभक्तेर्दर्शनात् । यदभिन्नो द्वितीयाभावस्तदद्वितीयं ब्रह्मेति कस्यचिद् विवक्षां प्रतिक्षेप्तुमाह "द्वितीयवस्तुनोनास्तित्वे इति । असतः सत् पदार्थभेदस्तद्विशेषणत्वमपि न घटते । सदसतोस्तथा भावादर्शनादित्यर्थः । प्रकरणार्थमुपसंहरति "तस्मादित्यादि" दूरत्वादिसर्वदोषरहित

विशेषणम् । असत्त्वान्नासद्ब्रह्मभवेन्नवा विशेषणं चापि भवेत् । तस्मात् ब्रह्मेतरप्रपञ्चसत्त्वं-नाद्वैतश्रुति बाधितम् । अपितु साधक प्रमाबलादेवसिद्ध्यति । स च श्रुत्याप्यनुमोदितः ।

इत्यद्वितीयत्वश्रुतेः पराभिमतार्थदूषणम्

तेनैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेतिश्रुतेः स्वसम्प्रदायानुसारेणार्थं वच्मि । द्वितीयगणना-योग्योनासीन्नास्ति समोवाऽभ्यधिको वा यस्य यः स एव द्वितीय पदेन गण्यते । यतोऽस्य ब्रह्मण इदं जगत् विभवव्यूहकलामात्रमेव तस्मात् कथंकोऽप्यस्य द्वितीयपदयोग्य-तां प्राप्नुयात् ।

प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धोऽथ च प्रपञ्चसत्यत्वप्रतिपादकश्रुतिभिरनुमोदितोऽर्थात् तया परमार्थतया-ऽनुमोदितो भेदप्रपञ्चसद्भावो नाद्वितीयश्रुतिबाध्यः । प्रदर्शितप्रकारेणाद्वितीयश्रुतेर्ब्रह्मभिन्ननास्तिता प्रतिपादनेऽसामर्थ्यादित्यर्थः ।

॥ इत्यद्वितीयत्वश्रुतेः पराभिमतार्थदूषणनिरूपणप्रकरणस्य तत्त्वदीपः ॥

ननु यदि केवलाद्वैतिसंमतोऽर्थः "एकमेवाद्वितीय मित्यस्य न युक्तस्तदा कीदृशोऽर्थस्तादृशो-ऽर्थः सम्प्रादायानुमतो निर्दुष्टश्चेत्याशङ्कायामाह—"तेनैकमेवाद्वितीयमित्यादि ।" उक्त श्रुतेः परा-भिमतार्थस्य युक्तिश्रुत्यन्तरादि विरोधेन तदन्यादृश एवार्थोऽस्माभिरुपन्यस्यते योर्थः श्रुत्यन्तरयुक्त्या-द्यनुमोदितः सम्प्रदायानुमतश्च स एवार्थोऽस्माभिरुदाह्रियते इति भावः । सोऽर्थ उच्यते मयेति प्रतिज्ञातं प्रोच्यमानार्थस्यापूर्वत्वन्महदाश्चर्यावहत्वकं प्रख्यापनार्थमवधेयत्वार्थं च । तादृशमेवार्थं वक्तुमाह "द्वितीयगणनायोग्य इत्यादि ।

प्रथमतोजगन्निदानस्य भगवतो ब्रह्मणो गणनायां कृतायां तेन सह गणनायोग्यो द्वितीयः समानो वा तदधिको वा पदार्थोनाभूत नास्ति न भविष्यतिवेति कालत्रयेपि नास्तीत्यर्थः ।

अथानेक विलक्षणानन्तजड़चेतनात्मकसंसारे कथं ब्रह्मतुल्यस्य कस्यचिदप्यभावः स्यात् तादृशशंकायामाह, "यतोऽस्य—विभवव्यूह" इत्यादि । अस्य ब्रह्मणः सविशेषस्यानन्तमहाविभूति-मतो विभूतेरेकदेशांशमात्रत्वाच्चतुर्दशभुवनात्मकब्रह्माण्डकोटेरपि तदन्तर्गतस्योदुंवरफलोदरेविपरिव-र्तमानंमशकवत् परिच्छिन्नस्वरूपस्वभावादिमतो लोकपालादेभवप्रजापत्यादेरपि न तेन तेन समत्वं प्रसज्यते इति द्वितीयपदवाच्यत्वयोग्यतामर्थात् ब्रह्मणासहगणनायोग्यत्वं कथं तत् जगत् प्राप्नुया-दित्यर्थः । एवंच स्वसिद्धान्तेऽद्वितीयमितिपदस्य समासद्वयमपिसंभवतीति ध्वनितम् ॥

एवंच नञ्तत्पुरुषे ब्रह्मण एवाग्रगण्यत्वं स्थितम् । ततस्तस्य सर्वाधिकत्वसिद्धिः । ततश्चाधिक-निषेधः फलति । तथा चाद्वितीयमित्यत्रबहुव्रीहि समासेन च समनिषेधः फलितं ब्रह्मणः । मुक्ताना-मपिभोगमात्रे साम्यमिति न ब्रह्मणा सह गणनं मुख्यगणनप्रस्तावे युक्तम् । तन्मुख्यं वस्तु वस्तुना ब्रह्मैकमेवेति तस्य ब्रह्मणोऽद्वियत्वं प्रतितिष्ठतीति वोद्धव्यम् ।

यथा चोलनामको राजाऽद्वितीयो भुवि विद्यते इति कथने चोलनृपतिसमान नृपान्तरस्य निवारणमेव ज्ञायते नतु तदीयभृत्यपुत्रकलत्रादिनिवारणपरकं तद्वाक्यम्। तथैव दैत्यदानववसुनरब्रह्माण्डकोटयोऽस्य क्लेशकर्मविपाकाशयैरस्पृष्टस्य भगवतो रामचन्द्रस्य ज्ञानादिषड्गुणाकरस्य श्रीरामस्य विभूतिमहिमसमुद्रस्यविन्दुसमाना एवेति॥

कः खलुपुमान् अंगुल्या सप्तसमुद्रान् गणयन् तदीयजलविन्दुराशिं गणयितुंशक्नुयात्। यथैव गगने एक एव सूर्यो न द्वितीयो विद्यते इति कथनेन सूर्यरश्मीनां निषे-

एवमद्वितीयश्रुतेःर्ब्रह्मणः समाभ्यधिकराहित्यप्रतिपादनपरत्वंव्यवस्थापितम्। तथा च श्रुत्यन्तरम् "न तस्य कार्यंकरणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते। परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रियाचेति नत्वत्समश्चाभ्यधिकः कुतोऽन्योलोकत्रयोऽप्यप्रतिमप्रभावः" इति भगवद्गीतावचनानुसाराच्चायमेवार्थोऽद्वितीयमिति श्रुतिखण्डस्य कर्तुं युक्तो नत्वर्थान्तरकरणं युक्तमिति।

अथ अद्वितीयमिति पदस्य समासान्तरनिषेधपरत्वे लौकिकप्रयोगमपिदृष्टान्तयति "यथाचोलनृपः" इत्यादि, यथाऽत्रचोलनृपस्याद्वितीयत्ववर्णनं राजातिरिक्ततदीयविभूत्यादेर्निषेधकं न भवति किन्तु एतत्सदृशनृपान्तरस्यैव निषेधवर्णनपरकमेव। तथैवाद्वितीयश्रुतिर्नब्रह्मणो विभूत्यादेर्निषेधवर्णनपरकमेवेत्याशयेनाह "तथैवदैत्यदानववसुरादि" इत्यादि याः सुरासुरनरादिकमलासनघटितब्रह्माण्ड कोटयस्ता ब्रह्मणोविभूत्यर्णवविशीर्यमाणजलकणिकायमानास्तदद्वितीयश्रुत्यावाधिता न भवन्तीति। उपनिषत् प्रतिपाद्यं परंतत्त्वं सर्वेश्वरश्रीरामचन्द्र एवेति "राम एव परं ब्रह्म राम एव परं तपः। राम एव परं तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्म तारकम्। इत्याद्यथर्ववेदीयश्रीरामोपनिषदादिभिर्निरूपितम्। विष्णुशब्दादिप्रयोगास्तु व्यापकत्वगुणविशिष्टत्वेनेतिगौणार्थाभिप्रायेणेतिध्येयम्।

"अयनोनरवृन्दस्य तस्मान्नारायणोहि सः। सर्वत्र व्यापकत्वात्सविष्णुत्वेन प्रभाष्यते॥
सर्वेषु वसतीत्यस्माद्वासुदेवतयोच्यते। निष्कर्षकेतरे शब्दाः शक्त्या रामस्य वाचकाः॥
विश्वरूपस्य ते राम ! विश्वेशब्दाहिवाचकाः। स्कन्दस्येति वचस्तत्र प्रमाणं विद्यते खलु॥"
(श्रौतप्रमेयचन्द्रिका ६/१८-१९-२०) इत्यादिरूपेणाचार्योक्तेः।

ननु असमत्वेपि सहगणनास्वीकारे काक्षतिस्तत्राह "कः खलु पुमानित्यादि। तत्स्वरूपान्तर्गतस्य न गणना भवति तेन, तत्र दृष्टान्तोऽङ्गुल्यासप्तसमुद्रान्" इति, तथा तत्रैव "यथैव गगने एक एव सूर्य" इति दृष्टान्तोऽपि प्रदर्शितः।

एवं घटादिगुणानां नीलपीतानां गुणिना घटादिना सह गणनायोगो न भवति, तत्र दृष्टान्त-

धो न भवति किन्तु सूयन्तरस्यैव यथा प्रधानसंख्येय संख्यायाम्, संख्येयात् पृथगपि संख्यानैवगण्यते संख्येयभिन्नपदार्थान्तरवदिति ।

तथा "पादोस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतंदिवि" एवं प्रतिपादयन्ती श्रुतिःसर्व-जगतो ब्रह्मणोंऽशत्वमेव कथयति । एवं "एतावानस्य महिमाततोज्यायांश्च पुरुषः । यत्रा-

माह "यथा प्रधानसंख्येयसंख्यायामिति" । पृथक् सती=संख्येयात् पार्थक्येन वर्तमानापि, अथवाऽपृथक् सती=संख्येयात् पार्थक्येनवर्तमानापि, अथवाऽपृथक्सती=अपृथक् सिद्धविशेषणरूपा संख्या । संख्येयान्यपदार्थवदितिवैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा संख्यावद्द्रव्यगणनायां संख्येयद्रव्यभिन्नो गुणादि-र्यथा गण्यते तथा तदीयगुणभूताद्वित्वादिका संख्या, तेन स्वाश्रितद्रव्येन सह नैव गणितोभवतीति। अथवा संख्येयत्वेनाप्रस्तुतपदार्थान्तरवदित्यर्थः । एवञ्च साधर्म्यदृष्टान्तत्वमपि घटते एवेति ।

अथैतदुपयुक्तं तदैव संपत्स्येत, यदि ब्रह्मव्यतिरिक्ततदीयविभूतिषु किमपि प्रमाणं भवेत्, "प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि" इति नियमात् । अन्यथा ब्रह्मविभूतेर्वर्णनं गगनकुसुमादितुल्यतामियादित्या-शंकां निवर्तयितुं प्रमाणशेखरमेव दर्शयति, "पादोऽस्य विश्वाभूतानि" इति । येन प्रकारेण जगतो ब्रह्मत्वं सिद्ध्येत्, तथैव ब्रह्मांशत्वं प्रतिपादयत्, श्रुत्यादिप्रमाणजातं सर्वं जगत ब्रह्माऽपृथक्सिद्ध प्रकारत्वेव्यवस्थापयत् । गुणत्वं चात्यन्तपारतन्त्र्यरूपम्, इत्थं भावपदवाच्यमपृथक् सिद्धप्रकारत्व-स्वरूपमेव । इत्थं भाव इत्यनेन स्वरूपैकदेशत्वलक्षणमंशत्वं नैव भवति । किन्तु विशिष्टब्रह्म स्वरूपान्तर्गतप्रकारतैकरूपत्वलक्षणमेव जगतो ब्रह्मांशमितिव्यञ्जनयाऽभिव्यञ्जितम् ।

ननु स्थूलसूक्ष्मसाधारणजड़चेतनात्मकस्य समस्तस्यापिजगतो ब्रह्मस्वरूपैकदेशत्वमेव कुतो न भवतीत्याशङ्कायामाह, "एतावानस्यमहिमा ततोज्यायांश्च पुरुषः" इति । तत्र महिमेति पदेन समस्तस्यापि जगतो विभूतित्वं ब्रह्मणोऽतिशयवत्वकथनाद् ब्रह्मत्वं च । "ततोज्यायांश्च पुरुषः" इत्यनेन तु ब्रह्मणोजगदपेक्षया वैलक्षण्यं च ज्ञापितम् । तस्मात्प्रपञ्चस्य न ब्रह्मस्वरूपैकदेशत्वं जगतः यथामृत्तिकापरिणामरूपघटोदञ्चनशरावादेर्मृत्स्वरूपैकदेशत्वं न तथा प्रपञ्चस्य ब्रह्मस्वरूपै-कदेशत्वमिति ।

तस्मात् अपृथक् सिद्धविशेषणत्वरूपेणैव विशिष्टैकवस्त्वेकदेशत्वस्वरूपमेव ब्रह्मांशत्वं जड़-चेतनप्रपञ्चस्याभिमतमित्यर्थः । "विशिष्टस्यैकदेशोंऽशस्तत्वविद्भिर्मतोयतः । प्रभाप्रभावतश्चांशः शक्ति शक्तिमतोयथा । देहिनो ब्रह्मणोश्चांशो देहो जीवस्तथैव हि । वैलक्षण्येऽपि चांशत्वं विशेषणविशेष्ययोः । देहिनो ब्रह्मणोभिन्नश्चांशो जीवस्तथैव हि ।" (श्रौतप्रमेयचन्द्रिका ५/३–५) इत्याचार्योक्तेः । प्राप-ञ्चिकपदार्थमात्रस्य ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वमेवात्र श्रुतिमुदाहरति "यत्रानान्यद्विजानातिनशृणोतीत्यादि"

न्यन्नविजानाति नशृणोति सभूमा, यदोदरमपि उदरं कुरुतेऽथतस्य भयं भवति। मेरोरिवाणुर्यस्येदं ब्रह्माण्डमखिलं जगत्" इत्यादि पुराणवाक्यमपि सम्पूर्णस्य जगतस्त-दित्थंभावपरकत्वमेवेति ॥

वाचारंभणमात्रं विकारजातं सकलं जगत्, सत्यंकूटस्थमात्रमेव मूलकारणम्,

यत्रजड़चेतनात्मकविशेषणविशिष्टैः सविशेषे परमात्मनि समीचीनतयाऽनुभूयमाने, तदन्यत् स्वत-न्त्रवस्तुपरमेश्वरपार्थक्येन परिदृष्टं न भवति, यतः षदार्थमात्रस्य ब्रह्मण्येवान्तर्भावात्, जलेफेन बुद्-बुधादिवत्, स एव भूमा सर्वव्यापकः श्रीरामपरमात्मेत्यर्थः। तस्मात् सर्वव्यापकः सर्वात्मापरम ब्रह्मपरमपुरुषो भगवान् सीतापतिरेव स एव च भूमपदवाच्यः, तदन्यः सर्वोऽप्यल्पक एवेति ज्ञापितं भवति।

स्वनिष्ठप्रपञ्चदर्शनन्निन्दया च ब्रह्मनिष्ठत्वमेव सर्वप्रपञ्चस्य ज्ञातं भवतीत्याशयेन श्रुत्यन्त-रमपि प्रस्तौति "उदरमन्तरमिति" यदाह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्यभयं भवतीति। एतस्मिन् जड़चेतनात्मके जगति, दरमल्पमपि, अन्तरालं ब्रह्मसम्बन्धविच्छेदलक्षणं जीवो यदा पश्यति विजानाति, तदैव तादृशज्ञानोत्तरसमकालमेवास्य विज्ञानतो जीवस्य भयं संसारभयं समु-पस्थितमेवाग्रे भवतीतिभावः। अद्वैतवादिनां प्रक्रिययेदृशार्थोऽत्रविवक्षितो भेदमिथ्यात्वं जगतो न सिद्-ध्येत्तद्वाक्यत इति द्योतनाय। वस्तुतः स्वमतेन तु निष्ठाशब्दबोधितस्य ध्रुवानुस्मरणस्य पूर्ववाक्य-प्राप्तस्याल्पसमयविच्छेदेपि संसारभयप्राप्तिरेवेति सिद्धान्तानुमोदितः पन्थाः पूर्वकथनं तु तुष्यतु-दुर्जनन्यायानुगमेनेति भावः। परब्रह्मणो विभूत्येकदेशत्वे निखिलप्रपञ्चस्येति तत्र स्मृतिमपिप्रमा-णमितिदर्शयति "मेरोरिवाणुर्यस्येदमित्यादि" यस्य ब्रह्मण एकदेशरूपं ब्रह्माण्डं सकलंजगत्, यथा मेरो महापर्वतस्याण्डस्तथैव, एते प्रमाणराशयो ब्रह्मापृथक् सिद्धप्रकारकत्वप्रतिपादनपरका एवेति बोद्धव्यमिति फलिताशयः॥

ननु "पादोऽस्य विश्वाभूतानीत्यादिकथितश्रुतिस्मृतिवचनेषु सकलप्रपञ्चस्य ब्रह्मविभू-त्यादौ प्रतिपादनेपि तदन्यश्रौतस्मार्तवचनान्तरेषु, मूलकारणमात्रस्यैव सत्यत्वं तदन्यस्य सर्वस्य विकारजातस्यासत्यत्वमेव ज्ञाप्यते इति वचनान्तरानुरोधेन प्रपञ्चसमुदायस्य व्यावहारिकत्वंमन्त-व्यमित्याशयेनाह "वाचारम्भणमात्रं विकारजातमित्यादि" सत्यं किन्तु वाचारम्भणेत्यादिवचना-न्तरेष्वपि भेदप्रपञ्चस्य स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वरूपं मिथ्यात्वं न प्रतिपा-दितं भवति, किन्तु ब्रह्मात्मकत्वरूपेण भेदमात्रस्य सत्यत्वमेव प्राप्तं भवतीति भावः।

श्रौतकतिपयपदघटितं श्रौतार्थानुवादरूपमेव "वाचारम्भणमात्रमित्यादि" तत्तत्पदस्मारितानि श्रुतिवाक्यान्यत्र विवक्षितानि। वाचारम्भणमात्रं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति छान्दोग्योप-

मृत्तिकादिना दृष्टान्तेन प्रदर्शितम् ।
। अनन्यत्कारणात् कार्यं पावकतदीयविस्फुलिङ्गवत्, मृत्तिकादिना दृष्टान्तेन प्रदर्शितम् । एकप्रधानविज्ञानादेव
-नाशकदग्धुमनलादिरित्यादिदृष्टान्तैः कारणशक्तेरनादरः ।

निषदः षष्ठप्रपाठके कथितम् । तत्र वाक् पदोत्तरं या तृतीया विभक्तिः सा प्रयोजनस्य कारणत्व विवक्षायाम्, तत्रारम्भणम्=आलम्भनम् गृहीतमित्यर्थः आलम्भः स्पर्शसिंहयोरितिवत् । आरभ्यते इत्यारम्भणं स्पृष्टमिति वा, नपुंसकैकशेषवद्भावौ । किं तत् विकारो नामधेयं च । किं तत् स्पृष्टं तत्राह—वेत्थ यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादि पूर्वप्रक्रान्तोमृत्पिण्डः योग्यतया कर्तृत्वेनान्वय-मेति । घटत्वाद्यवस्थालक्षणो विकारः तत्तदवस्थायोगप्रयुक्तं घटादिनाम च मृत्पिण्डेनैव वाक् पूर्वकव्यवहारोपपादनाय गृहीतमिति फलितं भवति । एवं सतिकारणद्रव्यस्योपादानभूतस्य सुवर्ण-मृत्तिकादिपदार्थस्यानेकावस्थाभाक्त्वेन नानाकार्यात्मकत्वात् कटककुण्डलघटशरावादिकार्याणां-मृदादिकारणेनानन्यत्वं तदभावेतदभावरूपमित्याह मृत्तिकेत्येव सत्यमिति, कारणद्रव्यमेव सत्य-मित्यर्थः ।

अत्र सर्वं मृण्मयं सुवर्णमयं वा विशेष्यम् । "मृत्तिकेत्येव" इत्यत्र इति पदं प्रकारवाचकम् । ततश्च सर्वं मृण्मयं लोहमयं वा व्यापकधर्मेण मृत्तिकात्वादिप्रकारेणैव प्रमाणविषयतां भवति, नतु मृदन्नात्मकत्वेनेत्यर्थः । एतेन कणादसंमतः कार्यकारणयोरुपादानोपादेययोऽर्थात् समवायिकारण-कार्ययोर्गवाश्ववदत्यन्तभेदो निराकृतः ।

यतः, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति श्रौतप्रतिज्ञायाः समुपपादनार्थमेव "वाचारम्भण वाक्यस्य प्रवृत्तत्वात्, अस्य वाक्यस्य यथा सोम्येकेनेत्यादिकस्योपादानोपादेययोरनन्यते एवतात्प-र्यमिति कथितम् नतु कार्यमात्रस्य मिथ्यात्वे तात्पर्यम्, तथा सति ज्ञातव्यत्वेनाभिमतस्य प्रपञ्च-स्याभावादेव सर्वं ज्ञातं स्यादिति कथनं सर्वथैव निरर्थकं स्यात्, वाग् व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यम-न्तरेण सर्वथैवासंभवादिति ।

"वाचारम्णं विकारः" इत्यस्याद्वैताभिमतस्य समस्तपदत्वे "वागारम्भणमिति भवेत्, नतु वाचारम्भणमिति । वाचारम्भणमिति शब्दस्य पराभिमतं मिथ्यार्थकत्वं चात्यन्तमेवाप्रसिद्धमिति ज्ञात-व्यम् । तस्मात् श्रौतसिद्धान्तानुकूल एवार्थो ग्राह्यः कृतश्चेति ।

"तत्सत्यं स आत्मा श्वेतकेतो" इतिवाक्यस्यार्थतोऽनुवादः कृतः "कूटस्थम्" इत्यनेन । उपादानकारणत्वेपि ब्रह्मणो निर्विकारत्वकूटस्थपदेन कथितम्, घटादिकार्यस्थलेषु सर्वत्रोपादान-कारणलोहसुवर्णादीनां विकारवत्वस्यैव दर्शनात् ।

तद्ब्रह्मसत् सत्यम्=सततमनवरतं सत्यरूपमेव, "असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेदचेत् । सद्ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरिति श्रुत्यन्तरात्तस्य सदैकरूपत्वव्यवस्थितेरिति । ननु

सर्वं विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानेत्यादिश्रुत्यभिप्रायः, तेन चिदचिन्मयः प्रपञ्चो ब्रह्मात्मनैवात्मलाभः। इति न भवति ब्रह्मविभूतेर्निषेधः। यतस्तन्निषेधे सर्वमिथ्यात्वात् लोक

ब्रह्मणो निर्विकारत्वे कथं तस्योपादानत्वम्, उपादानस्य सविकारत्वात्? इति चेत् सर्वजडचेतन शरीरकत्वात्तस्य, सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वेनोपादानत्वं ब्रह्मण उपपद्यते एवेति गृहाण "तस्मिंल्लीनं जगज्जातं ततस्तस्मिंश्च संस्थितम्। रामस्य परिणामोहि चिदचिद्द्वारको जगत् ॥" "स्वरूपे च स्वाभावे च विकारः प्रकृतेः खलु। स्वभाव एव जीवस्य विकारः स्वीकृतो बुधैः। ब्रह्मणस्तु विकारो यन्नस्वरूपस्वभावयोः ॥" इत्याद्युक्तेः। सोयं प्रपञ्चब्रह्मणोः शरीरात्मभावः "सदायतनाः" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यत्र विशेषतो निर्दिष्टम् ॥ नचैवं स्वरूपपरिणामे ब्रह्मणो मृण्मयदृष्टान्तासङ्गतिरितिवाच्यम्, कार्यकारणयोर्मृदादिघटशरावादिकयोरनन्यत्वस्वीकारेणैव श्रुतिदृष्टान्तस्य सुसंगतत्वात्। ननु जड़चेतनजगतो ब्रह्मणा सहानन्यत्वं कथं स्यादिति चेन्न प्रपञ्चमात्रस्य ब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मरूपत्वेन तयोरनन्यत्वोपपादनसंभवात्।

एतदेव प्रामाणिकम्, तत एव श्रुतावुच्यते "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा" इति वाक्येन, एकवाक्यतयान्वयात्। मृदादिदृष्टान्तवाक्यानुकूलश्चायमेवार्थो भवति। समानप्रकरणेषु कार्यकारणयोरैक्यस्यैव प्रतिपादनात् कारणस्य सत्यत्वं कार्यस्य च मिथ्यात्वं न वाचारंभण श्रुतेरर्थः किन्तु कार्यस्य कारणात्मकतैवेति दर्शयितुमाह "अनन्यत् कार्यं कारणादिति।" पावकादग्नेर्व्युच्चरितानां विस्फुलिङ्गानां वन्ह्यंशत्वेनानन्यत्वमात्यन्तिकोऽभेदस्तथैव परिदृश्यमानस्योद्भूतस्थूलजगतोपि परब्रह्मांशभूतस्य ब्रह्मणाऽनन्यमेव विवक्षितं दृष्टान्तबोधेषु। तदिदमनन्यत्वं कार्यकारणयोः। सुवर्णमृत्तिकालोहदृष्टान्तेषु विविच्यप्रदर्शितम् ॥ कार्यं कारणात्मकमेव भवति ननु ततो व्यतिरिक्तमत्र युक्तिः प्रदर्शिता—तत्र तथा उपक्रमोपसंहारावभ्याशोऽपूर्वताफलमित्यादिना तात्पर्यनिर्णायकत्वं युक्त्यादेस्तथैवार्थवादस्यापि तथात्वमितिदर्शयितुं केनोपनिषदन्तर्गताख्यानकं स्मारयति "नाशकद्दग्धुमनलादिरिति।" वह्निर्वायुर्वा परमेश्वराज्ञां विना तृणादिकमपि नदग्धुं शशाक. देवराजस्तु स्वरूपत एव दूरापेत इत्यादिकथानकमर्थवादात्मकं तत एव ज्ञातव्यमितिकार्यकारणयोरनन्यत्वमेवेति ज्ञातव्यम्।

ननु "उततमादेशमप्राक्ष्योयेनाश्रुतमपि श्रुतं भवत्यमतमपि मतं भवति" इत्यादिना, एक विज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं सेयमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा, केवलब्रह्मणः पारमार्थिकत्वे एव घटते, नतु ब्रह्मतदीयकार्याणां तदन्येषां पारमार्थिकत्वे कथमपि घटते, तस्मात् आकाशादिप्रपञ्चस्य सर्वस्याप्यनिच्छयाप्यपारमार्थिकत्वमेव मन्तव्यमित्याशङ्कां निराकर्तुमाह "एक प्रधानविज्ञानेत्यादि" परब्रह्मणः सकलजगतोऽन्तरात्मतया, समस्तजगत् प्रधानत्वेन सर्वस्या-

शास्त्रव्यवहारविलोप आत्मज्ञानस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्, व्यावहारिकसत्यत्वेन समाधानं प्रागेव दूषितम् ॥ अत औपनिषदात्मविज्ञानेन जगन्नबाध्यते ब्रह्मविभूतित्वादेव ।

काशादित आरभ्यविज्ञानपर्यन्तजगतो ब्रह्मशरीरत्वेन तत्प्रकारतैकस्वरूपतया, तादृशपरब्रह्मणि ज्ञानं सति प्रत्यक्षसमानाकारकस्मरणेन विषयीकृते सति, ब्रह्मान्तर्गतं किमपिवस्तु ज्ञातव्यं मुख्यं न वशिष्टं भवतीति, एकप्रधानब्रह्मणि ज्ञाते सर्वविज्ञानमुपपद्येत एवेति एक विज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञा वाक्यस्यायमेवार्थोनान्यादृश इति निष्कण्टकः सिद्धान्तमार्गः । तदत्रानन्दभाष्यकारजगद्गुरु श्रीरामानन्दाचार्यमहाभागाः—"तदयंनिर्गलितोऽर्थः, इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणेन परिदृश्यमानं जगद्विभक्तनामरूपं बहुत्वावस्थं सृष्टेः पूर्वं निमित्तान्तररहितमविभक्तनामरूपतया एकं सच्छब्दशब्दितं ब्रह्मलक्षणमेवाभवदिति । यद्यपि जगदिदानीमपि सदेव पूर्वमपिसदेव तथापि सृष्टेरनन्तरं विभक्तनामरूपतयासत् उत्पत्तेः पूर्वं तु अविभक्तनामरूपतया सत्वमेतावानेवविशेषः । ये तु एकमेवाद्वितीयमिति वेदवाक्यं जगतोमिथ्यात्वे प्रमापयन्ति ते भ्रान्ता यतो यदि एकमेवेत्यादिवाक्यं मिथ्यात्वमवबोधयेत्तदा सदेव सोम्येदमग्रे आसीदिति वाक्यघटककालप्रापकाग्रपदेन तथा तदैक्षतनामरूपे व्याकरवाणीति ईक्षणनामरूपप्रतिपादकोत्तरवाक्येन विरोधप्रसङ्गादिति" इति ।

यथोक्तरूपार्थप्रतिपादनपरकैः श्रुतिवाक्यैस्तथा श्रुतिमूलकवेदार्थोपबृंहणगीतादिस्मृतिवचनैश्च ब्रह्मात्मकत्वेन लब्धब्रह्मस्वरूपः सर्वोपि प्रपञ्च इत्येव ज्ञाप्यते । ननु ब्रह्मणो विभूतिरूपः प्रपञ्चः कदापि निषिध्यते । ब्रह्मात्मनाऽत्मलाभः प्रपञ्च इत्यत्रात्मनो लाभो यस्येति बहुव्रीहिसमासः तेन ब्रह्माभिन्नान्तरात्मना प्रयोज्यस्वरूपलाभवान् । अथवा ब्रह्मात्मलाभोऽयं प्रपञ्च इति समस्त पाठः । तत्र आत्मनो लाभ आत्मलाभः । आत्मलाभ इति तदीयं स्वरूपसत्त्वम्, ततश्च ब्रह्मात्मतया=ब्रह्मात्मकत्वेनात्मलाभो यस्येति बहुव्रीहिरेव । ब्रह्मात्मकत्वावीनस्वरूपसत्ताकानित्यर्थः । इति प्रतीयते तत्वतो ज्ञायते । एतावता ब्रह्मविभूतिरूपस्य जगतो न निषेधः कुतोऽपितु साधित एवेति । ननु "अतोऽन्यदार्तमित्यादि" श्रुत्या प्रपञ्चनिषेधस्य दर्शनेन, तादृशनिषेधस्यान्यथानुपपन्नत्वादपिनिषेधपरकत्वादपिनिषेधपरकतयात्रापातातः प्रतिपन्नानाम् "अतोन्यदार्तमित्यादि" आगमवाक्यनामन्यत्रैव तात्पर्यं कल्पनीयमित्याशयवानाह "तन्निषेधे" इत्यादि । अर्थादागम वाक्यात् प्रपञ्चनिषेधे विवक्षिते, तत्तदर्थप्रतिपादनहानोपादानाद्यर्थकाः सर्वेव्यवहारा लौकिकाः शास्त्रीयाश्चदत्ततिलाञ्जलयोऽप्रामाणिका भवेयुः सर्वपदार्थस्य मिथ्यात्वात् ।

ननु यथा स्वाप्निकाः सर्वे व्यवहारा परिदृश्यमाना अपि तत्काले तथापि प्रबोधे तेषामप्रामाणिकत्वं सर्वसंमतम्, तथैव सर्वभेदव्यवहाराणामप्रामाणिकत्वमिष्टमेव तत्राह—"आत्मज्ञानस्यापीत्यादि । अयमर्थः ब्रह्मभिन्नपदार्थमात्रस्य मिथ्यात्वे "श्रोतव्यः" इत्यादिवाक्यजन्यान्तः करण

वृत्त्यात्मकब्रह्मज्ञानस्यापि मिथ्यात्वमापतेत्, असत्यकारणजन्यत्वादसत्यत्वमसत्यविषयत्वं च भवेदौपनिषद् ब्रह्मधिय इति। तथा च निरर्थको ब्रह्मविचारो भवन्मतेऽपीति भावः।

अथ पारमार्थिक दृष्टया ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेपि, परन्तु ब्रह्मज्ञानात् पूर्वं व्यवहार काले ब्रह्माज्ञानवलात्, प्रमाणप्रमेयव्यवहारोपास्योपासकादिसर्वोपि व्यवहारो यथायथं निर्वाह्यते एवेति चेत्तत्राह, "व्यावहारिकसत्यत्वे" इत्यादि। अयमाशयः व्यावहारिककारणेन लौकिके न वा, व्यावहारिकमेव कार्यं साधितं स्यात्, लौकिको घटादिर्वैदिकं स्वर्गादिश्च। मोक्षस्तु न लौकिकः कार्य इति तन्निष्पादनं कथं केनवास्यादिति। एतदुक्तं भवति व्यावहारिकसत्ताया प्रमाण प्रमेयादिव्यवहारस्य समर्थने ब्रह्मज्ञानाय व्यावदारिकस्यकस्यस्यात् प्रमाणस्याभावात्, श्रुत्यादि प्रमाणजनिताऽन्तःकरणवृत्तिरूपा परब्रह्मज्ञानमपि भवदभिमतं व्यावहारिकार्यमात्रविषयकमेव भवेत्, ततश्च निर्विशेषब्रह्ममात्रपारमार्थिकत्वस्यापि व्यावहारिकप्रमाणाधीनत्वमेवापतेत्। तथा च ब्रह्मपारमार्थिकत्वमपि पारमार्थिकसाधकाभावान्नोदीयात्। एवञ्च भवन्मते मोक्षाशा, आशामोदकादिसमानैवस्यादिति न मोक्षात्मिकेष्टसिद्धिरिति। नचान्तःकरणजन्यवृत्तिज्ञानस्याविद्यकत्वेन, व्यावहारिकाविद्यायास्तादृशकारणेन विनाशात्, ब्रह्मप्राप्तिरूपो मोक्षः स्यादेवेति वाच्यम्, तथापि तत्त्वज्ञानजनिताविद्याध्वंसस्य विनाशकाभावेनाविनाशात्, अविद्याध्वंसरूप द्वितीयस्य सर्वदाऽवस्थानेन द्वितीयस्य तस्य सत्वेनाद्वितीयब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षस्यासंभवात्। "अविद्यास्तमयो मोक्षः साच बन्ध उदाहृतः" इतित्वत्पक्षपातिनामुद्गारात्। अविद्या च द्विविधा स्थूलरूपा संस्कारादिसूक्ष्मरूपा च, ततश्च तत्वज्ञानेनोभयोर्विनाशेपि तत्त्वज्ञानस्य तज्जनिताविद्या विनाशस्य च नाशकान्तराभावेन सर्वथा अविद्याया विनाशाभावेन तदभावरूपमोक्षाभावादिति।

अद्वैतश्रुतिजनितब्रह्मविषयकनिश्चयेन प्रपञ्चवाधो न भवतीति प्रदर्श्य, तदेतत्प्रकरणमुपसंहर्तुमाह "अतऔपनिषद्" इत्यादि। यत् इदं जगत् सविशेषस्य ब्रह्मणो विभूतिरूपमर्थात् जगद् ब्रह्मणोः प्रकारप्रकारिभावः तस्मात् कारणात् ब्रह्माद्वैतनिश्चयेन जगतो वाधो न भवति, विभूतिसहितस्यैव ब्रह्मणोऽद्वितीयनिश्चयस्योपनिषद्वाक्यसिद्धत्वात्। तथाऽवाधितप्रतीति सिद्धत्वात्। अर्थात् यथा मन्दान्धकारे सादृश्यादिदर्शनसमुद्बोधितरजतसंस्कारसहितशुक्त्य ज्ञानेन शुक्तिकायां जायमानरजतस्य, यथा वा रज्जौ जायमानसर्पभ्रमस्य शुक्तित्वरज्जुत्वादिज्ञानोत्तरकालेनेदं रजतं सर्पो वा वाध्यते, न तथा ब्रह्मविभूतेर्वाधकं किंचिदुपलभ्यते इति वाधकाभावान्न वाधः किन्तु घटवति बाधकाभावान्न भवति घटस्य बाधस्तथैवेहापि ब्रह्मविभूतिरूपजगतो बाधो न भवतीति संक्षेपः। इति प्रपञ्चस्य ब्रह्मविभूतित्वस्थापनपूर्वकाद्वितीयश्रुत्यर्थवर्णन प्रकरणस्य तत्त्वदीपः॥

कथमुपपद्यते ? असत्वे वा
ननु प्रपञ्चस्य सत्यत्वं नास्तीति प्रतीतिविषयत्वं
अस्तीति प्रतीतिविषयता प्रपञ्चस्य कथमित्यस्यापि समानत्वात्। सदसत्वमेकस्य कथं
तयोर्विरुद्धत्वात् सदसत् प्रतीतिप्राप्तस्य विरोधप्रसङ्गे तयोर्मध्ये एकस्य तदन्यतरस्या-
र्थस्य निश्चायकाभावात् प्रपञ्चस्योभयधर्मवत्वमिति जैनमतालंबिनो गिरन्ति। सत्वं
पुरस्कृत्यैवासत्त्वप्रतीतिदर्शनात् सर्वदा प्रपञ्चस्य सत्वमेवेति सांख्याः। सदसत् प्रत्यय
प्राप्तविरोधे प्राप्ते विरोधपरिहाराय विरुद्धांशं परित्यज्यानिर्वचनीयत्वमेव प्रपञ्च-

मन्यमानानामेतावता
एकमेवाद्वितीयमिति, अद्वितीयश्रुत्या प्रपञ्चनिराकरणं भवतीति
प्रकरणेन निरासो भवतीति प्रतिपादितम्। अथ च प्रपञ्चो न सद् वाधात्, नाप्यसत् प्रतीय-
मानत्वात् तस्मात्सदसद्भ्यां विलक्षणमनिर्वचनीयमेवेतियत्तदीयमेवमतं तस्य निराकरणाय विचार-
मुपक्रमते "ननु प्रपञ्चस्य सत्यत्व" मित्यादि। ननु यदि प्रपञ्चः सद्भवेत्तदानास्तीति प्रत्यय
विषयता तस्य कथं स्यात् नाह सतो बाधः दृश्यते च प्रपञ्चस्य वाधः शुक्तिरजतादिवदिति सर्वा
सत्ववादिनो माध्यमिकस्याक्षेपः, अर्थात्, तस्य सत्यत्वंनास्तीति बाधविषयत्वं कथं भवेदित्या-
क्षेपः। अत्र सांख्यादयः प्रत्यवतिष्ठन्ते 'असत्वेवा–कथमिति"–यदि नास्तीति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या-
ऽसत्वाग्रहोभवतस्तदा घटोयं पटोयमिति बाधर्राहतसर्वलोकप्रत्यक्षादिप्रमाणस्य निरालंबमिति तस्य
प्रपञ्चस्य सत्वमप्येष्टव्यमेवाकामेनापीत्यतः सन्नेव प्रपञ्च इति सांख्यादयः। ननु घटादौस्व-
रूपतोऽस्तीति सत्प्रत्ययः पररूपेण नास्तीत्यसत्प्रत्यय इति सत्वासत्वप्रत्ययवलादुभयमपि पदा-
र्थस्येति जैनमतं तत्राह='सदसत्वमेकस्य कथमिति" विरुद्धद्वयमेकस्मिन्नसंभवान्नोभययोग्यमि-
त्यर्थः। विचारप्रसक्तिमाह, 'सदसत् प्रतीतिप्राप्तमित्यादि" परस्परविरुद्धाकारद्वयप्रसंगे परस्पर-
विरोधात्तदुभयस्य तदन्यतराकारस्य वाऽनिर्णयाद्विचारो भवति प्राप्तावसरः, अतोऽत्र विचारः
प्रस्तूयते इति पूरयित्वा वाक्यार्थो वर्णनीयः। तत्र प्रथमतोऽनेकान्तवादिमां स्याद्वादमतमुभयोः
प्रतीयमानत्वादेवैकस्मिन् सदसत्वयोः समावेशे न भवति कोपि विरोधः प्रतीयमानत्वादेवेति तदा-
शयः। अर्थात् सदसत्वयोरेकत्र प्रतीयमानयोर्मध्ये एकस्यैवनिर्णये विनिगमककारणाभावात्,
यथा प्रतीतप्रपञ्चस्योभयरूपत्वमेष्टव्यमेवेति जैना वदन्ति। 'निश्चायकाभावात्' इत्यस्य निश्चा-
यककारणाभावादित्यर्थः। स्याद्वादविरोधि एकान्ततः सत्ववादिसांख्यमतमाह, 'सत्वं पुरस्कृत्य'
इत्यादि, निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमेनोपजीव्यत्वादसत्वप्रतीत्यपेक्षया सत्वप्रतीतिः प्रबला।
तदुक्तम्—

"लब्धरूपे क्वचित्तस्यतादृगेव निषिध्यते। विधानमन्तरेणासौ न निषेध्यस्य संभव॥" इति।

तस्मात् सर्वदा प्रपञ्चस्य सत्वमेवेति। न च तर्हि घटो भविष्यति घटोध्वस्त इत्याद्य

स्येति शांकराः । सत्वासत्वे विरुद्धदेशकालभेदेनैकत्रैवव्यवस्थिते घटादौस्त एवेति नैयायिकाः । तदेवं वादिविप्रतिपत्त्या संविद्विचारोमीमांसकमतेन विधेयः । यदि घटादिस्वरूपेऽस्तित्वं नास्तित्वमुभयमपि विजानाति तदा युगपत्सत्वमसत्वं घटादिषु स्यादेव ।

भावप्रतीतिः कथं संगतास्यादिति वाच्यम्, घटो नास्तीत्याद्यभावप्रतीतिर्नघटाद्यभावपरा किन्तु तदीयानभिव्यक्तिपरैवेति न दोषः ।

एतन्मतद्वयविरोधिशांकरमतमाह, 'सदसत्प्रत्ययेत्यादि' प्रतीतिवलात् सत्वासत्वरूप विरुद्धधर्मप्राप्तौ, विरुद्धयोर्द्वयोः सामानाधिकरण्यवलात् सत्वमसत्वं च परस्परविरुद्धधर्मद्वयं परिहाय, नसत् नाप्यसत् किन्तु सदसद्भ्यां विलक्षणमनिर्वचनीयमेवजगत्, सत्वेवाधे तस्या सत्वे प्रतीतिर्नस्यादिति मायावादिनः ।

न्यायमतमाह, 'सत्वासत्वे' इत्यादि । विभागेन=विभक्तकालदेशाविशेषवलात् प्रतीयमानं घटादेः सत्वासत्वं च व्यवस्थितमिति भावस्तेषाम् । प्रकरणमुपसंहरति 'तदेवंवादिविप्रतिपत्त्यात्वित्यादि' वादिविवाददर्शनात्, विप्रतिपत्तेः संशयोत्पत्त्या, संदिग्धार्थस्य निर्णयाय विचारः प्राप्तावसरो भवति, तत्रान्यमतानां दोषवत्वप्रदर्शनपूर्वकसोपाधिकसत्वासत्वपक्षो मीमांसकाभिमतः, सद्युक्तिको निर्णीयते इति भावः ।

तत्र निरूपाधिकसत्वासत्वसमुच्चयनिराकरणपूर्वकसिद्धान्तोऽनुवर्णितो भवति घटादि स्वरूपे सत्वमसत्वमित्यादि । अयमाशयः—घटस्वरूपे नास्तित्वं प्रतीयमानमेव, नास्तीतिप्रतीतिदर्शनात्, अथ यदि तस्य घटस्य सत्वमपि मन्येत, अथवा प्रतीतिः सत्वमसत्वं च निरूपाधिकं यदि प्रतिपाद्येत तर्हि सदसत्वसमुच्चयः स्वीकृतो भवेत् । न चैवं किन्तु यत् किञ्चिद्देशकालावस्था विशेपेणसत्वम्, अन्यदेशकालावस्थाविशेषावच्छेदेनौपाधिकमेवासत्वमेव च प्रतीतयः प्रतिपादयन्ति । तस्मात् कालदेशादिभेदात् सत्वासत्वे घटादौ व्यवस्थिते, इति वादस्य वादान्तरस्य च दुष्टत्वान्न तेषां संभव इति भावः । निराकृतस्य व्याघातवाधितस्य स्याद्वादपक्षस्य, स्यादस्ति स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति जैनानामनेकान्तवादस्य न कथमपि संभव इति ॥

अत्र च नैयायिकादिमतमुपाधिभेदादुभयं तद्भेदस्तु स्वात्मना सत्वम्, परात्मनाऽसत्वम् स्वकाले सत्वम् परकाले चासत्वमेव । एवं स्वदेशेसत्वम्, अन्यदेशेऽसत्वम् । अत्र तु तादात्म्यं संसर्गो वा सत्वं व्यपदिष्टं भवति । तद्विरुद्धवेषेण वस्तुन्येवासद् व्यवहारः । यथाघटादिः स्वात्मना सन्निति निर्दिश्यते, स एव घटः पटात्मनाऽसन्निति निर्दिश्यते । स्वदेशकालयोः सन्नेव घटादिरर्थः

इदमिदानीमत्रनास्तीत्येवं बुद्धिदर्शनात् । देशकालादिदशाभेदेऽस्तिनास्तीति बुद्धेः । तस्मात् देशकालादिभेदेन घटादिषु सत्वमसत्वमुभयमपि व्यवस्थितम् । जैनमतस्य निरासात् स्याद्वादो न संभवतीति ।

स्वविरोधिदेशकालयोरसन्नित्येवं व्यपदिश्यते । उभयानुकूलोत्पाद्यमेव मींमासकपक्ष आर्हतोभवति सिद्धान्ते । अत्रैतावान् विवेको यथा तादात्म्यतदितरसंबन्धान्यतरलक्षणैव सत्ता भवति । तत्रायं घटोऽस्तीत्यत्र प्रथमातादात्म्यरूपैव सत्ताप्रतीता भवति, तथाऽत्रेदानीं घटोऽस्तीत्यत्रैतद्देशकाल-संयोगलक्षणा सा सत्ता प्रतीयते । तत्र तदा घटोनास्तीत्यत्र च पटादितादात्म्याभावलक्षणा पटात्मनाऽसत्ता प्रतीयते । तत्र तदाघटोनास्तीत्यत्र च तद्देशकालसंयोगाभावलक्षणाऽसत्तैव प्रतीयमाना भवति । एवं भाव रूपयोः सदसत्वयोर्देशकालादिभेदेन घटादिभावेषु समुपपत्तिर्भवतीत्येकः पक्षः । एवम् 'भावान्तरसभावोऽन्योनकश्चिदनिरूपणात्' इति वदद्भिः अभावो भावान्तररूप एव, अभावस्याधिकरणरूपतयापटेविद्यमानो घटाभावः पटरूप एवेति पक्षान्तरम् । अयंघटोऽस्तीत्यत्र प्रतीतं घटस्यस्वरूपसत्वं घटत्वरूपमेव । तदेवायं घटोनास्तीत्यत्रापि पटादितोभेदरूपमसत्वं प्रतीयते । एवं स्वदेशकालसम्बन्धरूपासत्तैवान्यदेशकालनास्तिता प्रतीतावपि विषयो भवति देशकालादिसम्बन्धाभावत्वेनेति । तथा च धर्मविशेष एव सर्वभावानामस्तिप्रतीतिविषयो भवतीति साधितम् । अयमेव प्रकारः सिद्धान्तसंमत इति ।

परस्परविरुद्धयोरपि सत्वासत्वयोरेकस्मिन् धर्मिणि सहचरितोभयधर्मद्वयवत् विरुद्धयोरप्येकत्राविरोधेन समर्थनकारिणां मतमसहमानः सत्वैकान्तवादिसांख्यः युक्त्या सत्वपक्षं समर्थयितुं पुनः प्रत्यवतिष्ठते "ननुदेशकालादिसम्बन्धः" इत्यादि—पूर्वमसतोघटादेः स्वदेशकालादि-सम्बन्धेन सत्तां नोपपादयितुं शक्नोति कोपि, यथा सिकतासु, अविद्यमानतैलस्य सत्तां कर्तुं न शक्नोति तथैव प्रकृतेपिज्ञेयम् । यतः सम्बन्धो हि द्वयाश्रितो भवति, यथा पटघटयोर्नत्वेकस्य-सम्बन्धो भवति नवा, विद्यमानस्याविद्यमानस्य तदपरस्य सम्बन्धोऽसंबन्धो भवति, कुतः ? यतो द्विष्ठस्य सम्बन्धस्यैकासत्वे तदसंभवात् । अर्थात् संयोगादेः सम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयजन्यस्या सत्याधारान्तरे समुत्पत्तेरभावात् । एवं च स्वदेशकालादिसंबन्धात् सत्वं भावानाम् , भावस्य सत्वे च स्वदेशकालादिसम्बन्ध इति भवति दुरुत्तरोऽन्याश्रय इति । तस्मात् सत्वमेव सर्वदा भावानामित्येव स्वीकर्त्तव्यम् । अन्यथाऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गादिति । ननु यथा दण्डचक्रादिव्यापारादनन्तरं सत उपलब्धिस्तदा कारकव्यापारो निरर्थक एव, तस्मात् कारकव्यापारात् पूर्वं न सन् घटादिरपितु असन्नेव । न च वन्ध्यापुत्रादेरप्युपपत्तिः स्यादिति वाच्यम् , असद्विशेषस्यैव तथा नियमात् , तस्मादसत एवोत्पत्तिरित्याशङ्कायायमाह "असतः कारकव्यापारेण सत्वमित्यादि" नहि

ननु देशकालादिसम्बन्धः सत एवोपपद्यते, नतु देशकालादिसम्बन्धाः सतः सत्वमिष्टम्, सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात्, तस्मात् सत एव सत्वं सर्वदा भवति। असतः कारकव्यापारेण सत्वं तु सर्वदैव दुर्घटम्। प्रपञ्चश्चाद्यन्तवानतः सत्पक्षे एव निवेशितः।

स्वभावतोऽसत्पदार्थस्य प्रयत्नशतेनापि सत्वं संभवति, नहि सिकताभ्यस्तैलं कोपि कर्तुं शक्नोति, तथा सति तैलार्थीतिलोपादानकारणं तिलादिकं नो संचिनुयाद्। सर्वोपि सर्वत्र सर्वं स्वाभिलषितं प्राप्स्यति प्रयत्नमन्तरेणापीतिनासत्वं भावस्य।

किञ्च असत्पदार्थस्याप्युत्पत्तिस्वीकारे दण्डचक्रादितोऽसत्वाविशेषात् घटवत् पटादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात्। केनचिद्व्यापारविशेषेण कूर्मरोमगगनकुसुमादीनामपि कदाचिदुत्पादप्रसङ्गात्। तस्मात् सर्वदा सन्नेवभावपदार्थः। उपलब्ध्यनुपलब्धी तु आविर्भावतिरोभावाभ्यां जायेते, तादृश भावे एवासत्कथनमिति।

ननु दण्डादिसद्भावे घटादिकार्यविशेषस्य दर्शनेन सामर्थ्यप्रतिनियमात्, नातिप्रसङ्ग इति चेन्न कार्यगर्वत्वमन्तरेण सामर्थ्यस्यापि निरूपयितुमशक्यत्वात्। तस्मात् कारणव्यापारात् पूर्वमपि सदेव कार्यं कारणव्यापारेणाभिव्यज्यते, निष्पीडनेन तैलस्य दोहनेन सौरभीयेषु पयसः। एतदेव स्वीकर्तव्यमित्याशयेनाह "तस्मात्, आद्यन्तवान्" इत्यादि, घटादेर्भावस्याद्यन्तौ, प्रागभावप्रतियोगित्वध्वंसप्रतियोगित्वं तन्नोत्पत्तिविनाशलक्षणं किन्तु आविर्भावतिरोभावलक्षणमेव। अर्थात् न घटादेरुत्पादो विनाशो वा भवति किन्तु आविर्भावतिरोभावावेव भवतो नतूत्पत्ति भवति स्वभावतः सर्वदा सत्वात् "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" अतः सत्वेन निश्चितः सदासन्नेवेतिमन्यतामिति। "सदसद्रूपयोरात्मदेहयोर्नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामेव सदसच्छब्दाभ्यां व्यपदेशः" इत्याचार्योक्तेः।

"असतः" इत्यादि यश्च सर्वथाऽसत्पदार्थस्तस्य कदापि सत्वं न संभवति, कारणसंबंधरूपोत्पत्तेरभावात्। यथा खपुष्पादेरुत्पत्तेरभावात् कदापि सत्वं न भवति तथैव भावानामप्यसत्वे कदापि तेषां सत्वं नैव संभवेदिति। उत्पत्तेः पूर्वमविद्यमानस्य तथा विनाशादनन्तरमसतः सार्वदिकासत्वापेक्षया कोपि विशेषो नास्ति, असत्वस्य सर्वत्र समानत्वादिति। ननु सांख्यमत व्यवस्थितौ तदेवमतं सिद्धान्तं स्यात्, परन्तु नैवं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तेऽन्यादृशप्रक्रियायाः श्रुतिसमर्थितायाः स्वीकारात् तस्मात् सांख्यमतस्य निरासः संक्षेपेणात्र टीकायामुद्भाव्यते। तत्रायमाशयः द्रव्यं तावत् विनाशोत्पत्तिराहित्यलक्षणं नित्यमेकान्ततः। तस्यमृदादिद्रव्यस्यावस्था विशेषापटत्वतन्तुत्वादिका आगन्तुका उत्पत्तिविनाशभाजोऽनित्या एव। अवस्थाविशेषस्य संपादनायैवतन्तुवायवेमादिलक्षणकारकाणां व्यापारोऽपेक्षितो भवति नतु पटादेरुत्पत्त्यर्थम्। द्रव्यस्य मृत्तिकादेः सत्वादेवकारकव्यापारविषयत्वमवस्थान्तरभागित्वञ्चेति तदुभयवत्वं सुलभतयैव घटते।

तथैवोक्तमभियुक्तैः "आदावन्ते च यन्नास्ति मध्यभागेपि तत्तथेति। अतो निश्चितसद्भावः सर्वदासत्त्वमेव स्वीक्रियताम्। असतः सर्वदाऽसत्त्वमेवोत्पत्त्यभावात्, गगनकुसुमवत्। पदार्थस्यासत्वे प्रागभावात्यन्ताभावयोरविशेष एव स्यात्॥

नचात्रकपालादिनैव घटस्तन्तोरेव पट इतिप्रतिनियम इति वक्तव्यम् अन्वयव्यतिरेकयोरेव नियामकत्वात्। अर्थात् यस्य कार्यस्य येन कारणविशेषेण सहान्वयव्यतिरेको घटते तत्रैव कार्ये तादृशकारकविशेषस्य जनकत्वं नतु तद्भिन्नस्य तदन्यत्रकार्ये जनकत्वम्। अन्वयव्यतिरेकश्च सार्वलौकिकः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्ध एवेति न तत्र प्रयत्नान्तरमधिकमपेक्षितं भवति। अर्थादन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव च कारकसमुदायस्य तस्य तस्य तत्र तत्र कार्ये सामर्थ्य नियमः सिद्ध्यतीतिनातिप्रसङ्गः पदमादधातीतिभावः। तत्तदवस्थाविशिष्टस्वरूपेण घटो जातः पटश्च विनष्ट इत्यादिप्रतीतिरपि समुपपद्यते। कारकसमुदायस्य कार्याभिव्यंजकत्वम्, नतूत्पादकत्वमिति मतेतु कारककारणस्य ज्ञापककारणस्य च विभागो न संघटेत।

[यथा 'दण्डेन घटः' इत्यत्र दण्डस्थतृतीययादण्डे जनकत्वं ज्ञाप्यते 'प्रदीपेन घटः' इत्यत्र तु प्रदीपपदोत्तरतृतीययाज्ञापकत्वं प्रदर्शितं भवति नहि प्रदीपेन घटः कदाचिदुत्पादितो भवति किन्तु ज्ञापित एव भवति, नवा दण्डेन घटोज्ञाप्यते अपितूत्पादित एव भवतीत्येवं जनकज्ञापककारणयोर्भेदो भवति। सचायं भेद उत्पत्तिस्वीकारे एव भवत्यभिव्यञ्जकत्व पक्षे न घटेत तस्मात् कारकचक्रस्याभिव्यञ्जकत्वपक्षे कारकज्ञापकयोर्योविभागोलोकसिद्धः स दत्तजलाञ्जलिक एव स्यादिति] ननु नेयमभिव्यक्तिर्ज्ञानरूपा किन्तु ततो भिन्नैव काचिदिति चेत् तदाप्रकारान्तरेणोत्पत्तिरेवबलादूगले सांख्यस्यापतिता भवतीति न कारकसमुदायस्याभिव्यञ्जकत्वमपितु कार्यजनकत्वमेव। अपिच येयमभिव्यक्तिः सा नित्या, अनित्या वा? नोभयथापि समीचीनतामञ्चति, तथाहि तस्या अभिव्यक्ते नित्यत्वे सर्वदा विद्यमानत्वेन कारक व्यापारो निरर्थकत्वमेत्र स्यात्, सत्वादभिव्यक्तेः सर्वदा सत्वेन तादृशाभिव्यक्त्यर्थं कारकचक्रस्य निष्प्रयोजनत्वात्। अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्त्यन्तरस्वीकारेऽर्थात् द्वितीयपक्षस्वीकारेऽनवस्था दुरवस्थैव स्यात्। तत्र प्रथमाऽभिव्यक्तिः स्वात्मलाभायाभिव्यक्त्यन्तरमपेक्षते; द्वितीयापि तृतीया सा चतुर्थीमित्ययमेवमनवस्था स्यात्। न च व्यवस्थायां सत्यां साभ्युपगन्तुं युक्ता। न चाभिव्यक्तेरभिव्यक्तिर्नभवति, किन्तु साऽभिव्यक्तिरुत्पद्यते, इत्येवस्वीक्रियते, ततश्च नानवस्था नवा कारकचक्रो निष्फल इति वाच्यम्, तथा सति सत्कार्यवादोऽस्तमियादसत्कार्यवादश्चापतेत्।

तदभिव्यक्तेरुत्पत्त्युपगमतो ययोपलंभतस्योत्पत्तिरुपगन्तुमुचिता। सदेवद्रव्यमवस्थान्तर भाक् सत्कार्यं भवतीत्येव सत्कार्यवादः परिरक्षणीयः। एतादृश एव सत्कार्यवादो विशिष्टाद्वैत

अथ षष्ठप्रपाठके श्वेतकेतुमुपादायतत्वमसीति यत् श्रुतम् तस्यमुख्यार्थः कथं सिद्ध्यति, यतः कार्पण्यादियुक्तश्चेतनस्त्वंपदार्थः, सर्वज्ञत्वादियुक्तश्चेतनस्तत्पदार्थस्तयोरैक्यं कुतः संभवति प्रकाशान्धकारवत् विरुद्धत्वात्। त्वमर्थस्थे तटस्थे वा गुणे तत्त्वंपदयोरैकार्थ्यश्रुत्या कथमिव प्रतिपादितं भवेत्। अज्ञत्वं सर्वज्ञत्वं वा चैतन्यस्य विशेषणमुपलक्षणं वा ? विरुद्धगुणसंक्रमणात् त्वंतदर्थयोर्भेद एव भवेत्। वाच्यैकदेशपरित्या-

सिद्धोऽपीतिसांख्यमतनिरासः । अविद्याजनितोनिखिलभेदप्रपंचो मिथ्या । अद्वितीयश्रुत्या च-जगतोमिथ्यात्वमेव प्राप्तं भवतीति गम्यते । तच्च प्रतीतिवाधाभ्यां सदसद्विलक्षणत्वसिद्धे सुस्थितमिति मयावादिमतम् । तच्च बहुधानिराकृतत्वादेवोपेक्षणीयमितिदिक् ।

॥ इतिसकलभेदप्रपंचस्यसत्वपक्षसमर्थनप्रकरणस्य तत्त्वदीपः ॥

ननुब्रह्मात्म्यैकाज्ञानमूलकंजगत् निर्विशेषचैतन्यमात्रब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेवाविद्यादिसर्वजगतो विनाशो भवति । निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैक्यं च तत्वमसीति ज्ञानादेवजायते इति मतं प्रतिक्षेप्तुंतत्वमसि वाक्यार्थविचारं प्रक्रमते "अथषष्ठप्रपाठके श्वेतकेतुमुपादाय" इत्यादि, उपादानं ग्रहणार्थकं न किन्तु संबोधनार्थकम्, तथा चोद्दालक ऋषिः स्वपुत्रं श्वेतकेतुं सम्बोध्य, छान्दोग्यस्य षष्ठाध्याये तत्वमसीति प्रोवाच । अद्वैतवादे जीवब्रह्मणोरभेदसिद्धयेतत्वमसीति वाक्यमेवमुख्यं प्रमाणमिति ते संगिरन्ति, परन्तु अस्यापि समानाधिकरणवाक्यस्य मुख्यार्थत्वं न संभवति तत्राह "तस्येति" तस्य=तत्वमसीति वाक्यस्यमुख्यार्थत्वं न संभवति, तत्राह "कार्पण्यादि", तस्यवाक्यस्य मुख्यार्थत्वं न भवतीत्युपपाद्यते, कार्पण्येत्यादि । तत्र कार्पण्यमतिदैन्यम् गतिशून्यतेत्यर्थः । शोकश्चदुःखानुसंधानजनितचित्तस्य व्याकुलत्वम् । दुःखं च वर्तमानकालिकमनिष्टानुभवलक्षणम् । तत्र जीवेश्वरयोः समानविभक्त्या ज्ञायमानमेकत्वम्, तदेकत्वं तेजोऽन्धकारवत् परस्परविरुद्धयोर्नघटते तस्मान्न सद्वाक्यस्यमुख्यार्थत्वं संभवति । परस्परविरुद्धस्वभावकत्वमेव दर्शयति "कार्पण्यादिदोषविशिष्टश्चेतनो जीवस्त्वंपदस्यार्थः सर्वज्ञत्वादिगुणकश्च तत्वमसीतिवाक्यघटिततत्पदार्थस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टपरमेश्वरपरकः ततश्च परस्परविरुद्धयोरेकत्वं न भवति, तस्मात् तत्वमसीतिवाक्येनोक्तार्थकम् । "त्वमर्थेवा तटस्थे वा" इत्यादि । त्वमर्थजीवनिष्ठोगुणोऽल्पज्ञत्वसुखित्वदुःखित्वादितदर्थपरमेश्वरनिष्ठो गुणः सर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वजगत्कारणत्वादिः स च यथोक्तगुणोयथायथं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणत्वेनमायावादाभिमतः । अनयोरल्पज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिधर्मयोराश्रयभेदकत्वात् तदर्थत्वमर्थयोरैक्यमभेदः कदापि न संभवतीत्यर्थः ।

ननु सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोश्चोपलक्षणतैव, नतु तयोर्धर्मयोर्विशेषणता, ततश्च तदुभयोरलक्षितं चिन्मात्रं वस्तु एकमेवेति न मुख्यार्थसंभव इति । तत्राह "अज्ञत्वं सर्वज्ञत्वं वा" इत्यादि । चित्त-

गात्, एकव्यक्तिनिष्ठत्वं तयोर्भवेत् सोयं देवदत्तवत्, तदप्यपेशलम् । देशकालदशाभेदात्, विरुद्धयोरपि समावेशः सोयं गौरिवेति युज्यते । स्वप्रकाशचौतन्ययोविरुद्ध धर्मद्वयसम्बन्धस्याविरोधापादकं व्यवस्थापादकं किंचिदपि देशकालादिकं न संभवति । निर्धूतनिखिलद्वन्दे स्वप्रकाशात्मके चौतन्ये, द्वैतलक्षणानर्थभ्रमस्याभावात्तत्त्वमस्यादिशास्त्रं निरर्थकमेव भवेत् । एतेन सत्यकामत्वादिकागुणामायोपाधिकेऽध्यस्तास्तथाशोकमो-

त्वश्य शुद्धचैतन्यस्य एते गुणा विशेषणं वा उपलक्षणं वा ? तत्र च नास्ति कश्चिद्विरोधस्तत्राह "अज्ञत्वमित्यादि" चिद्धातोः चित्तत्वस्योपलक्षणत्वेपि, अज्ञत्वादिनाउपलक्ष्यस्य जीवभावस्य, सर्वज्ञादिधर्मेणोपलक्षितस्य चेश्वरभावस्य च वैयधिकरण्यादेव त्वं पदार्थस्य तत्पदार्थस्य च, एतयोर्द्वयो रैक्यं तादात्म्यं कथमपि नसिद्ध्यतीत्यर्थः ।

ननु तत्वंपदयोर्विरोधान्मुख्यार्थस्त्यज्यते, चिन्मात्रेतु पदद्वयस्य लक्षणास्वीक्रियते यथा सोयं देवदत्त इत्यत्र तद्देवदत्तोपलक्षितवस्तुमात्रेपदद्वयस्यलक्षणा, तथैव प्रकृतेपीति कुतो विरोध इत्याशङ्कायामाह "वाच्यैकदेश" इत्यादि, वाच्यैकदेशस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य परित्यागेन विशेष्य शुद्धचैतन्यमात्रे पदद्वयस्यवृत्तिर्जहदजहल्लक्षणयेति ततो न कोपि दोष इति । एतन्निराकरोति "तदप्यपेशलम्" इति न समीचीनमसुन्दरमिति यावत् । एकपदलक्षणयैव परस्परविरोधपरिहारसंभवे पदद्वयलक्षणा न युक्ता नो मनोरमेत्यर्थः । दृष्टान्ते सोयं देवदत्तः सोयं गौरित्यादावपि पदद्वयस्य लक्षणा नास्ति, तत्राह—"देशकालावस्थाभेदादित्यादि । तत्र तत्तानामतद्देशकालयोगित्वरूपम्, इदन्तैतद्देशकालयोगित्वरूपा, ततश्चतत्ताविशिष्टे इदन्ताऽन्वयस्य बाधेपि, एकस्मिन् धर्मिणी देवदत्तादौ, तदुभयाऽन्वये न कोपि विरोधः । परिच्छिन्नपदार्थस्य देशद्वयसम्बन्धः कालभेदात् संभवत्येव, कालद्वयसंबन्धस्तु पदार्थस्य स्थिरत्वादेव निर्वाह्यते । प्रतिपादकाभ्यां देशद्वयकालद्वयसम्बन्धस्य समानविभक्त्या तदाश्रयद्रव्यैक्यस्य च प्रतिपादने, नास्ति विरोधः । अस्मिन्नेवार्थें सोयं देवदत्तः सोऽयं गौरित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यम् । तस्मात् दृष्टान्ते न पदद्वयस्य लक्षणेत्यर्थः ।

नच केवलाद्वैतमते इदं समाधानमपि तु मदीयसिद्धान्ते एव, ततोनेदं तैर्वक्तुं शक्यं तत्राह "स्वप्रकाशस्ये"त्यादि । निर्विशेषचैतन्यमात्रे विरुद्धधर्मद्वयसंबन्धस्याविरोधोपपादकं देशकालावस्थाभेदादौ किमपिनघटते, स्वयं प्रकाशरूपत्वादज्ञानमपि, अविरोधोपपादकं न शक्यं तस्मिन् चैतन्ये इति भावः ।

स्वयं प्रकाशरूपे ब्रह्मणि तमोरूपाज्ञानस्य सम्बन्धाभावादेवाविद्याकृतभेददर्शननिरसनार्थत्वं तत्वमस्यादिशास्त्राणां निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्म्यैक्यविषयत्वं च पराभिमतं कथमपि न

हार्दिकाजीवेऽध्यस्ता विभागेन ते मायाविद्ये तदुभयस्मिन् विद्येते इति यन्मतं केषाञ्चित् तन्मतं पूर्वमेव निरस्तम् । चित्स्वरूपे विशिष्टे वा मायाऽविद्यादयोऽवतिष्ठन्ते ? पूर्वकल्पेजीवेश विभागाभावे सर्वसाङ्कर्यंभवेत् । द्वितीयकल्पेविशिष्टचैतन्यमपि निर्विशेषेभावाद्युपाधिभि र्विभिन्न इव विभ्रान्तं विशिष्टं चेति तव मतम् । तदापि तदा तटस्थे विद्यमाना धर्माः स्वरूपं किं नस्पृशन्ति ? किं दण्डिनोमस्तककर्तनेन पुरुषो न हिंसितो भवत्यपितु हिंसित

सम्भवति तत्राह—**निर्धूतनिखिलद्वन्दे** इत्यादि । अत्र द्वन्दशब्दार्थौ भेदः । अविद्याद्वारेणैव भेदभ्रमो वक्तव्यः स्यात्, परन्तु निर्विशेषस्वप्रकाशे ब्रह्मणि, तमोरूपाज्ञानस्य सम्भवो यतस्ता-दृशाज्ञाननिरसनीयस्यासिद्धेरिति तन्निरासकत्वाभिमतैक्यज्ञाने शास्त्रतात्पर्यं न कल्पयितुं युक्तम् । ततश्च निरर्थकमेवापतेदध्यात्मशास्त्रं **तत्वमसि** इत्यादि महावाक्यं चेत्यर्थौ मूलप्रकरणस्य । एतेना-विद्या कृतान्तःकरणभेदो यः स एवजीवत्वेश्वरत्वकल्पक उपाधिश्चेतनमात्रे, इत्यपि निरस्तम् । तादृशस्वप्रकाशात्मकचैतन्ये तमोरूपाया अविद्याया एवासम्भवात् । नाह तेजःस्वरूपे तमसः सत्वं भवति तथैवात्रापीति ज्ञेयम् ।

चैतन्यस्वरूपे ब्रह्मण्यविद्यान्वयस्यानुपपत्तिप्रदर्शनेन, कैश्चिदद्वैतिभिः कल्पितं मायाऽवि-द्योपाधिभेदं तत एव चेशेशितव्यभेदं चापारमार्थिकमुपपाद्यमानं निरसितुमाह "एतेनसत्यकामत्व" इत्यादि । एतेन देशकालवस्तुकृतत्रिविधपरिच्छेदरहिते चिन्मात्रेब्रह्मणि मायाविद्योपाधिभेदा सिद्ध्यैव मायोपाधौ—मायोपाहतचैतन्यमात्रे, परे=परमेश्वरे विनाशेनेति तत्वमस्यादिमहावाक्य जनितवृत्तिविशेषरूपैक्यसाक्षात्कारेण मायाविद्यात्मकोपाधिविनाशे सति तादृशोपाधिकल्पित जीवेशभावोपि निवृत्तोनावस्थातुं शक्त इति भावः । **पूर्वमेवनिरस्तमिति** अपारमार्थिकत्वेनाभिमत-योर्मायाविद्ययोः कस्यचित् कल्पकस्याभावादेव मायाऽविद्ययोः सिद्धिर्नस्यात्, कल्प्यस्य कल्प-काधीनत्वात् । स्वतः कल्पनायामात्माश्रयदोषो भवेत् । यदि कदाचित् ब्रह्मण एवमायाविद्याकल्प-कत्वं, तदा कल्पकस्य ब्रह्मणो नित्यत्वेन सर्वदाऽवस्थानात्, तयोर्मायाविद्ययोरपिनित्यत्वमापतेत् । ब्रह्मात्म्यैक्यज्ञानरूपतत्वज्ञानेनतयोर्निवृत्तिस्वीकारे निवर्तकज्ञानस्य क्षणिकत्वेन पुनरपि नित्यब्रह्म-स्वरूपवलान्मायाविद्ययोः कल्पनाप्रसङ्गः । अपि च मायायाः प्रपञ्चभ्रमोत्पादकत्वेदुःखादिजन-कत्वे च मायाया अविद्यातो विभागो न सिद्ध्येत । मायाया यथार्थज्ञानजनकत्वे, क्रीडारसपरिकर-त्वेचापुरुषार्थत्वाभावात्, तन्निरासोनोपपद्येत । अनादिभावरूपाया मायाया ज्ञानमात्रेण निरस-नाऽनुपपत्तिः । अनादिभावस्यात्मवत् नित्यत्वं नित्यत्वेन विनाशायोगः । माया न निवर्तते अना-दिभावरूपत्वादित्यनुमानात् । अविद्याया एवानेकवेदान्तिसंमतत्वात्, मायाऽविद्योपाधिभेदवा-दिनस्सदेकदेशिनः क्षुद्राः सर्वथा शास्त्रपरिज्ञानहीनाब्रह्मविदोऽद्वैतिष्वेति ज्ञातव्यम् । एवं नाश-

एव भवति । अचिदंशपरित्यागेन चिन्मात्रमेवावशिष्यते, अयमेवार्थस्तत्त्वमसीति वाक्यस्य भवतीति युक्तम् "ब्रह्माहमितिकस्यापि प्रत्यक्षं जायते नहि ।ब्रह्मणश्चाथजीवस्य नैक्यं प्रत्यक्षतस्ततः । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य श्रवणानन्तरं ननु । जायतेऽनुभवश्चोक्त इति चेन्मैवमुच्यताम् । प्रकारि ब्रह्मणोरैक्यं तद्वाक्यार्थोयतस्ततः । नस्यादनुभवस्तादृग्वाक्यस्य श्रवणादनु । ब्रह्मणो देहरूपत्वाचिदचितोः प्रकारता । चिदचिदात्मनश्चाथ कस्य तत्वज्ञानस्य नित्यत्वाभ्युपगमेतद्विनाशाभावेन तद्रूपद्वैतस्य सर्वदाऽवस्थानेननाद्वैतसिद्धिरित्यादि बहुतरदोषो ज्ञातव्यः ।

ईशजीवोपाधिभूतमायाविद्ययोर्भेदोपगमासम्भव इति पूर्वं कथितम्, किन्तु तयोर्भेदस्योपगमे तु दोषान्तरं वक्तुमुपक्रमते **चित्स्वरूपे विशिष्टे वेत्यादि** अयमाशयः किं चैतन्यमात्रेमायाऽविद्याद्युपाधयः संबद्धा भवन्ति अथवा उपाधिविशिष्टे चैतन्ये उपाधयः सम्वद्ध्यन्ते ? तत्र न प्रथमः पक्षः अर्थात् शुद्धचैतन्यमात्रे मायाविद्ययोः सम्बन्धाभ्युपगमे, उपाधिप्रयुक्तस्वभावभेदा एकस्मिन्नेव प्रसक्ता भविष्यन्तीति जीवेश्वरस्वभावयोः सांकर्यमापतेत् । यदि कदाचित् विशिष्टे तयोः सम्बन्धस्तदा किं तद्विशेषणमितिवक्तव्यम् ? मायाचाविद्यायैव विशेषणमितिस्वीकारे आत्माश्रयः, मायायां मायाया वृत्तित्वस्वीकारात् । यदि जीवत्वेश्वरत्वविशिष्टे उपाधयस्तदाऽन्योन्याश्रयो दोषो भवेत् । एतदतिरिक्तं किमपि जीवेश्वरे विशेषणं स्यादिति सुदुर्वचमेव ।

किञ्च मायायाऽविद्यया वा संवित्स्वरूपस्य परिच्छेदासंभवात्, एकमेव तत्तदुपाहितं भवेत्, आकाशवत्, मठान्तर्वर्तिघटेन मठेन चोपहितम् । तथा च हस्तपादाद्यवच्छिन्नसुखदुःखभोग एकस्यैव यथा जीवस्य तथा तत्तदुपाधिप्रयुक्तैश्वर्यदुःखादिभोग एकस्यैव परब्रह्मणः प्रसज्यते इति जीवेश्वरस्वभावाव्यवस्थितिरेव भवेदिति नेदं मतं समीचीनम् ।

अथोपाधिकप्रदेशभेदोपगमाद् परब्रह्मणि न जीवेशस्वभावसांकर्यमिति चेत् तत्राह **तदा तटस्थे विद्यमानाधर्माः** इत्यादि । माययाऽविद्ययावोपहितं ब्रह्मैव तत्स्थमिति कथ्यते, तादृश ब्रह्मनिष्ठस्य सर्वज्ञत्वज्ञत्वादेश्च, दण्डेन कुण्डलेन वा उपहिते पुरुषे कदाचिद्दण्डादिविशेषणवत्तया तटस्थपदवोध्यदेवदत्तादौ वर्तमानस्य सुखदुःखप्रयत्नादेर्देवदत्तात्मनीव, ब्रह्मण्यपितटस्थपदवाच्ये सुखदुःखादेः सम्बन्धोदुर्निवार एवस्यादित्यर्थः ।

तत्र ब्रह्मण्यनादित्वप्रसङ्गस्य "आनन्दंब्रह्मेतिश्रुत्येष्टत्वेपिदुःखित्वप्रसङ्गस्य कथंचित् दुःखित्वादिप्रसङ्गस्यासह्यत्वे दृष्टान्तमाह **किं दण्डिनः** इत्यादि । उपाधिभेदे सत्यपि विरुद्धधर्मसमावेश प्रसङ्गो न निवारयितुं शक्यः । अर्थात् यथा दण्डोपाधिविशिष्टदेवदत्तस्य विनाशिरश्छेदे जाते दण्डिनो मरणं न भवति किम् ? अर्थात् भवत्येवेति । तस्माद् वस्तुभेदं विना कल्पितप्रदेशभेदमात्रे

ब्रह्मणोहि प्रकारिता ।" (श्रौतप्रमेयचन्द्रिका ५।३०-३४) इत्याद्याचार्योक्तेः ।

इति तत्वमसिवाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वेऽनुपपत्युपपादकप्रकरणम् ।

अब्रह्मणोऽनात्मत्वे तत्त्वंपदयोर्लक्ष्यार्थ एकः प्रत्यक्तत्वं चैतन्यमात्रं परिशिष्टं भवति । यत एक शेषे तादात्म्यं चैतन्यमात्रे न स्यात् । तत्पदं त्वं पदं चैतद्वयं जीवेशयोस्तादात्म्यविषयकतन्मुख्यवृत्तिरतादात्म्ये तु वस्तुद्वयाश्रितं भवतीति । भेदाभेद वि-

जीवेशादिभेदव्यवस्था न कथमपि घटते । एवञ्च मायाऽविद्योपाधिभेदकल्पना निरर्थिकैवतेषांस्थितमिति ।

एतेन मायाऽविद्योपाधिरूपविशेषणभेदपरित्यागेन विशेष्यीभूतचैतन्यमात्रस्यैक्यं **तत्त्वमसीति** महावाक्यस्यार्थौ भवतीत्यपि निरस्तमेव, तत्राह **अचिदंशपरित्यागेन** इति । अचेतनमाया विद्यादिकं परित्यज्य चैतन्यमात्रस्यैक्यं भवतीति कथने, तत्पदे त्वं पदे चोभयपदे लक्षणा भवति, सचनेष्टः, एकस्मिन्नेव पदे लक्षणाकरणेनैव तथाबोधसम्भवेन पदद्वये लक्षणाकरणस्यायुक्तत्वात् । एवं ब्रह्मणिदोषापत्तिश्चभवतीति । स्वोक्तिदाढ्यार्थं पूर्वाचार्यप्रबन्धमवतारयति **ब्रह्माहमिती**त्यादि ।

॥ इति तत्वमसिवाक्यस्य पराभिमतब्रह्मात्मैकपरत्वेऽनुपपत्त्युपपादनप्रकरणस्य तत्त्वदीपः ॥

केवलाद्वैतमते सामानाधिकरण्यार्थस्य तादात्म्यस्य, अर्थात् ब्रह्मजीवयोस्तादात्म्यस्यानुपपत्तिमुपपादयितुमुपक्रमते **अब्रह्मणः**इत्यादि । अब्रह्मणः इत्यत्र नञर्थाकारस्यभेदवानित्यर्थः । ततश्च ब्रह्मभिन्नस्य जगतोऽनात्मत्वे तत्त्वंपदद्वयलक्ष्यार्थ एकः प्रत्यक्तत्वं चिन्मात्रं ज्ञानमात्रमेवावशिष्यते । तत्रैकस्मिन् समानाधिकरणवाक्यार्थस्य तादात्म्यस्य लाभो न स्यात्, तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वात् , सम्बन्धस्य द्वयाश्रितत्वनियमेनैकस्मिन् तदयोगात् , नहि भवति घटोघट इति । एकशेषे तादात्म्यस्यानुपपत्तिं विवृत्त्यदर्शयति **तत्पदंत्वं पदंचैतद्वयं जीवेशयोस्तादात्म्यविषयकमिति,** तत्त्वंपदद्वयस्येशजीवयोः सामानाधिकरणमितिशेषः । **तन्मुख्यवृत्त्ती**ति । तस्य मुख्यवृत्तिर्यत्र तत् तन्मुख्यवृत्तिः । **वस्तुद्वयाश्रितम्** इति । तादात्म्यं द्विविधं भेदसामानाधिकरणम् , यथा नीलाभ्रम् , भेदासहिष्णु च तादात्म्यमपरम् । तत्र भेदसमानाधिकरणाभेदस्य तादात्म्यस्यात्यन्ताभेदे तस्य संभवो न भवत्यर्थादसंभव एवेति भावः । अत्र च यादवप्रकाशस्य प्रक्रियामाश्रित्य मांह प्रक्रिययावा तादात्म्यं निरूप्यते इति ज्ञातव्यम् । सिद्धान्तेतु **वस्तुद्वयाश्रय**मित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तधर्मभेदवदेकवस्त्वाश्रितमिति । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तधर्मः शक्यतावच्छेदकमेव, यथा घटे घटत्वम् । तयोः प्रवृत्तिनिमित्तधर्मः शक्यतावच्छेदकयोर्यत्र भेदस्तत्रैव तादात्म्यसम्बन्धः, यथा नीलो घट इत्यत्रोद्देश्यतावच्छेदको धर्मोघटत्वं विधेयतावच्छेदकधर्मस्तु नीलत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तधर्मयो-

कल्पस्तु यः कथितो भवता, स भेदाभेदिनोः बन्धेतादात्म्येऽसति निरर्थक एव भवति। अभेदो हि स्वाश्रयीभूतवस्तुनोर्भेदविरोधी भवति, परस्परानात्म्यरूपो भेदोभावानामे· तयोः। स्वरूपं स्वीकृत्यैवभेदाभेदविकल्पयोर्बाधः, तेन वाक् विरोधेन निगृहीतो भवसि। भिन्नाभिन्नत्वविकल्पः सम्बन्धस्य सत्वासत्वयोश्च विकल्पः प्रत्यक्षादिप्रमाण

नीलत्वघटत्वयो र्विभिन्नत्त्वेन भवति नीलघटयोस्तादात्म्यम् , यत्रत्वनयोर्नभेदस्तत्र तादात्म्यं न भवति यथा घटोघट इत्यत्रोद्देश्यतावच्छेदकंघटत्वं तदेव च विधेयतावच्छेदकमपि, तत्र च तयोर्भेदाभावात्, तत्र तादात्म्येन घटप्रकारकघटविशेष्यकः शाब्दबोधो न भवतीति। अर्थात् धर्मद्वारकभेदविशिष्ट स्वरूपस्याभेदे सत्येवतादात्म्यं भवतीति विवेकः।

ननु भेदाभेदस्तादात्म्यमिति न संभवति। भेदाभेदयोरभेदेऽत्यन्तभेदेपिभेदाभेदस्यासिद्धेः। भेदाभेदे वा तत्रापि भेदाभेदेपि तथेत्यनवस्या एकस्मिन् भेदाभेदेऽपरापरभेदाभेदकल्पने स्यादेवानवस्थेतिचेत्तत्राह **भेदाभेदविकल्पस्तु यस्त्वयाकथितः** इत्यादि। अत्रत्यविकल्पप्रकारः शङ्काग्राहितया मूलकृताऽत्रवास्थलान्तरे वा न प्रदर्शितस्तदीयाभिप्रायेण शास्त्रसंग्रहमालोच्य किञ्चित्प्रदर्श्यते, तथाहि भिन्नयोस्तादात्म्यमिष्यते, अथवा अभिन्नयोस्तदात्म्यमुच्यते ? तत्र न तावत् प्रथमः पक्षः प्रथमपक्षस्वीकारे हिमवद् विन्ध्ययोरपि तादात्म्यमापद्येत सर्वथाभेदस्य तत्र विद्यमानत्वात्, यथावा धर्मापेक्षया स्वरूपापेक्षया च भिन्नयोर्गवाश्वयोरपि तथा भावप्रसङ्गात्। अभिन्नयो तादात्म्यमीति द्वितीयकल्पादरे घटोघट इति वा भेदाभेदविकल्पः स्यात्। अभेदाभेदिनः=भेदाभेदि· भिन्नस्य, अत्यन्तभिन्नस्यात्यन्ताभिन्नस्य वा बन्धे=तादात्म्यसम्बन्धे असति, अप्रामाणिके सति भवद्भिः कृतोयं विकल्पो निरर्थकतामेतीत्यर्थः। नहि घटोघट इति वा घटः पट इति वा सामानाधिकरण्यं क्वचिद्दृष्टं श्रुतमुमपद्यते वा। किन्तु नीलोघट इत्येव भवति, अंशतो भेदेंऽशतोऽभेदे एवेति मन्तव्यम्। न चोद्देश्यविधयभेदे, तयोर्भेदाभेदयोर्विरोधादेवैकत्र समावेशो न घटते इति वाच्यम् नीलपटयोः प्रतीतिसिद्धत्वादेवतयोर्विरोधाभावात् प्रतीतिरेवभगवती शरणम्। अथवा धर्मं पुरस्कृत्य भेदः स्वरूपतश्चाभेद इति ज्ञातव्यम् , तथैव सर्वत्र निर्वाहादिति भावः।

भेदाभेदं विकल्पयतः स्ववचनव्याघातोपि भवति, यतोऽभेदोभेदस्य प्रतिद्वन्द्वीविरोधीभवति। अर्थादत्यन्तभेदस्य निरासको भवति, एतयो=र्भेदाभेदयोः स्वरूपमर्थात् स्वरूपभेदं स्वीकृत्यैव. भेदोवाऽभेदोवेति विकल्पकोटिद्वयोर्बाधोनं दूषणं क्रियते। तेन स्वाभ्युपगमेनैववाग्बाधा=भवदुक्त दूषणवचनेन व्याघातः प्रसज्यते। एतावतात्वं स्वाभ्युपगतवचनेन निगृहीतो भवसि।

भिन्नाभिन्नत्वेत्यादि। भिन्नभिन्नत्वस्य धर्मिणा सह सम्बन्धोऽस्ति नवा प्रथमेपक्षे, तत्सम्बन्धेपि सम्बन्धान्तरं वक्तव्यम् , सम्बन्धान्तरेऽपि सम्बन्धान्तरं वक्तव्यमित्येव क्रमेणानवस्थैवायाति।

वाधित इति वृथा कण्ठशोषणम् । नीले नीलज्ञानमुत्पलादौ नीलादिज्ञानं प्रत्यक्षं नापलप्यं तथा प्रकृतेपीति ।

यथा प्रत्यक्षगोचरे संयोगादिसम्बन्धे भेदाभेदादिदुस्तर्कजनितो विभ्रम एव प्रत्यक्षादिबाधितत्वात् । एवं श्रुतिप्रत्यक्षमूलकतादात्म्ये संयोगे च दुस्तर्कमूलकभ्रमो सम्बन्धोनास्तीति द्वितीयपक्षे असम्बद्धस्य विशिष्टबुद्धिजनकत्वं न स्यादिति विकल्पोपि कण्ठशोषण मात्र फलको भवति प्रत्यक्षानुभवबाधितश्चापि भवतीत्यर्थः । यथावा नीलपीतादि रूपवति घटपटादिद्रव्ये नीलपीतादिबुद्धिर्भवति साच नीलादिप्रतियोगिकघटादिद्रव्यानुयोगिकसमवाय सम्बन्धमवगाहमाना भवति, साच नापलपितुं योग्या । एवं नीलमुत्पलमिति विदिता लोकप्रसिद्धा नीलादितादात्म्यबुद्धिरपिनापलपयितुं शक्या । स्वपरनिर्वाहकान्तरेण स्वरूपसम्बन्धेन वाऽनवस्था दोषः परिहरणीय इति भावः । तादात्म्यसम्बन्धप्रद्वेषिप्रयुक्तानां दुस्तर्काणां प्रत्यक्षपराहतत्वमपि । तदेव प्रपञ्चयति—

संयोगेभेदभेदादिदुस्तर्कम् इति यथा भिन्नयोः संयोगसम्बन्धो भवति, अभिन्नयोर्वासंयोगो भवति ? इति विकल्पः संयोगविषयकः । तत्र न प्रथमः तथासति अतिविदूरयोर्हिमाचलविन्ध्याचलयोरपि संयोगसम्बन्धप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, अनुपपत्तेः । तथाहि, संयोगो हि क्रियाजन्यो भवति, स चैकक्रियाजनित उभयक्रियाजनितभेदात् । तत्रैकक्रियाजनितः पर्वतपक्षिणोः, तत्रश्येनमात्रे क्रिया पर्वतस्त्वचलत्वादक्रियावानेव, तत्रश्येनक्रिययाश्येन उड्डीयागत्यपर्वते विश्रामं करोतीति श्येनजनितक्रिययाश्येनशैलयोः संयोग एक क्रिययाजनितः, नचोभयोर्नगयोर्यः संयोगः स नैव तादृशः हिमवद्विन्ध्ययोः क्रियारहितत्वात् । द्वितीयश्च संयोग उभयक्रियाजनितः यथा मेषयोगः स उभयमेषनिष्ठक्रियाजनितः । नायमपि संयोगोद्वयोर्नगयोः तयोर्द्वयोरपि निष्क्रियत्वात् । तृतीयस्तु संयोगजः संयोगो यथा करालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोर्भवति । अत्र च न तृतीयोपि, असंभवात् , इति न भिन्नयोः संयोग इति प्रथमकल्पः । नवा द्वितीयोऽभिन्नयोः संयोग इत्याकारकः, तथा सति स्वेनैव स्वस्य संयोग आपनेत् । नचैतदपीष्टम् , अनुपपत्तेः सम्बन्धमात्रस्यैकप्रतियोगिकत्वपरानुयोगिकत्वरूपद्विकत्वनियमेन स्वप्रतियोगिकस्वानुयोगिकत्व लक्षणैकसंयोगे सम्बन्धत्वस्यैवभावेन भवत्येवापत्तिरिति । एवं संयोगः स्वधर्मिणो भिन्नो न वा । तत्र न प्रथमः संयोगसंयोगिनोर्भिन्नत्वेनुपशात्प्रथमः संयोगो द्रव्यात्मकसंयोगिसापेक्षः, एवमेव संयोगस्यापि सम्बन्धान्तरं कल्पनीयम् । तथैव सम्बन्धान्तरस्यापि सम्बन्धान्तरमित्येवं क्रमेणानवस्थायामेवपर्यवसानं स्यादिति न प्रथमः । नवा धर्मिणोऽभिन्नः संयोग इति द्वितीयकल्पः, अभेदे सति तस्य संयोगत्वमेव न सिद्ध्येत् । एवं स्कुडप्रतिपन्नेदुस्तर्कजन्मूलकाविकल्पनादे यथा भ्रमलक्षण

वारणीयः । निर्दोषापौरुषेयास्यर्थमादरेण, ब्रह्मजीवब्रह्मणोस्तादात्म्यरूपंमसकृदाह । फले मोक्षकाले जीवस्वरूपस्य ब्रह्मानन्दलक्षणहृदे निमग्नो मुक्तात्मा सुखंप्राप्नोति । फले मोक्षकाले जीवस्वरूपस्य

कण्ठशोषणमात्रं प्रत्यक्षप्रमाणपराहतं च, एवमेव नीलोत्पलादितादात्म्ये प्रत्यक्षे जीवब्रह्मतादात्म्ये च शास्त्रसिद्धेदुस्तर्कतन्मूलकविकल्पनादिकं प्रत्यक्षशास्त्रदण्डनिवारितमिति । तत्र प्रत्यक्षदण्डे-नेति, नीलघटयोस्तादात्म्याभिप्रायेण, श्रुतिदण्डेनइति तु प्रकृत **तत्त्वमसि** वाक्यार्थाभिप्रायेणकथि-तमिति विवेकः । ननु जीवपरमेश्वरयोस्तादात्म्ये तु अभ्यासलक्षणं तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गं विद्यते तत्र "उपक्रमोपसंहारावभ्याशोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्तिश्च लिङ्गम् तात्पर्यनिर्णये ।"

इति तात्पर्यनिर्णायकं षड् लिङ्गम् । तत्रोपक्रमादीनां यथा तात्पर्यनिर्णायकत्वं तथैवा-भ्यासस्यापि तथात्वंविद्यते अत्र प्रकरणे, तत्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासो विद्यते इति तद्बलेन जीवेशयो-स्तादात्म्यं सिद्ध्याशयेनाह, **निर्दोषेत्यादि** प्रवृत्ति निमित्तरूपधर्मभेदेनधर्मिस्वरूपयोरभेदेन च तादात्म्यं तत्वमसीत्यादौ तत् त्वमादिपदानां तत्तच्छरीरकब्रह्मपर्यन्ततया निरूपणीयम्, तदादिपदानां ब्रह्मात्मकपरतया वा निरूपणीयम् । यादवप्रकाशादिमतेतु जीवब्रह्मस्वरूपगताविव भेदाभेदाविति विवेकः । एतावता केवलाद्वैतमते प्रातिपदिकयोरिव समानविभक्तेरपि न मुख्यार्थते तिस्थापितम् । यद्यपि, अभेदमात्रस्य समानविभक्त्यर्थत्वं संभवति । तथापि प्रवृत्तिधर्मभेदत्यागात् सामानाधिकरण्यमुख्यार्थता परमते संभवतीति ज्ञेयम् । मोक्षे चैतन्यमात्रस्य परिशेषो भवतीति कथनमपि न युक्तम्, एवं सति मोक्षस्य सर्वाभिमतपुरुषार्थता नस्यात्तत्राह **ब्रह्मानन्द**... **मुक्तात्मा** इत्यादि । "एष ब्रह्मप्रविष्टोऽस्मि ग्रीष्मेशीतमिव हृदम्" इत्यभिमुक्तोक्तवचनबलेन ब्रह्मानन्दस्य हृदरूपेणोऽभिमतं चन्द्रेणेव सुखस्य । सकलसंसारतापक्लेशनाशनात् नित्यनिरतिशय सुखप्रापकत्वाद् ब्रह्मानन्दस्य मुक्तात्मा तु त्रिविधपरिच्छेदरहितब्रह्मानन्दमहासमुद्रे निमग्नो-नित्यप्रवृद्धसुखवानेव भवतीति शास्त्रमर्यादा । नित्यनिरतिशयसुखात्मकपरमफले मोक्षे मोक्तृ-त्वावस्थापन्नस्यस्वस्यक्वचिद्विलयं यदि जानीयात्, तदातादृशफलमनेकमनेकप्रयाससाध्यं, न तदा तादृशफलं क्वचिदपीच्छेत्, ततश्च शास्त्राणां महर्षीणां च तदर्थं प्रवृत्तिः सर्वथैव निष्फला भवेत् । मोक्षकाले, एकशेषेऽर्थात् निर्विशेषचैतन्यमात्रावशेषे कस्य मोक्षात्मकंस्यादिति वक्तव्यम् । किं ब्रह्मणो मोक्षफलम् जीवस्य वा मोक्षफलम्? तत्र ब्रह्मणो मोक्षफलमिति न प्रथमः पक्षो ब्रह्मणो नित्यत्वेन तद्वैयर्थ्यत्वात् । तस्यापि तादृशफलवत्वस्वीकारेऽस्मदादिवदनीश्वरत्वप्रसङ्गात्, सिद्धान्त विरोधाच्च । नापि जीवस्यमोक्षफलमिति द्वितीयः पक्षः, मोक्षसमये जीवस्य विलयात्, सतिजीवे तस्य बन्धनिवृत्तिपूर्वकनिरतिशयसुखात्मकमोक्षरूपफलंभवेत्, सति धर्मिणे तदीयधर्मोऽवस्थितः स्यात् तत्र धर्मिणि । नहि कुड्यादीनामभावे तद्विशेषणीभूतचित्रादीनामवस्थानं संभवति श्रूयते

विलये मोक्षस्य पुरुषार्थत्वं नस्यात् । एक शेषे निरवच्छिन्नचेतनमात्रावशेषे कस्यजीवस्य ब्रह्मणो वा फलं स्यात् ।

॥ इति परमते सामानाधिकरण्यार्थायोगवर्णनप्रकरणम् ॥

किञ्च प्रपञ्चाकारेण कीदृशीसंविद्विवर्तते । नतावद्घटज्ञानं प्रपञ्चाकारेणविवर्तते ? घटज्ञानाभावेपि, भेदप्रपञ्चस्यदर्शनात् । नहि घटादिज्ञानस्यानुत्पादे तद्विनाशे वा सकलं जगत् नास्तीति वक्तुं शक्यते. प्रत्यक्षबाधात् । नाप्यन्यसंवित् प्रपञ्चाकारेण वा, तदुपपद्यतेवा चैतन्यमात्रं ब्रह्मैव जीवस्य स्वरूपमिति चेत्तर्हि ब्रह्मण एवानादिभावात्मकाविद्यया जीवभाव इति स्वीकर्तव्यम् , तच्च श्रुतियुक्तिबाधितमिति बोद्धव्यम् । अनेन प्रकारेणाविद्यापरिकल्पित जीवेश्वरत्वादिविकल्पपरित्यागेन निर्विशेषचिन्मात्रैक्यम् तत्त्वमसीत्यादि महावाक्यस्यार्थ, इत्यत्र दोषजालमवोचत् ।

॥ इति परमते सामानाधिकरण्यार्थाऽयोगवर्णनप्रकरणस्यतत्त्वदीपः ॥

अथ चेतनेतरसकलप्रपञ्चविभ्रमाधिष्ठानस्य चेतनस्य तथा प्रपञ्चविभ्रमकारणस्य च स्वरूपविमर्शेनापि केवलाद्वैतिमतेऽसामञ्जस्यं दर्शयितुमुपक्रमते **किञ्च** इत्यादि । अत्र प्रपञ्च विभ्रमस्य यदधिष्ठानम् , किञ्च प्रपञ्चविभ्रमे कारणमित्युभयविषयकः प्रश्नः । विवर्तते इति; अन्योहि अन्याकारेण भासते इत्यर्थः । तदुक्तम् 'अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदाहृतः । अतत्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदाहृतः ।'

कारण विषयसत्ताककार्योत्पादो विवर्त इत्यर्थ । यथा शुक्तौरजतम्', इत्यत्र कारणमधिष्ठानं शुक्तिकादिद्रव्यम् , तस्यव्यावहारिकीसत्ता, कार्यस्य च रजतस्य प्रातिभासिकी सेति तत्र विषयसत्ताककार्यस्योत्पादेन रजतस्य शुक्तिकाऽधिष्ठानम् , चाकचिक्यादिसादृश्यदर्शनं विभ्रमे कारणमिति घटते विवर्त लक्षणम् । वस्तुतस्तु शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यमेव रजताधिष्ठानं शुक्तिकात्ववच्छेदकमात्रम् , तदुक्तम्-शुक्त्यवच्छिन्नात्मोहोत्थारुप्यधीः शुक्तिसंभवा । कथ्यते मृदवस्थात्मजातो-मृज्जो अथा घटः' इति । एतदभिप्रायेनैव कथितम् विवर्ततेऽयथार्थाकारेण प्रतिभासते, इति । न तत्र घटज्ञानं प्रपञ्चरूपेण विवर्तते इति पक्षः ? घटज्ञानाभावेपिपटादिप्रपञ्चस्य ज्ञायमानत्वात् । अधिष्ठानं विना तस्मिन्नारोप्यप्रतीतेरयोगात् ।

नहि शुक्त्याद्यधिष्ठानमन्तरेण रजतप्रतीतिर्भवतीति । तस्माद् घटज्ञानस्य पटादिज्ञानस्यवोत्पादविनाशशालिनां निखिलप्रपञ्चविभ्रमाधिष्ठानत्वं संभवतीति भावः । नहि घटादिज्ञानस्याजातत्वे विनाशे वा, जगतोऽखिलं प्रपञ्चोनास्तीति वक्तुं शक्नोति कश्चित् , यतः पटादिज्ञानस्या भावेपि तदितरसकलप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षात् । अर्थात् पटज्ञाननाशेपि तदन्येषां घटादिभेदानां

विवर्तते पटज्ञाननाशेपि घटादिनाशेपि तदन्यज्ञानानां समुपलंभात् । ननु संविदेकैव तस्या भवान्तरभेदोनास्ति, केवलं विषयाघटादय एव परस्परं विभिन्नायन्ते, किन्तु ज्ञानं न भिद्यते, यतो ज्ञानस्यावभासनात् । ननु यदि ज्ञानमेकमेव तदाघटज्ञानकाले पटज्ञानं कुतोनावभासते इति चेन्नैवं, घटादेरनवभासनेपि तस्याः स्फुटरूपेण भासनात् । तत्रघटव्यावृत्तिसंवित् नोस्फुरतीति चेत्, तद्व्यावृत्तिपदेन किं सैवसंविदुच्यते तदन्या वा । सैवचेत् , भासते एव, अन्यच्चेत्तस्य भासनं न ब्रूमः । किञ्च नीरूपायाः स्वप्रकाश रूपायाश्च संविदोन स्वतो भेदोऽपितु विषयनानात्वादेवतथा भेदः । विषये नानात्व

प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न पटज्ञानादेरपि प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं संभवति, अधिष्ठानमन्तरेणारोप्यस्यारोपासंभवात् । ज्ञानमेव प्रपञ्चविभ्रमस्याधिष्ठानमिति परेषां मतम् । तत्र प्रातिस्विकरूपेण घटपटादिसंविदांनाधिष्ठानत्वं संभवति परस्परव्यभिचारात् । नाप्यन्यसंवित् तन्नाशेपि तदन्येषामुपलंभदर्शनादिति। अत्र पुनः केवलाद्वैतवादीशङ्कते **ननु संवित्** अभिन्नैकैव, तादृश संविदि भेदो नास्ति, विषय भेदेपि विषयिणः सर्वदाऽवभासमानत्वात् । अर्थात् संविदखण्डा एकैवोत्पादविनाशरहिता व्यापिका च । विषयाणां रूपस्पर्शादीनामन्यज्ञानेष्ववभासमानमेव परस्परं भेदः । ज्ञानस्य तु सर्वज्ञानेषु प्रकाशमानत्वादेकत्वमेव । तदुक्तं शब्दस्पर्शादयोवेद्या वैचित्र्याद् जागरे पृथक् । ततो विभक्ता-तत्संविदेकरूप्यान्नभिद्यते' अतस्तस्यां संविदिभेदबुद्धिस्त्वौपाधिकविषया नतु यथार्थ संवित्स्वरूप-भेदविषया । एतादृशाविशुद्धैका संविदुक्त्रापिकैवनिखिलप्रपञ्चविभ्रमस्याधिष्ठानं भवति । ननु घटज्ञानं तु पटज्ञानकाले न भासते, तदानु पटज्ञानमेव भासते इति चेन्न, तदा पटज्ञानकाले विषयरूपघट एव न भासते । ननु घटविषयकत्वविशिष्टसंविदः पटज्ञानेनभानमिति चेन्नैवम् , घटविषयकत्वरूपं घटव्यावृत्तत्वसंवित्स्वरूपमेव । अतः पटज्ञाने तस्यभानमेव घटः केवलं न भासते । तस्यातिरिक्तत्वेतु पटज्ञाने तद्भानेपि संविदोभानमक्षतमेवेति समुदित ग्रन्थस्याशयः ।

ननु संविदिज्ञाने यदि भेदोनास्ति किन्तु यदि सा संविदेकैव, तदेदं घटज्ञानम् , तदन्यत्पटादिज्ञानम् , तदेकमुत्पन्नं जातम् , तदन्यद्विनष्टमित्यादिसर्वलोकसाक्षिको व्यवहारः कथमुपपद्यते इत्याक्षेपमाक्षेप्तुमाह **किञ्च नीरूपायाः स्वप्रकाशरूपायाः संविदः** इत्यादि । तत्र नीरूपायाः निराकारायाः सर्वविशेषरूपाया इत्यर्थः । नानात्वावग्रहभ्रमः=नानात्वा रूपा सदाकारोपहितत्वभ्रम एव भवति । संविन् नाना न भवति । भवति स्वप्रकाशत्वात् , यत् नाना भवति तन्न स्वप्रकाशरूपं भवति, यथा स्वभावजडो घटादिरिति, इत्याशयः । संविदिज्ञानेनानात्व प्रतीतिर्याभवति, सापि न स्वतः किन्तु विषयौपाधिकभ्रान्तिरेव नतु वास्तविको भेदस्तस्यामित्यर्थः। नन्नूपाधिभेदेनैव भेदेपि तत्र वास्तविक एव स्यात् , सांसर्गिकधर्मस्य तत्र तत्रोदयदर्शनात् , तत्राह

ज्ञानमपि भ्रमलक्षणमेव। घटादिवेदोपि न वस्तु नवा वस्तुधर्मः, न प्रत्यक्षो नवा लैङ्गिकः किन्तु भ्रमलक्षण एव केवलम्, यदा तदा विषयभ्रमाधीनोज्ञानभेदग्रहः कुतः कुतस्तरांच तस्य पारमार्थिकत्वसंभावना। किञ्च स्वयं प्रकाशज्ञानस्य प्रागभावादिः स्व-

नवस्तुवस्तुधर्मोवा इत्यादि यदा खलु विषयभेदएव वास्तविकस्तदातत्प्रयुक्तसंविदोनानात्वमप्य वास्तविकमेवेति भावः।

ननुघटादिभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, तथा "द्वासुपर्णा" "ज्ञाज्ञौ" इत्यादि श्रुत्यादि सिद्धत्वात् तदभावे ऐहिकपारलौकिकव्यवहारबन्धमोक्षादिव्यवहारस्योपपादनं कथमुपपन्नस्यादित्यतभेदो वास्तविक एवेति चेन्न, नहि वयं व्यसनिभेदं निराकुर्मः किन्तु भेदवास्तविकत्वस्यदुर्निरूपत्वात् निराकरणं कुर्मस्तथाहि=भेदो हि नतावद् वस्तुनो घटादेर्नैववस्तुतः स्वरूपम्, प्रतिज्ञानापेक्षग्रहस्यभेदस्य तदनपेक्षग्रहस्वरूपत्वासंभवात्। नवाऽयं भेदो वस्तुनो घटादेर्धर्मरूपः, भेदस्य धर्मिणा सहभेदो धर्मान्तरमेव, तस्यापि स्वधर्मिणा सहभेदो धर्मान्तरमेव, एवञ्च तस्यापि धर्मिभेदो धर्मान्तरमेवेत्यनवस्थायामेव पर्यवसानात्। एवं घटस्य पटभेदो धर्मः पटभेदभेदो धर्मः एवंतद्भेदोपीत्येवं क्रमेणानवस्था प्रसज्येत सेयं दोषत्रयवती। तदुक्तं—

"प्राग्लोपाविनिगम्यत्वं प्रमाणापगमैर्भवेत्। अनवस्थितिमास्थानमचिकित्यात्रिदोषतेति।"

सोयंश्लोको व्याख्यातप्रायोऽथवा स्वयमेव व्याख्यातव्यः। एवं यः पदार्थः स्वरूपतोनिरूपो भवति तस्य प्रमाणतोपि दुर्निरूपत्वमेव। यथा वन्ध्यापुत्रादेः स्वरूपतो लक्षणतोवाऽनिरूपणात् कथमपि प्रमाणेनापि निरूपणं न भवति। अन्यथा तस्यापि वस्तुत्वप्रसङ्गात्। प्रकृते—यथा प्रत्यक्ष प्रमाणं भेदं विषयीकर्तुं न शक्तम्, यतोभेदस्याभावत्वात् रूपस्पर्शाद्यभावे चक्षुरादिना ग्रहणासंभवात्। यद्वाक्षणिकस्य तस्य, स्वरूपप्रतियोगिग्रहणपूर्वकभेदग्रहणपर्यन्तावस्थानाभावात्। अर्थात् प्रत्यक्षं भेदं प्रतियोगिग्रहणपूर्वकभेदग्रहणकालपर्यन्तं तस्यास्थिरत्वात्। न च प्रथमं प्रतियोगिज्ञानं तदनन्तरभेदस्य ग्रहणमिति वक्तुं शक्यम्, 'शब्दज्ञानकर्मणां विरम्यव्यापाराभावात्' इति नियमात्। युगपदेव त्रितयं विषयीकरोति तदपि न समूहालंवनवदुपश्लेषासिद्धेः। अर्थात् यथा घटपटादीनां समूहालंवज्ञाने तद्विषयाणां परस्परं विशेष्यविशेषणभावो न प्रतिभाति तथैव प्रकृतेप्यापतेत्।

प्रत्यक्षप्रमाणेन यदा भेदग्रहणं न भवति तदा प्रत्यक्षमूलकव्याप्तिग्रहाधीनानुमान प्रमाणमपि भेदग्रहणे सशक्तं न भवतीति। ननु तर्हि घटादेरनुभूयमानो भेदग्रहः कथं भवतीति चेत्तत्राह **केवलंभ्रमलक्षण** इति। अर्थात् योयं भ्रमः स न सद्रूपः किन्तु शुक्तौ प्रतिमानरजतवदेव भ्रमस्तदेव गृहीतो भवति, गगनेनीलपीतादिवदिति। **यदेत्यादि** यदातु ज्ञाने नानात्वस्य स्वाभाविकत्वं न घटते, तदा औपाधिकमपि नानात्वं न भवति, उपाधिभेदस्यैवाभावात्। किन्तु

स्वतः संभवति स्वस्मिन् स्वस्य विरुद्धत्वात्, अनवस्थानात्।
तो गृह्यते परतो वा ? तत्र न स्वतः संभवति स्वस्मिन् स्वस्य विरुद्धत्वात्, अनवस्थानात्। अनन्यविषयत्वेन ज्ञानस्य स्वतो ग्रहणं
स्वनिमित्तप्रकाशस्य स्वस्याभावेऽसंभवाच्च । अनन्यविषयत्वेन ज्ञानस्य स्वतो ग्रहणं
स्वनिमित्तप्रकाशस्य स्वस्याभावेऽसंभवाच्च । किञ्च वेद्यस्य भेदादेर्नचिद्धर्मत्वम्, रूपस्पर्शादिवत्,
परतोपि वा ग्रहणासंभवात् । किञ्च वेद्यस्य भेदादेर्नचिद्धर्मत्वम्, रूपस्पर्शादिवत्,
तस्मात् संविदद्वितीया स्वयं प्रमाचेति । अतस्तद्भेदमाश्रित्यविकल्पादिकं कथितं
तदविद्याविलास एवेत्यत्रप्रक्रिया ।

अनादि अविद्या दोषमूलकापारमार्थिकोपाधिभेदाधीननानात्वस्य भ्रममात्रमेव भवतीत्यर्थः । एवं
ज्ञाने घटपटादिविषयभेदेन प्रतीयमानाभेदबुद्धिरप्ययथार्थेत्युक्तं भवतीति । अथोत्पत्यादि
प्रतीत्या, भेदबुद्धिरपि तत्रायथार्थैवेतिनिरूपयितुमुत्पत्याद्ययोगमाह **किञ्चस्वयंप्रकाश** इत्यादि ।
संविदो[ज्ञानस्य प्रागभावः प्रध्वंसो तेनैव ज्ञानेन गृह्यते, अथवा ज्ञानान्तरेण गृहीतं भवतीति विक-
ल्पः । तत्र विकल्पं प्रतिक्षेप्तुमाह **स्वतः** इत्यादि । विद्यमानेन स्वेन स्वस्याभावो गृहीतो भवति
अथवाऽविद्यमानेन तेन स्वस्याभावो गृह्यते इति विकल्पद्वयम् ? तत्र तावत् प्रथमकल्पदूषयितु
माह **स्वस्मिन् स्वस्यविरुद्धत्वा**दिति । स्वस्मिन् विद्यमाने तदभावे विरोधात्, अभावस्थानम-
शक्यम् प्रतियोगितदभावयोः समानकालिकत्वस्यासंभवात् । अविरुद्धयोस्तथा भवति न तु विरु-
द्धयोः समानकालिकत्वम् । द्वितीयपक्षं निराकर्तुमाह **स्वनिमित्तप्रकाशस्यस्वाभावेऽसंभवा-**
दिति । अर्थात् स्वाधीनप्रकाशस्य स्वस्य ग्राहकस्याभावेऽसंभावादिति ।

तदेवं स्वत इति कल्पं निराकृत्य परत इति द्वितीयकल्पं निराकर्तुमाह **अनन्यविषयत्वेन**
इत्यादि । अभावस्य सप्रतियोगिकत्वनियमात् प्रतियोगिनमुल्लिख्यैवाभावो गृहीतो भवेत्, ज्ञान-
स्यत्वनवस्थाभयेन ज्ञानान्तराविषयत्वाभावात्, ज्ञानान्तरेणापि प्रथमज्ञानीयप्रागभावप्रध्वंस-
योर्ग्रहणं न संभवतीत्यर्थः । संविदोनानात्वस्वीकारेपि न तदीयप्रागभावादिग्रहसंभव इत्यभ्यु-
पगम्यविचार आरब्धः । नत्वद्वैत्यभिमतं वस्तुतस्तन्नानात्वमितिभावः । वस्तुतो ज्ञाने नानात्वाभावे
प्रमाणमपीति दर्शयितुमाह **किञ्चवेद्यस्यभेदादेरित्यादि** ज्ञानस्य न भेदो वेद्यत्वात् रूपादिवदि-
त्यनुमानमत्रविवक्षितम् । **तस्मात्संविदद्वितीये**त्यादि । ज्ञानभेदभेदस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्
संविद्धर्मत्वासंभवाच्च सा संविदद्वितीया । अर्थात् सजातीयविजातीयस्वगत भेदरहितैव यथावृक्षादौ
सजातीयात् वृक्षान्तरात् सजातीयो भेदः शिलादितो विजातीयो भेदः पत्रपुष्पादिभिः स्वगतोभेदस्त-
द्वदिह स्वगतसजातीयविजातीयभेदोनास्ति, तस्मादियं संवित् स्वप्रकाशरूपैकैवनतुनानेति
सिद्धम् । ज्ञाने स्वयं प्रकाशत्वकथनेन तुच्छन्यावृत्तिर्भवतीत्युपसंहरति **अतस्तद्भेदमाश्रित्य** इत्यादि ।
यतः सर्वथा भेदराहित्यं संविदः, अतः किं घटादिसंवित्प्रपञ्चाधिष्ठानम्, अथवा पटादिसंवित्त-
थेति विकल्पकथनं यत्, सोयं संविद्भेदावलंबीविकल्पवादः संवित्स्वरूपयथार्थाज्ञानकार्य इत्य-
द्वैतवादिनो मन्यते इत्यर्थः ॥

॥ इति परकीयसंविदेकत्वव्यवस्थानुवादप्रकरणस्यतत्त्वदीपः ॥

हन्तयोयं भवतोपदेशो ब्रह्मविषयकः सतु श्रद्धानशिष्यगोष्ठीष्वेव केवलं शोभते। नाहंभवद्वचसि श्रद्धानोऽतोमदर्थं युक्तितर्कोपेतंवचनमेवोदाहर्तव्यम्। प्रतिप्रमातुः परस्परविलक्षणा अपरोक्षाः सुखदुःखप्रमुखा बुद्धयः प्रतिभान्ति। एवं सम्बन्धिन्यंग्यभेदसंयोगस्येच्छादेर्वास्वतोभेदो नास्तीति न, नवा तादृशेच्छादेरप्रत्यक्षोऽसम्मतः।

गतैतावताप्रकरणेनयदद्वैतमतस्योपपादनं कृतवान्, तदनूदितं परकीयमतं निराकर्तुमुपक्रमते **हन्त** इत्यादि, हन्तेतिपदं वेदान्तमते विभ्रान्तेषु परेषु खेदप्रदर्शनार्थम्। तदिमे तत्त्वेषु विभ्रान्ततया पथभ्रष्टामोक्षं न प्राप्नुयुरिति व्यञ्जनया सूच्यते। यथा 'गच्छ गच्छसि चेत्कान्तः ? पन्थानः सन्तु ते शिवाः। ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्" इत्यत्र जन्मनो मरणमन्तरेणासंभवात्, तवगमनं मरणनिमित्तकंस्यान्मे, गमनंप्रतिषेधयति, तथैव प्रकृते तवायं भ्रान्तमार्गानुसरणं बन्धायैवस्यान्न मोक्षायेति स्वाग्रहगृहीतमार्गं मुञ्चथेति व्यज्यते परमकृपालोराचर्यस्य संकेतः। श्रद्धामात्रशरणेषु विनेयबुद्धिषु निरूपणसमर्थेष्वेव केवलं भवदभिमतोयं ब्रह्मोपदेशः शोभते, युक्तितर्कद्वारा विचारकावयं तु नात्रभवदीये ब्रह्मोपदेशे श्रद्धालवः। तस्मादत्र युक्तितर्कोपेतसत्प्रमाणेनैव विचायन्तु।

तत्र प्रथमस्तावज् ज्ञाननानात्वं यत् सर्वलोकसिद्धं तन्नकूटयुक्तिभिरपलपनीयं तत्राह **प्रतिप्रमातुः** इत्यादि। चैत्रमैत्रादिभेदेन, एकस्मिन्नपि देवदत्तादिषु रूपो विषयघटपटादिभेदेन, एकस्मिन्नेव घटादिविषये, वर्तमानादिकालभेदेन ज्ञानं परस्परं विभिन्नमेवेति प्रत्यात्मप्रत्यक्षसिद्धमेव सुखादिवदित्यर्थः। अर्थात् यथा एकस्य पुरुषस्य सुखंभवति, कस्यचिद्दुःखंजायते इत्यनुभवसिद्धं तथैव ज्ञानमपि पुरुषविषयकालभेदेन विभिन्नमेवानुभूयते इत्यनुभवसिद्धमेवेति। यदि ज्ञानस्य भेदापलापे तुल्यन्यायेन सुखदुःखादिनानात्वमप्यपलपितं भवेत्। न चेष्टापत्तिः अनुभवविरोधस्य जागरुकत्वात्।

ननु यथा सर्वथा भेदरहितेप्याकाशे सम्बन्धिव्यंग्योभेदोऽयं घटाकाशोऽयं पटाकाशश्चायमिति प्रतीयते, एवमेव ज्ञानस्य व्यापकत्वैकत्वेपि तत्र ज्ञानेपि विषयाश्रयाभ्यक्तोर्भेदो न पारमार्थिको गगनवदेवेति चेत्तत्राह **सम्बन्धिव्यंग्यभेद** इत्यादि। यथा घटप्रतियोगिकभूतलानुयोगिकसंयोगोऽयम् पटप्रतियोगिकमठानुयोगिकः संयोग इति सम्बन्धिभूतलादिभेदेनैव व्यावृत्ततया ज्ञायमानः संयोगभेदः पारमार्थिकोवास्तव एव कुतः ? यतः सम्बन्धिजन्यत्वात् तादृशसंयोगस्य, यथात्रा चैत्रस्य घटविषयिणीच्छा, देवदत्तस्य पटविषयिणीच्छा इत्येवं प्रकारेण सम्बन्धिभेदेन भिन्नतया प्रतीयमाना भिन्नभिन्नैवेच्छातत्तत् पुरुषसमवेता तदातदा जायमाना भवति,

यदि नित्यासंविदेकाव्यापिकाऽभ्युपेयते तदा सर्वं ज्ञानं सर्वपुरुषस्य सर्वदैवभासेत, नवा किञ्चित् कस्यचित्कदाचिदपि न भासेत तदानीं वेद्यघटादेरसन्निधिकारिता व्यवस्था न घटेत, आकाशादिवद्वित्तेर्व्यापकत्वस्वीकारात्। नापि कारणभेदेन व्यवस्था स्यात्,

एवमेव विषयाश्रयभेदेन ज्ञायमानो ज्ञानभेदोपि पारमार्थिको वास्तविक एव कालपुरुषादिभेदेन ज्ञायमान इति सिद्धान्तेतु तत्तत्पुरुषे वर्तमानस्य धर्मभूतज्ञानस्यैकत्वे नित्यत्वेपि तत्तद्विषयप्रकाशनार्थप्रसरणावस्थाभेदविशिष्टस्वरूपेणानेकत्वमुत्पादविनाशित्वरूपमनित्यत्वं च संमतमतमेव यथा प्रकृतिर्नित्या, एकापि, तत्परिणामविशेषाणामनित्यत्वमनेकत्वमिति तथैवेहापि ज्ञातव्यम् ।

एवमुपलब्धिवलेन संविदो ज्ञानस्य नानात्वमनेकत्वं प्रसाध्य संविद एकत्वेऽर्थात् ज्ञानस्यैकत्वे बाधकं दण्डं वक्तुमाह **यदिनित्या** इत्यादि । यदि ज्ञानस्याकाशवन्नित्यत्वं व्यापकत्वमर्थात् सर्वगत्वमेकत्वं च स्वीक्रियेत, तदासर्वं वस्तु सर्वदा भासेत, भासकस्य ज्ञानस्य व्यापकतया सर्वेण सहसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात्, नित्यत्वादेकत्वाच्च । अर्थात् नित्यस्यव्यापकस्य प्रकाशस्यैकस्यैकस्य ज्ञानस्य सर्वविषयकसम्बन्धे सर्वस्यापि घटपदार्थस्य सर्वदैवभानप्रसङ्गः स्यात्, नत्वेवं भवति कस्याप्यनुभवः । यदि कदाचित् प्रकाशकज्ञानस्य सम्बन्धेसत्यप्यभानाभ्युपगमे, कस्यचिदपि घटाद्यर्थस्य कदापिभानं न स्यात्, प्रकाशज्ञानसम्बन्धव्यतिरिक्तस्य कारणान्तरस्यासंभवादित्यर्थः ।

तदानीं वेद्यस्येत्यादि । तदानीं तस्मिन् समये सन्निधिभिन्नमर्थाद् संनिधानम् अर्थात् तत्काले वेद्यस्य व्यवस्था संनिधि तदतिरिक्ता कृतव्यवस्था न घटते, यतो ज्ञानस्याकाशवद्विभुत्वस्वीकारात् । अत्रायमाशयः, ज्ञानसंनिध्यसंन्निधिप्रयुक्तार्थभेदेभानाभानव्यवस्थादुरुपपादा स्यात् यतो ज्ञानस्य सदा सदा सर्वेण सह सम्बद्धत्वात्, गगनवत् यथा व्यापकस्य सर्वदा सर्वेण सम्बन्धो भवत्येव. तथैव प्रकृतेपि सर्वदा सर्वदा सर्वविषयसम्बन्धात् सर्वस्यार्थजातस्य सर्वदाभानं प्रसज्येत नवा कस्यापि कदापिभानं न स्यादिति भावः ।

सिद्धान्तेतु ज्ञानं संकोच विकाशशालि, अर्थात् तदेव ज्ञानं सहकारिवलात् कदाचित्संकोचमासादयति कदाचित् तादृशसहकारिविकाशमेतीति संकोशविकाशाभ्यां ज्ञानस्य विषयभेदे, संन्निध्यसन्निधीव्यवस्थिते भवत इति ज्ञातव्यम् ।

अमुककरणजन्यं ज्ञानममुकमर्थमेव गृह्णाति अर्थात् चक्षुरिन्द्रियजनितं ज्ञानंरूपं रूपत्वतदभावरूपिद्रव्यादिकमेवगृह्णाति त्वगिन्द्रियजनितं ज्ञानंस्पर्शादिकमेव गृह्णाति, एवं प्रकारेणकरणभेदेनापि व्यवस्था न भवन्मते इति शेषः । करणभेदे व्यवस्थाकुतो न स्यादिति न वाच्यम्, ज्ञानस्य भवन्मते नित्यत्वस्वीकारेण नित्यस्य करणासंभवात्, इति ज्ञानस्य नित्यत्वेकरणभेदप्रयुक्तव्यवस्था न कथमपि घटते, करणजन्यत्व स्वीकारे सिद्धान्तकराळव्याकोपः प्रसज्येत इति ।

नित्यस्य कारणाभावात् । न च स्वरूपभेदेन नानात्वम्, ज्ञानस्यैकत्वस्वीकारात् । ततश्चान्धवधिरादेरपि रूपशब्दादिग्रहणंस्यात् । गुरुशिष्यादिभेदोप्यकारणक एव भवेत् ।

॥ इति संविदैक्यमतदूषणेन संविन्नानात्वोपपादनप्रकरणम् ॥

ननु न भवतु करणभेदेन ज्ञानभेदो ज्ञानस्य नित्यत्वात् तदपि घटादिविषयभेदेनैव ज्ञानभेदः स्यात्, तदपि केवलाद्वैतिभिर्ज्ञानाद्वैतस्वीकारादिति न विषयभेदेन ज्ञानभेदव्यवस्था तत्राह **न च स्वरूपभेदेन नानात्वमिति** । एभिर्ज्ञानैकत्ववादिभिर्नैवं वक्तुं शक्यते ज्ञानस्यैकत्वस्वीकारेणापसिद्धान्तापातप्रसङ्गादिति भावः ।

प्रकाशकसंविदैक्यवादे लौकिकवैदिकमर्यादाभङ्गमुपपादयति **ततश्चान्धवधिरादे**रित्यादि । ज्ञानस्यैकत्वस्वीकारेण येन ज्ञानेन शब्दोगृह्यते तेनैव ज्ञानेन शब्दरूपादीनामपि ग्रहणंवक्तव्यम् एवञ्च शब्दग्राहकज्ञानेनैव रूपादिग्रहणसंभवे, अन्धोपिरूपादिकं गृह्णीयात्, वधिरोपि शब्दं शृणुयादिति वधिरान्धव्यवस्थापि विपन्ना स्यात् । एवं बाह्यकरणचक्षुरादीनां स्वीकारोपि निरर्थको भवेत्, ज्ञानस्य नित्यत्वात् प्रकाशकत्वेन सर्वदाऽर्थप्रकाशने समर्थत्वादित्येवं सर्वोपिलौकिकवैदिकव्यवहारोऽस्तमियात् । एवं गुरुशिष्यभेदोपि कारणरहितः स्यात् । एवं "ऋतौभार्यामुपेयात्" "गुर्वङ्गनांनगच्छेत्', इत्यादिविधिनिषेधव्यवहारोऽपि निर्मूलक एव भवेदिति । ननु तदर्थं व्यावहारिकभेदो विधिनिषेधयोराश्रयणेऽभेदोऽद्वैतमिति स्ववचनव्याघातः स्यात् ।

ननु प्रकाशकस्य चैतन्यस्वरूपज्ञानस्य स्वरूपत एकत्वेपि, चक्षुरादि वाह्यकरणेन वहिर्निःसृतान्तः करणवृत्त्याविषयसंबद्धयाऽविद्याया निवर्तनेनैवचैतन्यंतंतमर्थं प्रकाशयतिनान्यमर्थं प्रकाशयतीति व्यवस्था सम्यगुपपद्यते एवेतिचेत्, मैवं वृत्तेर्जडाया अविद्यावरणनिवर्तकत्वाभावात् । आवरणनिवर्तकत्वं प्रकाशस्यैव नतुतदितरस्य, यथा तमो निवर्तकत्वं सूर्यप्रकाशस्यैव । तथेहापि, अन्तःकरण वृत्तेरविद्याजन्यत्वेनाविद्यात्मकत्वमेव । अविद्यानप्रकाशरूपा जडत्वात् ततश्चजडात्मकाविद्याजनितान्तः करणवृत्तेरपि तथात्वेन तादृशजडात्मकावरणस्य नाशायोगात् । यदि कदाचित् जडात्मकान्तः करणवृत्तेः प्रकाशकत्वमिष्येत तदा तस्या एवार्थप्रकाशकत्वमिति चैतन्यस्य तदतिरिक्तस्य स्वीकारो निरर्थक एव भवेत्, यत आवरणनिवर्तकत्वरूपकार्यस्य प्रकाशात्मकवृत्त्यैव संपादनादिति ।

ननु ब्रह्मरूपचैतन्यस्यैकत्वात्, प्रमाणप्रमातृप्रमेयादिभेदव्यवस्था भवन्मते केवलाद्वैतमते कथमुपपद्येत, तदभावे सर्वलोकसर्वसाक्षिकलोकयात्रायास्तथा लौकिकवैदिकव्यवहारस्य गुरुशिष्यादिव्यवहारस्यानुयोगे, तत्राहाद्वैतवादी, मम मते, त्रिविधं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यं प्रमातृचैतन्यं प्रमेयचैतन्यं च । तत्रान्तः करणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यम्, अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यम्, घटादिविषयावच्छिन्नचैतन्यं प्रमेयचैतन्यम्, एतदेव ब्रह्मचैतन्यमिति गीयते ।

ननु मम मते संविदोभिन्नं सर्वनाम न किञ्चिद्विद्यते "नान्यत् किञ्चित् मिषत्" "नेहनानास्ति किञ्चन" इतिश्रुतेः । अतः सर्वं सर्वदाभायादिति दोषोनापतति । इदं

तत्र प्रमाणचैतन्यप्रमेयचैतन्ययोरेकत्वज्ञानप्रत्यक्षम् । प्रमातृचैतन्यप्रमेयचैतन्ययोश्चैकत्वस्थले विषयस्य घटादेः प्रत्यक्षत्वव्यवहारो भवतीति । तथाहि चक्षुरादिकस्य विषयेणसंयोगे सति घटाकारान्तःकरणवृत्तिः, यथा तडागोदकंछिद्रान्निर्गत्य कुल्यादिमार्गेण केदारान्प्रविश्य केदारवदेवचतुष्कोणाकारं भवति तथैव परिणाम्यन्तःकरणं तैजसंघृतादिवत्, चक्षुरादिद्वारेण वहिर्निर्गत्य घटादिविषयं प्राप्यतदाकारेण परिणमते, सोयं परिणामो वृत्तिः । ततश्च परिणामावच्छिन्नं चैतन्य विषयावच्छिन्नचैतन्यमेकीभवति, यत उपाध्योरेकदेशैककालिकतया भेदाजनकत्वात् । एवञ्च घटज्ञानं प्रत्यक्षं भवति । अनुमित्यादिस्थलेतु वह्न्याकारवृत्तेर्वह्निदेशे निर्गमानाभावेन वह्न्याकारवृत्तेर्वह्न्यवच्छिन्नवृत्तेश्च देशद्वयावस्थानेन नवन्हेः प्रत्यक्षत्वमपितु परोक्षत्वमेव तत्रोपाध्योर्भिन्नदेशस्थत्वेनोपधेयाभेदाप्रयोजकत्वात् । तत्रैवोपधेयस्याभेदो भवति यत्रोपाध्योः समानदेशत्वम् । तत्र वृत्तावभिव्यक्तचैतन्येन प्रत्यक्षादिव्यवहारो निष्पद्यते इति न कोपि लौकिकादिव्यवहारः प्रतिरुद्ध्यते इति चेन्न, एतादृशप्रक्रियानुसरणस्यहस्तसमावरणमात्रत्वात् । यथाशिरसि घातकदण्डपातकालेतद्रक्षणाय हस्तेन मस्तकं समावृणोति । परन्तु दण्डपातान्निवारणं न भवति दण्डघातो न निवर्तते तथैवात्रापि ज्ञातव्यम् । तस्माद् ग्राह्यग्राहकभेदेन ज्ञानानां पार्थक्यं मन्तव्यमेव । विशेष विवरणं तु सति समयेऽन्यत्र करिष्यते इति दिक् ।

॥ इति संविदैक्यमतदूषणेन संविन्नानात्वोपादनप्रकरणस्य तत्त्वदीपः ॥

ननु संविद एकत्वे नित्यत्वे व्यापकत्वे ज्ञानस्य सर्वदा सर्वत्र सत्वात् सर्वसंबद्धत्वाच्च सर्वपदार्थस्य सर्वदा भानं भवेदितिवधिरान्धाभावप्रसङ्ग इति सिद्धान्तिनाऽऽक्षेपेकृते केवलाद्वैतिना पुनः समाधानाय समुपस्थिते, सिद्धान्ती पुनर्दोषमुद्भावयितुं प्रक्रमते **ननुममते संविदोभिन्नम्** इत्यादि । "नेह नानास्ति किञ्चन" इह पूर्वप्रक्रान्ते सर्वाधारे सर्वोत्पादके ब्रह्मणि, नाना किञ्चनवस्तु तत्वतो नास्ति, अपितु केवलमविद्यामात्रेणावभासते, नतु परमार्थभूतंवस्तुनास्ति, अर्थात् ब्रह्मव्यक्तिव्यतिरिक्तवस्तुसामान्याभावात्मकमेव ब्रह्मेत्यर्थः श्रुतेः । तथा च ब्रह्मव्यतिरिक्तपारमार्थिकं नानावस्तुयदि भवेत्तदा, ज्ञानस्यैकत्वव्यापकत्वे सर्वं सर्वदा भासेत इत्याकारकोपालंभो योग्यो भवेद्विशिष्टाऽद्वैतिनाम् । परन्तु संविद्भिन्नस्य सर्वस्याभावादेवास्मन्मते, सर्वंसर्वदाभायादित्यनुयोगभवतोऽकाण्डकाण्डित एव भवतीत्यर्थः । सिद्धान्तीसमाधानायोपक्रमते **इदंवद** इत्यादि । अत्र पृच्छामि भवन्तम् यतो योयोनीलः पीतइत्यादिकः सर्वसाक्षिकः प्रत्ययो जायते, तादृशप्रत्ययेनीलादिपदार्थस्यप्रत्ययो जायते, सप्रत्यय एव नास्ति अथवा नीलादिपदार्थस्य संविदभिन्नत्वेनैवनीलादिप्रतीतिरेव सेति

वद ? किं नीलादिर्न प्रकाशते, प्रकाशमानो वा नीलादिः संविदो ज्ञानान्नभिद्यते। प्रथमकल्पे अवाधितानुभवसिद्धोलोकवेदव्यवहारः कथं स्यात्, यतः पदपदार्थादिकं न किञ्चिदप्यवभासते। द्वितीयकल्पे भवदभिमतं ज्ञानाद्वैतं व्याहन्येत, प्रतीयमाननाना प्रपञ्चैक्ये संविदोपि नानात्वापातात्। नचाविद्याविलासत्वाद् भेदाभेदनिरूपणा। सा हि भेदाभेदनिरूपणा युक्तिवन्हिस्पृष्टा जातुषमाभरणवद्विलीयते। तथाहि यदीयम-

भवद्भिर्मन्यते इति विकल्पद्वयमत्रापतति ? तत्र प्रथमकल्पं दूषयितुमाह **प्रथमकल्पेऽवाधितानु भव** इत्यादि ।

सर्वानुभव सिद्धानेकप्रतीतिनिन्हवे, नानापदपदार्थप्रत्ययनिर्वाह्यसर्वोपि लोकसिद्धव्यवहारो वैदिकव्यवहारोवाऽबाधितानुभवसिद्धः कथं भवद्भिः साधितोभवेन्न कथमपि सिद्धोभवेदिति। अथद्वितीय पक्षंदूषयितुमुपक्रमते **द्वितीय'' व्याहन्येत** इत्यादि। अर्थात् द्वितीय कल्पस्य स्वीकारे यदद्वैतंभवत् सिद्धान्तसिद्धं भवदभिमतं च तस्य व्याघातः स्यात्। अर्थात् प्रतीयमानानेकप्रपञ्चेन सहसंविद ऐक्ये संविदोपि नानात्वं प्रसज्येत एवेति स्वाभिमतज्ञानाद्वैतस्य हानिस्तथात्वे चापसिद्धान्तापात-श्चेति भावः। अथ पुनः शङ्कते केवलाद्वैतवादी **नचाविद्याविलासत्वा**दित्यादि। नीलादि-भेदानां विशेष्याणामत्राध्याहारः कर्त्तव्यः। ततश्च नीलादिभेदानां भिन्नतयाऽभिन्नतया निरूपणा शक्यत्वं च तस्या अविद्या विलासत्वादेव। अविद्यावलायातस्याविद्याकार्यस्यनीलादिभेदस्य मिथ्यात्वेन मिथ्यार्थेचदुर्घटत्वस्य भूषणायमानत्वेन भेदाभेदनिरूपणमुपपद्यते एवेति। उत्पत्त्यननु-वर्तित्वादेव च "सर्वंसदा भायादित्याद्यापत्तेरनवकाश इति पूर्वपक्षिणां दोषाभावनिरूपणाभिप्रायः।

सिद्धान्ती परिहरति **साहि** इत्यादि। अर्थात् युक्तितर्केण यथायथमविद्यास्वरूपं विचा-रयामि, तथा तथाविनश्यति सिकताकूपवद् विशीर्यते, यथायथा न्यायवन्हिनाऽविद्यास्वरूपं ताप-यामि तदातत् जतुभूषणवद्विशीर्यते एव नतुस्थिरायते, अर्थात् यं भेदाभेदनिरूपणमविद्यायाविलासः कार्यमिति कथयसि, सैवाविद्यान्याययुक्तिप्रमाणपराहता, स्वात्मानमेव लब्धुं योग्या न भवति, यथाजतुधातुनिर्मितमाभूषणं तावदेवस्वात्मानं लभते यावन्नाग्निना तापितं भवति। वन्हिता-पसंपर्कात् स्वात्मानमेव जहाति विलीयते इति यावत्। यथा सिकतानिर्मितः कूपस्तावदेवास्ते यावद्दण्डाघातं न प्राप्नोति। तथैव प्रकृते यस्या अविद्यायावलेन भेदाभेदनिरूपणं कर्तुमिच्छसि तामधिकृत्य यदा विचारयामि सैव विनश्यतीति। अयमर्थः आविद्यकस्य भेदस्यनीलादिसम्बन्धिनो मिथ्यात्वान् मिथ्यार्थेदुर्घटत्वस्यनेत्रकज्जलवत् भूषणत्वात् तदुक्तं **अलौकिकत्वमेतेषांभूषणंनतु दूषणमिति**। एवञ्च भेदनिरूपणमुपपद्यते एव। उपपत्यननुवर्तित्वादेव च **सर्वंसदाभाया**दि-त्यादि सिद्धान्तापत्तेरनवकाश इति भावः। एवञ्चाविद्याविलासत्वमर्थादविद्याकार्यत्वं च भेदादि

विद्याविद्याभावात्मिका स्वीक्रियते तदा निरूपाख्यस्वभावत्वात् वस्तु नियन्त्रणे नशक्ता
प्रपञ्चस्य नसिद्ध्यतीत्युत्तरग्रन्थस्याभिप्रायः । सम्प्रत्येतस्यावान्तरप्रश्नस्य सिद्धान्ती पराकर्तुमुपक्रमते=अर्थात् न्यायपराघातं प्रपञ्चयति **तथाहि** यद्यविद्येयमित्यादि । अयंभावः

"तत्सादृश्यमभावत्वं तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्चनञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥"

अयमर्थः समासान्तर्गतस्य नञः षडर्थाः संभवन्ति. सादृश्यम्, अत्यन्ताभावः, तदन्यत्वं, भेदः, अल्पता च अप्राशस्त्यम्, विरोधश्चेति षट् । तत्र "अनिक्षुः सरः" इत्यत्र न इक्षुरनिक्षुरिति विग्रहे, दीर्घत्वमिष्टजलवत्वे न सरसः सादृश्यमवगतं भवति समासान्तर्गतनञ् वलात् । एवं अघटं भूतलमित्यत्र न विद्यते घटोयत्रेति बहुव्रीहिसमासान्तगर्तस्य नञः अत्यन्ताभावोऽर्थः प्रतीयते, तेन घटात्यन्ताभाववद् भूतलमित्यर्थोऽवगगतोभवतीति । एवमनुदराकन्येत्यत्र न विद्यते उदरं यस्याः सा अनुदरेति विग्रहेनञो वलादल्पोदरत्वं प्रतीयते नत्वत्यन्ताभावो लोकविरोधादर्थान्तरासंभवादित्यतो योग्यत्वादल्पत्वमेवार्थः । यथावा अलवणकंशाकमिति । अप्रशस्तत्वमपि तदर्थः, अप्रशस्तो ब्राह्मणोऽब्राह्मणो वार्धुषिको वार्धुकिको न तु ब्राह्मणभिन्न इत्याद्यर्थोऽयोग्यत्वात्। विरोधि भवत्येवं नञर्थः यथाऽसुर इत्यत्र, न सुरोऽसुर इति विग्रहेनात्यन्ताभावादिस्तदर्थः सुरभिन्नोवेत्यर्थः । तथात्वेसुभिन्नत्वस्य देवनरादिषु सर्वत्रविद्यमानत्वेन नरादिष्वपिविद्यभावत्वात्, विशिष्टाभावोभयाभावस्य सुरेष्वपि संभवात्, जात्याविरोधिविभीषणेपि तथात्वात् । न चेष्टापत्तिः दयादक्षस्य करुणासिन्धोर्भगवतो रामस्य दयादृष्ट्याऽपगतसंसारतापस्यापगमेनासुरत्वस्यापगमात्। ततः प्रभृतिराक्षसकुलोत्पन्नोपि विभीषणः प्रातः स्मरणीयतां चिरजीविगणनायामपि परिगणितोव भूवेति । एतादृशमहाजनेऽसुरत्वस्य कथं संभावनेति विदाङ्कुर्वन्तु विद्वांस इति ।

किमियमविद्या विद्याया अभावरूपा वा विद्याभिन्नावा ? इति योग्यत्वात् विकल्प द्वयम् । **यदीयमविद्याविद्याभावात्मिके**त्यादि । अर्थादत्रविकल्पद्वयं भवति । यथार्थज्ञानरूपायाः संविद्धेन पर्यायात्मिकायाः अभावोऽविद्या, अथवा विद्या भिन्नं भावान्तररूपा वा ?। तत्र न प्रथमः पक्षः साधीयान्, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमलीकत्वमितिनये, तस्या अलीकत्वमेव स्यादित्याशयेनाह **निरूपाख्यत्व**मित्यादि, तत्र निरूपाख्यत्वं निःस्वरूपत्वंतुच्छत्वमितियावत् । उपाख्या च धर्मविशेषरूपैव, असतितुच्छे च धर्माभावात्, धर्मश्च धर्मिणितिष्ठतीति नियमः । तुच्छे च धर्मधर्मिभावस्याभावात् । धर्मधर्मिभावे च घटादिवत् तुच्छत्वमेवनिवर्तेत । तथा च भवदभिमता विद्या भावात्मिका शून्यस्वरूपैवेति स्वसिद्धान्तहानिबौद्धमतप्रवेशश्च भवन्मस्तके समापतेत् । तथा च स्वयमेवालब्धसत्ताकाऽविद्या कथमिव प्रपञ्चस्य परिणाम्युपादानं भवेदित्यभिप्रायः ।

स्यात् । यदीयमविद्यार्थान्तरं तदा शोभना ते भेदाभेदनिरूपणा । अर्थानर्थान्तरत्वादि-

इत्येवं प्रथमकल्पं दूषयित्वा द्वितीयकल्पं दूषयितुमुपक्रमते **अर्थान्तरम्** इत्यादि । यदि विद्यातोऽर्थान्तरमविद्या, तदा भेदाऽनिरूपणा=भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेनवा, अशक्य निरूपणा चाऽर्थान्तरं चेत्युपपादयितुमशक्यैव भवेत् । कथं निरूपणंनस्यादिति चेत्, स्ववचनविरोधादेवेति गृहाण वाग् विरोधमेव दर्शयति **अर्थानर्थान्तरत्वादि विकल्पोऽविद्यायानसंभवती**त्यादि; अर्थादर्थान्तरत्वादि विकल्पोऽविद्याया न कथमपि संभवति स्ववचनविरोधात् । अद्वैतमते सर्वं ब्रह्मण्येव कल्पितम् आरोप्यस्य सत्वमधिष्ठानेनैव, नतु आरोप्यस्य सत्ताऽधिष्ठानसत्तातो भिन्ना । एवञ्च विद्यातोऽर्थान्तरं तदाऽसौ विद्यते कथनं कथनं कथनं कथमविरुद्धमपितु विरुद्धमेवयतोऽधिष्ठानविद्यापेक्षया भिन्नत्वे तत्स्वरूपमेव खपुष्पायमाणंभवेत् । तदापुनरसौ, इति कथनमिति परस्परमतिविरुद्धमेव "मातामेवन्ध्येतिवत्" यथा जिह्वा मे नास्ति वच्मिचेति वद्वा । तस्मादर्थानर्थान्तरविकल्पो नैव युक्त इति ।

अयमाशयः प्रकरणस्य तथाहि—अपिचास्या अविद्यायाः स्वरूपं किमात्मकमिति ब्रूहि "न-जानामीति प्रतीतेर्ज्ञानप्रागभावे तदीयध्वंसे एव वा व्यावहारिकव्यवहारोपलंभात् । ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्काले तत्प्रध्वंसानन्तरमेव वाऽज्ञानव्यवहारोपलंभोत् । नहि, आभ्यामन्यः कश्चित्प्रकारः श्रुत-उपपद्यते नवेयं ज्ञानात्यन्ताभावरूपा, तथा सति, वेद्यस्य घटादेरभावो नानिर्वचनीयस्तथैव विद्याया अभावोपि नार्निवचनीयः स्यात् । नवा किञ्चिदस्या लक्षणं वा पश्यामि । न च विद्याया अभावोऽविद्येति लक्षणम् ? तथा सति विद्यातिरिक्तस्य सर्वस्य जगतो विद्यात्व प्रसङ्गात् । नचानादित्वे सतिज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमिति तत्लक्षणमिति वाच्यम्, तथा सति ज्ञानप्रागभावे व्यभि-चारात् । ज्ञानप्रागभावो ज्ञाननिवर्त्योऽनादिश्च स्वप्रतियोगिजनकः स्वप्रतियोगि निवर्त्यश्च भवति प्रागभवादेस्तत्र गतत्वादज्ञानलक्षणस्येति तत्रभवत्येवातिव्याप्तिरिति ।

न चानादित्वे सति भावत्वमेवाज्ञानलक्षणं भवतु । प्रागभावस्याभावत्वेन तत्र भावत्वस्या भावान्नातिव्याप्तिः । नचाज्ञानस्यानादित्वं शङ्कनीयम् "जीव ईशो विशुद्धाचित्तथा जीवेशयो-र्भिदा । अविद्यातच्चितो र्योगः षड्स्माकमनादयः ।" इत्यभियुक्त्येति वाच्यम्, तथा सत्यात्मवद्-विद्याया अपि नित्यत्वप्रसङ्गात् । यथाऽत्माऽनादिभावत्वात् नित्यत्वेन विनाशित्वं न भवति तथैव विद्यायाअपि अनादिभावत्वेन तत्त्वज्ञानविनाश्यत्वाभावादद्वैतव्याघातप्रसङ्गात् । तथा च "त्वदी-योवाणस्त्वामेव प्रहरतीति न्यायविषयतांनातिक्रामसि । ननु परमाणुश्यामिकाऽनादिभावरूपादि· पाकेन विनश्यतीति तद्वदेवाज्ञानस्यापि विनाशकस्यादर्शनात्, ईश्वरज्ञानस्य तन्नाशकत्वस्या-स्वीकारात् । अस्तु वा यथा कथञ्चित् अविद्यायाः किमपि लक्षणं तथापि एतादशाज्ञानस्य किमपि प्रमाणं न पश्यामि ।

ननु “गाढ़मूढोहं मह्यं न किञ्चिदवेदिषम्” इति सुप्तोत्थितस्यपरामर्शान्यथाऽनुपपत्त्या सुषुप्तिका ज्ञानानुभव एवाज्ञाने प्रमाणम् अनुभवं विना स्मरणस्यानुपपत्तेः । तदुक्तमभियुक्तैः— “प्रमाणमनुभूतिः स्यात्स्मृतेरन्यस्मृतिः पुनः । पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते” इति चेन्न,

सुषुप्तिकालिकज्ञानाभावस्य प्रबोधकालेऽनुमीयमानत्वात् । नायं सुषुप्तिकानुभवजनितः परामर्शोऽपितु समुत्थितस्य प्रबोधकाले एवायमनुभवो जायते, सुषुप्तिकालो ज्ञानाभाववान् कालत्वात् स्वप्नकालवदिति नायं स्मरणात्मकज्ञानस्य मूलभूताज्ञानानुभवः । किन्तूत्थितस्य प्रबोधकालिका ज्ञानानुभवेति । नवा “अहमज्ञ” इति प्रत्यक्षज्ञानं भवदभिमताज्ञाने प्रमाणम्, तस्य ज्ञानाभाव विषयकत्वेनापि सार्थकत्वात् । एवमस्य भावत्वानादित्वस्य भवदभिमतस्य बोधने औदासीन्यात् । उक्तप्रतीतेरज्ञानवानहम्” इति नार्थः किन्तु सुषुप्तिकालिकज्ञानाभाववानहमित्येव प्रतीतेः । न चाभावज्ञानस्याधिकरणप्रतियोगिबोधपराधीनत्वनियमेन सुषुप्तौबोधाबोधाभ्यां व्याघातात् । अर्थात् यस्याभावो गृह्यते तदभावप्रतियोगिनस्तदधिकरणस्य च प्रथमतो ज्ञानमावश्यकम्, प्रमितप्रति-योगिकाभावस्वीकारात्, तदुक्तमभियुक्तैः—

“लब्धरूपेक्वचित् किञ्चित् तादृगेव निषिध्यते ।
विधान (प्रमाण) मन्तरेणासौ ननिषेध्यस्य संभवः ॥ इति ।

एवञ्च यदि सुषुप्तिकालेऽज्ञानप्रतियोगिनो ज्ञानस्य तादृशज्ञानाधिकरणात्मनस्य च ज्ञानं वर्तते तदाऽज्ञानप्रतियोगिनो ज्ञानस्य विरोधिनः सद्भावादेवनाज्ञानप्रत्यक्षम् । अधिकरणप्रतियो-गिनोऽभावेकारणाभावादेवनाज्ञानप्रत्यक्षम् । एवं प्रकारेण प्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां व्याघातो भवेदेवेति वाच्यम्, भेदसादृश्यवत्तदुपपत्तिसंभवात् । अर्थात् यथा सदृशं भिन्नश्चेत्यत्रसादृश्य प्रतियोगिनश्चन्द्रस्यानुयोगिनो मुखस्य च तत्तद्रूपेणाज्ञानेपि, यथावा भिन्नमित्यत्रचानुयोगिप्रति-योगिनोस्तत्तद्रूपेणाज्ञानेपिमुकुलिततया भेदसादृश्ययोर्ज्ञानं जायते एव तथैवाज्ञानस्थले सुषुप्तौ ज्ञान प्रतियोगिनोऽनुयोगिन आत्मनो वोधाभावेपि अज्ञानभानं निरावाधस्यादेवेति चेन्न, तथा सति सादृश्यवदेव भावत्वप्रसङ्गात् “निर्विकल्पकबुद्धिविषयत्वं भावत्वमिति लक्षणात् । भावत्वस्वी-कारेऽनादिभावस्यात्मवदेवनित्यत्वप्रसङ्गोभवेत् । नवा “इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते” इत्यादि श्रुतयोऽज्ञाने प्रमाणम्, माया पदेन परमेश्वरशक्तेरेव कथनात् । तथा अज्ञानपदेन प्रलयका-लिकजीवानां ज्ञानाभावस्यैव प्रतिपादनात् । तदेवं लक्षणप्रमाणयोरभावेनभावरूपमनादिरूपम-ज्ञानमिति कथनं सर्वदाऽज्ञानविजृंभितमेव । तदेवमज्ञानस्य निराकरणेन तन्मूलकाद्वैतवादोपि निरा-कृत एव भवतीति ज्ञातव्यम् । तथा विशिष्टाद्वैतस्थापकानेकश्रुतिस्मृतिप्रमाणेभ्यो विशिष्टाद्वैतं श्रीरामानन्दाचार्याभिमतमेव समीचीनम् “एवञ्चाखिलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसामञ्जस्यादुपपत्तिबला-च्चविशिष्टाद्वैतमेवास्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य विषयोनतुकेवलाद्वैतम् । तथाहि चिदचिद्वस्तुनोः शरीर

विकल्पनास्याः सेवेत। विद्यातोऽर्थान्तरमविद्येति वचनं व्याहतमेवभवति अर्थान्तर-भावोऽविद्याया आविद्यकमेवेति वाच्यम्, तथासति परमार्थतोऽविद्यैव विद्याभवेदिति।

किञ्च संवित् शुद्धाचेतना च अविद्या तु नैतादृशी तत्केनकारणेन सेयमविद्याऽन्यै-

तयाऽपृथक्सिद्धत्वेन प्रकारत्वं तद्विशिष्टस्य ब्रह्मणश्च शरीरित्वेन प्रकारित्वं शाश्वतिकमेव काश्चनश्रुत-योऽभिदधते 'पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वाजुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति' 'ज्ञाज्ञौद्वावजावीशानीशौ' 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा'' इत्यादिरूपेणानन्दभाष्ये बहुचर्चितत्वात्। मयापि तद्विवरणावसरे यथाकामं प्रपञ्चितत्वाद्विरम्यतेऽधुना विशेषविचार इदमीयः सति प्रसंगेपुनर्विचारितः स्यादित्यलम्।

एतावता गतप्रकरणेन अविद्याया विद्यातोऽर्थान्तरानर्थान्तरादिविकल्पो युक्तितर्कपराहत-त्वात् न भवतु। परन्तु अविद्याया विद्यापेक्षया यदर्थान्तरत्वं न तद् व्यसनितया क्रियते, किन्तु यदविद्याया विद्यापेक्षयाऽर्थान्तरत्वं तदपि न पारमार्थिकम्, अपितु तत्कल्पितमेव, कल्पितभुजंगे यथा सर्पत्वं कल्पितमेव नतु पारमार्थिकं तथैव प्रकृतेऽविद्याया विद्याभिन्नत्वमपि कल्पितमेव न वास्त-विकमित्याशयेनाह **अर्थान्तरभावोपी**त्यादि। अर्थात् येयमविद्या तस्या अविद्याभिन्नत्वं कल्पि-तमेव न वस्तुरूपम्, यथाऽविद्याब्रह्मणि कल्पित एवेति न ततो कोपि दोष इति प्रश्नाशयः। उत्तरयति, **तथासती**त्यादि। अर्थात् विद्यातोऽविद्यायां यो भेदः स च कल्पितोऽर्थात् विद्यातोऽ-विद्याया भेदो नास्तीति स्वीक्रियते तदाभेदानिरूपणे भवदभिमताऽविद्या विद्यारूपैव प्रसज्येत नील-घटयोर्भेदाभावेऽभेदवदिति।

वस्तुतस्तु ज्ञानभिन्नतयैवाविद्यास्वरूपनिरूपणमर्हतीत्याशयेनाह **किञ्च** इत्यादि, अर्थात् येयं संवित् सा तु शुद्धा समस्तदोषविनिर्मुक्ता तथाऽजडा घटादिविषयवत् जाड्यरहिता च इयम-विद्या तु न शुद्धा किन्तु तद्विपरीता जडरूपा च विषयत्वात् एवं चेयमविद्याविद्यातो भिन्ना केन-कारणेन न स्वीक्रियते भवद्भिः, अपि तु भिन्नैवमन्यताम्। तथा च शुद्धाजडसंविदपेक्षया सविकारा शुद्धजडा विद्यायाः पारमार्थिको भेद एव कुतो न निरूप्यते जलाग्निवदिति। तथा च परमार्थिको विद्या विलासो भेदः सर्वोपि एकस्या एव सकलपदार्थप्रकाशकत्वे सर्वदाभासेत इत्याकारको यो दोषः पूर्वं प्रदर्शितः स च दोषोऽद्वैतमते व्रजलेपायते एवेति न ततो विमोको भवतीति।

अथाविद्याया भिन्नत्वतदितराभ्यामनिर्वचनीयत्वं निराकृत्य अविद्यायाः स्वरूपस्यानुप-पत्तिमपि दर्शयितुमुपक्रमते **अपि चयेयमविद्या** इत्यादि। अपि च येयमविद्या यस्या अभावरू-पा यद्भिन्ना वा साविप्रतियोगिरूपा सा किं स्वरूपेत्यर्थः। अर्थात् विद्याया अत्यन्ताभावरूपा तदन्यो-न्याभावरूपा वा भवतु त्वन्मतेऽविद्या। तत्रात्यन्तभावान्योन्याभावयोः प्रतिविधया भासमाना विद्या

वेति कुतो न निरूप्यते । अपि च येयमविद्या भवन्मतप्रसिद्धा सा किं विद्याया अभावरूपा ? विद्याया भिन्ना वा ? तत्र सा विद्या संवित्तिरूपा वेद्या वा वेदितृरूपा वा ? तत्र विद्यायावेद्यत्वे वेदितृस्वरूपत्वे वा अस्या अविद्यायास्ताभ्यां विद्यावेदितृभ्यां निवृत्तिर्न भवेत् यतो ज्ञानं विनाऽज्ञानस्यान्येन निवृत्तिरिति ते मतम् । विद्या संविदेवेति चेत् तस्या

स्वरूपप्रमाणाभ्यां किं स्वरूपेति विकल्पो विचारार्थ उपन्यस्यते तत्र प्रतियोगिस्वरूपा विद्या वेद्या, वेदितृस्वभा वा ? उभयपक्षेऽपि दोषमाह **"वेद्यत्ववेवेवितृरूपत्वे"** इत्यादि । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरविषयत्ववेदितृस्वरूपयोरविद्यानिवर्तकत्वाभावात्, तद्रूपायाविद्याया अपि अविद्यानिवर्तकत्वाभावप्रसङ्गस्त्वाद्वैतिमते इति । यदि कदाचित् संवित्तिरूपत्वमविद्यायामन्येत, तदा तत्र दोषं दर्शयति **संविदेवेतिचे**दिति अर्थात् संवित्स्वरूपैवाविद्या, तदातस्याः संविदः सर्वदैव नित्यत्वेन सद्भावात्, तदविद्यायाः कुत्रापि न संभवो भवेत् । "नित्यं विज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि श्रुत्या संविदो नित्यत्वसिद्धत्वात् । सर्वमूर्तसंयोगितया सर्वत्र सद्भावाच्च तादृशसंविदभावलक्षणा विद्याया असिद्धिरेव स्यात् । एवञ्च स्वस्वरूपमेव जह्यादियं स्वभावतपस्विनी अविद्येति भावः । ननु संविद्रूपाविद्या, ततोविरुद्धैवा विद्येति रोचते तव तदापि दूषणान्न निवृत्तिर्जायते, तत्राह **'किञ्चेयं विरुद्धावे**ति । अर्थात् संवित्स्वरूपविद्या विरुद्धैवाविद्या तदा सूर्यकिरणव्याप्ते प्रदेशे दिवाकरे वा तपति सति, दिवाकरविरोधशीलस्य गाढान्धकारस्येव सर्वव्यापकज्ञानव्याप्ते सर्वत्रसंविदि वा सत्यां ना विद्यायाः समावेश इति प्रकरणस्यपिण्डितो भावः । एवं चाविद्याया विद्याविरुद्धत्वेवर्णिते तस्य अविद्यायाः कुत्रापि देशेकाले वा न संभवो यतोऽद्वितीयया विद्यैव सर्वं स्थावरजङ्गमं सूक्ष्मं स्थूलं च जगत, सर्वमपि, विद्ययाव्याप्तं, ततो व्यतिरिक्तस्थानाभावो यत्र सानिष्कण्टकं स्थानमवाप्य स्वस्थाऽवस्थितिं आप्नुयात्, इति शेषः । अत्रा**द्वितीयया विद्यया** इति कथनेन विद्याभेदवती अविद्येति, अविद्याया निर्वचनमप्यद्वैतवादिनां दुर्वचमेवेति, व्यञ्जनयाऽभिव्यञ्जितम् ।

ननु विद्याया अत्यन्ताभावो वाऽविद्या, विद्या भिन्ना वाऽविद्या, विद्याविरोधिनी वाऽविद्येति यथाकथितम्, तथैव, यदि संविदभावो विद्यासंविद् भिन्ना वाऽविद्या, संविद्विरुद्धा, वाऽविद्येति कल्पत्रयं रोचयते, तदा संविदोऽद्वैतप्रतिज्ञाया हानिरेवभवेदित्याशयं मनसिनिधायोपसंहारव्याजेनाहाचार्यः **"संविद इष्येत"** इत्यादि । अथवा कल्पत्रयेपि दूषणमनुवदितुमाह **"संविद इष्येत"** इत्यादि । अयमाशयः कल्पत्रयेपि, अर्थात् संविदोऽत्यन्ताभावरूपा संविद्भिन्नरूपा, संविद्विरुद्धरूपा यदि काचिदनादिभावात्मिकाऽविद्याभवेत्तदासंविदैवैका "एकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुतिवलाद् भवदभिमतं ज्ञानाद्वैतं न सिद्ध्येत्, यतस्ततोतिरिक्तस्याज्ञानस्य भानतया द्वैतमेवजातं ततश्च सिद्धान्तस्तंभरूपज्ञानद्वैतस्य हानिरेवापतेदिति ।

अविद्याया भावरूपत्वे नानादिभावात्मकात्मवत् निवृत्तिर्न भवेत् । किञ्चेयमविद्या यदि विद्याभिन्ना तद्विरुद्धा च, तदा तादृशाविद्यायाः कुत्रापि संभवो न स्यात्, दिवाकर करव्याप्तप्रदेशे गाढान्धकारवदिति । यदि च ज्ञानाभावरूपत्वं ज्ञानाविरोधित्वं वा संविद इष्येत तदा ज्ञानाद्वैतप्रतिज्ञा निराधारा भवेत् । ज्ञानविरोधिन्या संविद एव विद्यमानत्वात् ।

॥ इति अविद्यायास्वरूपनिर्वचनीयत्वानुपपत्तिप्रकरणम् ॥

अथ मन्मते त्रिविधो हि पदार्थः पारमार्थिकव्यावहारिकाध्यासिकभेदात् । तत्र कालत्रयेपि प्रतिपन्नोपाधौनाभावबोधनं सप्रथमः पारमार्थिकः । यथाऽऽत्मरूपं ज्ञानम्, वृत्तिज्ञानं ज्ञानं भवदपि नात्मरूपमपितु वृत्तिरूपम् । यस्य यावद्व्यवहारमनुवर्तनं भवति स व्यावहारिको यथाऽऽकाशादिप्रपञ्चः सर्गादारभ्य यावत्प्रलयमवस्थानात् । यश्च पदार्थो यावदज्ञानमनुवर्तते सप्रातिभासिकः । यथा शुक्तिरजतादिः शुक्तौ प्रतिभासमानस्य ज्ञानभावकालेऽवस्थानात्, अयमेव दृष्टिसृष्टिवादो वाचस्पत्यभिमतः । प्रतिपन्नोपाधौ शुक्तिकारूपाधिष्ठाने शुक्तिरियं न पुनः रजतमिति ज्ञानेन निषेधप्रतिपादनात् । तत्रैतेषु त्रिविध पदार्थेषु मध्ये "सत्यं ज्ञानमनन्तं चेति श्रुतिबलेन संविन्मात्रं परमार्थसत्, कालत्रयेप्यवाधात्, अन्यत् सर्वं न परमात्र सदित्येतादृशैक्यमेव परमार्थ सदैकमस्माकमभिमतम् । अविद्यादेस्तु, अपारमार्थिकत्वेन, तेषामविद्यादीनामनादिभावत्वेपि नाद्वैतमतस्य हानिर्भवतीति चेत्सत्यम् अनादित्वेनाभ्युपगतायाविद्यायाः कल्पकदोषान्तरस्याभावेना पारमार्थिकत्वायोगात् । यथा शुक्तिरजतमित्यत्र रजतस्य कल्पको दोषान्तरं चाकचिक्यं सादृश्यादिकं मूलं कारणमविद्यैव, इहचाविद्याया कल्पकदोषान्तरं नास्तीति कथमविद्याया अपारमार्थिकत्वं तदभावेनार्थत एव पारमार्थिकत्वमायातीति ।

न च विद्यायाः कल्पनां प्रति अधिष्ठानतया यथा ब्रह्मणः कारणत्वं तत्कल्पनां प्रति अब्रह्मण एव दोष विद्ययापि कारणत्वे, तत्र ब्रह्मणोऽविद्या कल्पक दोषस्य दुर्घटत्वात् । नहि विशुद्धं विशुद्धगुणकं च ब्रह्मदोषरूपतां भजते, यथा जीवनोपयुक्तममृतम् विषवद्दोषायते गुणे दोषव्यवहाराभावात् । यदि कदाचित् उपकरणमन्तरेणाप्यविद्यायाः कल्पनमिष्येत तदा मोक्षकालेपि कारणं विनापि तस्याः कल्पनमनिवारितमिति मोक्षार्थप्रयासो महाधियां विफलतामियात् । अविद्या निवृत्त्यर्थमेव परमेश्वराराधनं परन्तु तत्सद्भावेपिच्छिन्नमूलाप्यविद्या निकृत्तबदरीवृक्षवत् शतशिखरा प्रादुर्भवेत् । अर्थात् मोक्षेपि तस्या अविद्यायाः प्रादुर्भावप्रसङ्गादित्यलं मोक्षाशा शास्त्राणां महर्षिणां च स्यादिति । एवम् आत्मवदनादिभावस्य विनाशाभावेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमप्यज्ञानस्य न स्यादिति । अप्रस्तुत प्रसङ्गाद्विशेषविवरणंनात्र कृतम्, समये करिष्यते इति दिक् ।

॥ इति विद्यायाः स्वरूपनिर्वचनानुपपत्तिवर्णनप्रकरणस्यतत्त्वदीपः ॥

किं चासौ कस्याश्रये भवति । जीवस्येति चेत् कोयं जीवो यस्येति चेत् एवमसमाधानमन्योन्याश्रयणापातात्। न च ऋतेजीवादविद्या न वा जीवमन्तरेणाविद्या । नच

अथ विद्यायाः स्वरूपानुपपत्तिं प्रदर्श्यतदनुतस्या अविद्याया आश्रयानुपपत्तिं प्रदर्शयितुं प्रकरणान्तरमुपक्रमते **किं चासौ कस्येत्यादि** । अर्थात् "अहमज्ञ" इति प्रतीतावज्ञानं भासते. तत्राधेय भूताज्ञानस्य विषयभूतं ब्रह्म यतोऽज्ञानस्य विषयो ब्रह्मैव । ब्रह्म विषयकाज्ञानवानहमित्यनु व्यवसायात् । आश्रयस्तु जीवो यतस्तस्मिन्नेवाज्ञानस्य वर्तमानत्वादिति वाचस्पतिमिश्राः । संक्षेप शारीरकाचार्यास्तु—

"आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥" इति ।

अस्यार्थः तमसोऽज्ञानस्य निर्विभाग, सर्वथा जीवेश्वरादिविभागरहितकेवलाचितिश्चैतन्य मात्रमेव, आश्रयत्व विषयत्व भागिनी शुद्धं चैतन्यमेव, अज्ञानस्याश्रयरूपं विषयरूपं च भवति । ब्रह्मविषयकं ब्रह्माश्रितं चाज्ञानमित्यर्थः । किन्तु पश्चिमोऽविद्योत्तरकाले स्वस्वरूपं प्राप्नुवन् जीवः स्वकारणभूततमसो नाश्रयो भवति न वा विषयोऽपि भवतीत्यर्थः । कारणजन्यत्वात् कार्यस्येति पूर्ववृत्तित्वाभावेन जीवो नाश्रयो नापि विषय इति ।

एवं हि अद्वैतवेदान्तिनामाचार्य भेदेन प्रक्रिया । तत्राचार्याः सम्प्रति अज्ञानस्याश्रयविषये विमर्शयितुं भूमिकामारचयन्ति **किंचासौ कस्येत्या**दि, न विद्यते समाधानमुत्तरं यस्य तदसमाधानमसमाधेयमित्यर्थः । जीवो हि अविद्यया कल्पितः, यथा घटाद्यवच्छिन्नो व्यापकोप्याकाशो घटाकाश इति कथ्यते । तत्राविद्या कल्पितो जीवभाव इत्येवं रूपेण जीवस्य कल्पने सिद्धे सति, तादृशजीवाश्रितत्वात् अज्ञानस्य सिद्धिः एवं चाविद्या सिद्धो जीवस्य सिद्धिर्जीव सिद्धौ च तस्य अविद्याया सिद्धिरित्येवं च जीवविद्यापक्षेऽद्वैतमते अन्योन्याश्रयदोषो भवति स च दोषो न समाधातुं शक्यः ।

न चासौ दोषः सिद्धान्त शिरसि पातनीयः । यतो मदीयसिद्धान्ते जीवस्याकल्पितत्वेनार्थात् पारमार्थिकत्वाज्जीवस्य । तादृश जीवेऽज्ञानाभ्युपगमेऽपि क्षत्यभावात् । किन्तु परमते एवायं दोषः प्रसरतीति । अन्योन्याश्रयमेव योजति मूलकारः **न वाजीवमन्तरेणाऽविद्येत्यादि** अर्थात् जीवस्य सद्भावमन्तरेणाश्रयाभावात् तदीयाऽविद्याया अवस्थानमसंभावितम् । अविद्याया अभावे च तदुपाधिकजीवस्यावस्थानं सर्वथैवासंभवितम् । इति जीवसिद्धौ जीवाविद्यायाः सिद्धिरविद्यासिद्धिरिति भवत्येव ते मतेऽनवस्थानम् । अस्मन्मते तु जीवस्याकल्पितत्वेन तादृशजीवेऽविद्या स्वीकारेपिन-कोऽपि दोष इति ।

वीजाङ्कुरवदयं दोषः, जीवोत्पत्तेरयोगात् । ब्रह्मैवाविद्याया आश्रयः संभवतीतिचेन्न ब्रह्मणः सदा सर्वज्ञत्वेन विभ्रमासंभवात् । नचाविद्याकृतदेहात्मप्रत्ययाधीनत्वं भ्रमस्येति वाच्यम् ब्रह्मसर्वज्ञतायाः स्वाभाविकत्वश्रुतेः भेदावभासगर्भिता सर्वज्ञता मृषैवेतिचेत्,

ननु यथा वीजाङ्कुरस्थले, वीजसद्भावे एवाङ्कुर प्ररोहोऽङ्कुरसद्भावे एव वीजादय इत्येवं परस्परसापेक्षत्वेप्यनादित्वात् परस्पराश्रयो न दोषायेहापिस्यात्तत्राह **न वीजाङ्कुरवदयमित्यादि ।** वीजाङ्कुरप्रवाहे जातिमूलकोऽन्योन्याश्रयो न तु व्यक्तिमूलकः तदीय प्रवाहे एकमङ्कुरं प्रति तदुत्पादकवीजस्यापेक्षणात् । वीजं प्रति तु तदुत्पादकाङ्कुरान्तरस्यापेक्षणात् यतस्तौ वीजांकुरावनित्यौ न तु नित्याविति तत्र व्यक्तिभेदमाश्रित्य निर्वाहेपि, प्रकृते जीवाविद्ययो नैवं जीवस्य नित्यत्वाद नित्यत्वाच्चाविद्याया इति । अर्थात् वीजाङ्कुरप्रवाहस्थलेतु, अन्यान्यस्य वीजस्य तदङ्कुरस्य च जन्यजनकभावो विद्यते । प्रकृते तु नैवं संभवति । एकजीवस्थानेऽनेकजीवप्रसङ्गात् , तथा जीवानामुत्पादविनाशप्रसङ्गेन कृतनाशाकृताभ्यागमदोषप्रसङ्गादिति भावः । ननु परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गात् न भवतु जीवोऽविद्याया आश्रयस्तथा जीवस्यानित्यत्वप्रसङ्गादपि । ततोऽमुं पक्षं विहाय नित्यं परं ब्रह्मैव विद्या विषयवत् अविद्याया आश्रयमपि भवतु तस्य नित्यत्वेनोपर्युक्तदोषा प्रसरादित्याशयेनाह **ब्रह्मण** इत्यादि । यदि ब्रह्मसर्वज्ञं तत् कथमविद्याया आश्रयरूपं भवेत् , अर्थात् सर्वं योग्यं पदार्थं सर्वकाले सर्वथावस्थितमितरानपेक्षतया स्वतो विजानतस्तस्य ब्रह्मणोऽनेकप्रकारकविभ्रमलक्षणाविद्याश्रयत्वं विरुद्धत्वात्कथमपि न घटते इति ब्रह्मण एव संसारकान्तारेऽविद्यया भ्रमणं भवतीति कथनं सर्वथैव न घटते, यतो ब्रह्मणः सर्वज्ञतया भ्रमाभावात् न ब्रह्मभ्रान्तमपि तु परमात्मा भ्रान्तिज्ञ इति । विभ्रमेऽधिष्ठानाज्ञानस्य कारणत्वं तद् ब्रह्मणो नास्ति 'यः सर्वज्ञः ससर्वविदित श्रुतेः ।

ननु "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" "प्रज्ञानं ब्रह्म" इत्यादि श्रुत्या ब्रह्म संविन्मात्रमेव स्फटिककल्पमतीव स्वच्छम् , तादृशब्रह्मणि सार्वज्ञत्वमपि न परमार्थिकमपित्वविद्या वलेन कल्पितम् पारमार्थिकमाकाशादिभेदप्रपञ्च सद्भावविषयकं भ्रमरूपं मिथ्यैवेति प्रश्नाशयं ज्ञात्वा तन्निरस्तुमुपक्रमते **अविद्याकृत** इति । अविद्यया जायमानो योऽहंकारस्तज्जन्यत्वं तु ब्रह्मवृत्तिसार्वज्ञत्वस्य कथमपि न संभवति श्रुतिविरोधात् । तथा हि "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च विद्यते। परास्य शक्ति र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल क्रिया चेति । अस्य वाक्यस्यायमर्थः तस्य भगवतोजगन्निदानस्य ज्ञानकीवलमस्य कार्यं भूतभौतिकं शरीरं धर्माधर्मकारितं न विद्यते । यदा शरीरमेव नास्ति तदा शरीराश्रितभौतिकं चर्मचक्षुरादिगम्यं करणं चक्षुरादिकमपि नास्त्येव । तथा तादृशपरस्य समस्तुल्यस्तत्सदृशस्तदन्यश्च न कश्चन विद्यते "न तस्य प्रतिमाभुवीते श्रवणात् । यदा च

तत एव यथार्थविषयैवेतिमन्यताम्, शब्दान्तराभ्याससंख्यादिवत्। यथा शब्दान्तराभ्याससंख्यादयः शास्त्रभेदका यथार्था एव, तथा प्रकृतेऽपि किं नेष्यते।

तत्समानो नास्ति तदा तदधिकस्य तु काऽशा तत्राह "चाभ्यधिकश्च दृश्यते" सर्वत्र नकारो योजनीयः। न कार्यं न वा करणं कारणं वा तत्समतदधिकस्तुनैव विद्यते। इत्थं च चेतन विलक्षणतया तत्स्वरूपं पुरस्कृत्य स्वेतरव्यावृत्तगुणप्रदर्शनद्वारेण परमेश्वरस्वरूपं प्रस्तौति "परास्य शक्तिरित्यादि" अस्य भगवतो जगदुत्पत्ति स्थिति प्रलयप्रयोजिका शक्तिः सामर्थ्यम् पराऽत्युत्कृष्टा। यद्यपि पदार्थमात्रे कार्यप्रयोजिका शक्तिर्विद्यते इति परान् निवर्तयितुमाह "परास्येति" यद्यपि सर्वत्र शक्तिरस्तितथाप्यस्य या शक्तिः सा तु परा सर्वतोऽतिशायिनी। अर्थात् यदन्यत्र न दृश्यते न वा संभाव्यते तादृशी शक्तिरेतस्मिन् विद्यते सापि शक्तिर्नैकाद्वयी त्रिका वा किन्तु विविधा=अनेक प्रकारिका च। यथाऽलाबुलतायाः प्रतिपर्वणि फलान्यनेकानिसंलग्नानि तथैव भगवल्लतायामनेकशोऽण्डान्यनुस्यूतानीति श्रवणात् स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया चेति=सांसिद्धिकी च ज्ञानबला क्रिया च भगवतः। नैकविधं ज्ञानं बलं क्रिया वा, किन्तु विविधा=अनेक प्रकारा। यथा कस्यचिदेकविषयकमेव ज्ञानमेककालभोग्यमेव, क्रिया वा एकाकारा भगवतस्तु सर्वविषयकं त्रैकालिकं चेति। तथाभियुक्तोक्तिः—

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः।
अनन्तशक्तिश्च विभो विधज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य॥

इत्यादि श्रवणादपि परमेश्वरस्यैते गुणास्तदन्येऽपि अनन्तकल्याणगुणाः स्वेतरसकलविलक्षणाः सन्ति। एते ईश्वरस्य गुणा अनन्योपाधिकास्तथैव शास्त्रे श्रवणादिति। अविद्यापि यथा विद्या ब्रह्मणः स्वभाव एव, अतोऽविद्या मूलकत्वादेव स्वाभाविकमेवेति कथनं न युक्तम्, तथा सति स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वेन कण्टकतीक्ष्णतावदेव सर्वदा ब्रह्मणोऽज्ञत्वमनिर्मोक्षश्चापतेदिति ज्ञातव्यम्। तदनेन क्रमेण परमेश्वरस्य सर्वज्ञत्वमेव विद्या कल्पितमिति निराकृत्य परमेश्वरसर्वज्ञत्वस्य भेदावभासगर्भत्वाद्यथार्थत्वमित्यपि निरसितुमुपक्रमते "भेदावभास" इत्यादि। अत्रार्थक एव यदि भेदावभासगर्भत्वात् भगवति सर्वज्ञत्वम् पारमार्थिकमिति यदि मन्यसे, तत एव, तस्मादेव कारणात्, अर्थात् भेदावभासित्वात्, भेदघटितत्वादेवामृषासत्य सत्यमिति कथंमन्यसे! भगवति सर्वज्ञत्वं ततः सत्यमेव। यथार्थविषयकत्वमेव। ततश्च भेदस्य मिथ्यात्व कथनम् सिद्धमेव। येन भेदावभासकस्य यथार्थत्वं सिद्ध्येदित्यभिप्रायः।

तत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह **शब्दान्तरादिव**दिति तदेव विवृणोति **यथा शब्दान्तराभ्यासे**त्यादि। पूर्वमीमांसायां जैमिनिप्रकरणे "शब्दान्तराभ्याससंख्या संज्ञा गुणप्रकरणान्तरैः कर्मभेदो निरूपितः कर्मलक्षण्याम्। एतस्य यथावन्निरूपणं "शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठेत्यादिब्रह्मसूत्रीयश्री

सर्वज्ञे नित्यमुक्तेऽपि यद्यज्ञानं संभवेत् । तेजसि तमोवत् तदा तेन तन्ननिवर्तेत ।

रामानन्दभाष्ये भाष्यकारेण कृतमिति तत एवार्थो द्रष्टव्यो ग्रन्थबाहुल्यभयान्नास्माभिः प्रदर्श्यते जगद्गुरुश्रीरामानन्दाचार्यरामप्रपन्नाचार्ययोगीन्द्रकृतभाष्यतत्त्वदीपतोमदीयानुवादतो वानुसन्धेयो-विशेषार्थिभिः । एते च शब्दान्तरादयः शास्त्रभेदकाः=तत्तद्विधिवाक्यस्य विभिन्नविभिन्नविधेयक-तया भेदव्यवस्थापकोऽर्थाद् भेदप्रमाणभूताः शास्त्रार्थविचिन्तकैरभिमताः । तन्मूलकायागादिविधेय प्रत्ययाश्च यथार्था एव नत्वयथार्था, यथा तथैवेहापि सार्वज्ञत्वमपि भगवति रामाख्ये परमेश्वरे स्वतः सिद्धसर्वज्ञे पारमार्थिकार्थभेदविषयकयथार्थमेव कथं न स्यादर्थात् तदनुसाराद् यथार्थमेवेति भावः ।

भगवति श्रीरामे परमेश्वरे सांसिद्धिकसर्वज्ञे सूर्येगाढ़ान्धकारवत् जडात्मिकाया अविद्याया असंभवः प्रदर्शित आचार्येण तत्र सर्वज्ञेऽविद्योपगमेबाधकमपि दर्शयति **सर्वज्ञे नित्यमुक्तेऽपी**त्यादि नित्य मुक्तेऽपि सर्वज्ञे भगवति यद्यज्ञानं तादात्म्येन संगादिना संवद्ध्येत प्रकाशके तमोवत् तदा तस्मादीश्वरादज्ञानस्य निवृत्ति र्विनाशो न स्यात् । अर्थात् नित्यमुक्तस्वभावत्वात्सर्वज्ञत्वाच्च बन्धजनका विद्या विरोधिनि परमेश्वरेऽविद्याऽपस्थानं प्राप्नुयात्सूर्ये तमोवत् तदाऽविद्या निवर्तकं तदन्यन्न किमपि स्यादिति तस्य अविद्याया अविनाशात् "अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृत नियमस्यत्वत्सयूथ्यस्यैव बाध प्रसंगो भवन्मस्तकं प्रहरिष्यतीति न विस्मर्तव्यमिति भावः । ननु—
"तत्वमस्यादि वाक्योत्थं सम्यग् धीजन्ममात्रतः । अविद्या सहकार्येण नासीदस्ति भविष्यतीति ॥"

भवदीयसूक्त्यनुसारेण "तत्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादि वेदान्तमहावाक्य जनिताऽपरोक्षचिन्मात्रब्रह्मात्म्यसाक्षात्कारेण तत्वज्ञानापरपर्यायेण स्थूलसूक्ष्मसाधारणाविद्या निवृत्तिः स्यात् तत्र स्थूला विद्याऽकाशादि रूपा सूक्ष्मा च संस्काररूपा । जायमाने तत्वज्ञाने तेनाविद्या दिति चेन्न, वाक्यस्य प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वात् प्रत्यक्षमेव चक्षुरादीन्द्रियजनितम् , इन्द्रियार्थ सन्निकर्षजन्यंज्ञानाकरणकं वा प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणत्वात् । तदन्यदनुमानादिशब्दादिजनितं च ज्ञानं सर्वं परोक्षमेव । ततश्च शब्दप्रमाणजनितं ब्रह्मात्मैकत्वविषयकं ज्ञानं नियमतः परोक्षमेव न तु प्रत्यक्षमिति न ततोऽविद्या निवृत्तिः संभवेत् । यद्यपि तैलधारावदविच्छिन्नभावना प्रकर्ष जनितं प्रत्यक्षसमानाकारकं मोक्षं प्रत्ययति, इति ममापि संमतम् । "मुक्तौ हेतुस्तु भक्त्यपरपर्यायं तैलधारावदविच्छिन्नभगवत्स्मृतिसन्तानमेव । उक्तञ्चसाधनदीपिकायामाचार्यवर्यैर्जगद्गुरु-श्रीगङ्गाधराचार्यैः "रामस्य ब्रह्मणोऽनन्यभक्त्यैव मुक्तिराप्यते । भक्तिर्ध्रुवास्मृतिः सा च विवेकादिक-सप्तकात् ॥" इति । ऊचुश्च तथैव भगवन्तः श्रीदेवानन्दाचार्यचरणा अपि "त्वदीया स्मृतिस्तारिका-मृत्युसिन्धोस्तथा विस्मृतिः पतिका तत्र चैव । परं योगिनां हार्दमालम्बनं त्वां श्रये राघवं सच्चिदा-

ननु सर्वज्ञत्वादि वाक्यानां यत् प्रामाण्यं तत्तुव्यावहारिकम्, अद्वैतवाक्यानां तु प्रामाण्यं पारमार्थिकम्, तात्विकव्यावहारिकाभ्यां प्रामाण्यस्य द्विविधत्वादिति चेन्न, विनिगमनाविरहादेतदेव प्रमाणं व्यावहारिकं न प्रमाणमिति वक्तुमशक्यत्वात्।

नन्दरूपम्" इत्यानन्दभाष्यकारोक्तेः (गीता २।१२) तथापि तथा स्वीकारे स्वसिद्धान्तपर्वतात् भवतः पतनं परकीय सिद्धान्त स्वीकारेणातो विशिष्टाद्वैतमेवानुसरः।

शुकादिमहापुरुषाणां साक्षात्कारेणैवाविद्या निवृत्तेः, तदनन्तरमपि संसारानुसरण विरोधात्। ननु संभवेदयं दोषो यद्यनेकजीववादो भवेत्, नत्वेवमेकजीववादस्य स्वीकारेण सर्वसामञ्जस्यादिति चेन्न तथा सति वामदेवस्य तत्वज्ञानेन संसारकारणाविद्या निवृत्तौ कारणाभावेन संसारकार्यस्य सम्प्रत्युपलंभो न स्यादित्यादिकबहुदोषानुद्भाव्यैकजीववादस्यानेकप्रकारेणान्यत्र विविधप्रबन्धे सयुक्तिकशास्त्रानुकूलतयानिराकृतत्वान्निराकरिष्यमाणत्वाच्च। अपि च ब्रह्म स्वाश्रित स्वविषयकविभ्रमज्ञानेन संसारकान्तारे विभ्रमति विभ्रान्तपुरुषवत् जीवश्च स्वकीयविद्यया परमेश्वरं मोचयतीति कथनं महदुपहासास्पदं भवति। इति स्वमनसैवैतद्विचारणीयमिति दिक्।

ननु भेदकप्रमाणानां सर्वज्ञत्वादि वचनानां यत्प्रामाण्यं तदपि व्यावहारिकभेदादिपदार्थ विषयकत्वेन व्यावहारिकप्रामाण्यमर्थाद् गौणं तत्प्रमाणम् पारमार्थिकप्रामाण्यं तु त्रिकालाबाधित "तत्त्वमसीत्यादि" वचनानामेव। यतः परमार्थतस्तु परं ब्रह्मनिर्विशेषचिन्मात्रमेवेति तदर्थस्य पारमार्थिकतया तद्बोधकवचनानामेव पारमार्थिकप्रामाण्यं तदर्थस्याबाधितत्वात्, तदतिरिक्तवाक्यानांबाधितत्वेनान्त्यमेव प्रामाण्यं न तु पारमार्थिकत्वम्। तादृश परमार्थभूतब्रह्मणि जगत् जीवेश्वरादि भेदेऽप्यविद्यामन्तरेणानुपपद्यमान इति ब्रह्माश्रितैव साऽविद्याऽगत्या स्वीकर्तव्यातदुक्तमभियुक्तैः—

"आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुररात्मतत्वम् जीवेश्वरत्वजगदाकृतिभि मृषैव।
अज्ञानमावरण विभ्रमशक्ति योगादात्माश्रयत्व विषयाश्रयता बलेने"ति।

एतादृशीयमविद्या ब्रह्माश्रितैवेत्याशयेन शङ्कते **ननु सर्वज्ञत्वादिवाक्यानामि**त्यादि। अर्थात् सर्वज्ञत्वादिवाक्यानां यत् प्रामाण्यं तद् व्यावहारिकमेव तत्प्रतिपाद्यार्थानां व्यावहारिकत्वात्। तत्वमस्यादि वचनानां तु यत् प्रामाण्यं तत्पारमार्थिकम्। यतस्तत् श्रुतिप्रतिपाद्यनिर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मरूपार्थस्य त्रिकालाबाधिततया तद्बोधकत्वेन पारमार्थिकप्रामाण्यमिति तदेवं क्रमेण सर्वार्थव्यवस्थापनमिति शङ्कितुराशयः।

एतदद्वैतमतं दूषयति **विनिगमनाविरहादेवे**त्यादि। अर्थात् अमुकस्य व्यावहारिकत्वममुकस्य पारमार्थिकत्वमत्र केवलं त्वदीयपरिभाषातिरिक्तं नान्यत् किञ्चित् नियामककारणं पश्यामीति न श्रद्धेयं तव वचनमित्युत्तरम्। अयमभिप्रायः भवदीय कल्पितपरिभाषाबलेन बिना

किं चाश्रयप्रतियोगित्वे परस्परविरोधि च वद्याखण्डैकरसंचेति कथं वा ज्ञायसंभवेदिति वाच्यम्। प्रत्यक्त्वेन तदेव ब्रह्मब्रह्माविद्याया आश्रयो ब्रह्मत्वेन च विषय इति ब्रूषेचेत् योयं एतादृशव्यावहारिकपारमार्थिकव्यवस्थायां नान्यत् किञ्चित्प्रमाणं विद्यते। शास्त्रप्रमाणं तु नाद्वैतमतं पुष्णाति साधयतीत्यर्थः। तथाहि "ज्ञाज्ञौ" "द्वासुपर्ण सयुजा सखाया" "तत्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिद्वैताद्वैतप्रतिपादकश्रुत्योः प्रकारनानात्वप्रकार्यैकत्वप्रतिपादनपरकत्वान्नान्यतरस्यापिवाक्यस्य मिथ्यार्थबोधनपरकत्वं विद्यते किन्तुसर्वमप्यागमवाक्यं सत्यार्थबोधनपरकमेव—

"अद्वैतबोयिकाः काश्चित्काश्चिद्द्वैतस्यबोधिकाः। घटटश्रुतयः काश्चिदन्तर्यामिप्रबोधिकाः॥
अप्रामाण्यं भवेत् तासां विरोधेऽभिमते मिथः। विशिष्टाद्वैतिभिस्तासां क्रियतेऽतः समन्वयः॥
अद्वैतश्रुतयो बोध्या विशिष्टब्रह्मबोधिकाः। नान्यश्रुतिमतानां हि तत्त्वानां प्रतिषेधिकाः॥
परं ब्रह्म च तद्वाच्यं त्वद्वाच्यं त्वच्छरीरकम्। तत्त्वमसीतिवाक्येन तूक्तोऽभेदस्तयोर्द्वयोः॥
द्वैतश्रुतिसमूहस्तु विद्वद्भिः सम्मतः खलु। चिदचिदीशतत्त्वानां पार्थक्येनावबोधकः॥
आत्मत्वमीश्वरस्याथ चिदचितोश्च देहता। सर्वाभिर्विनिवेद्येते घटकश्रुतिभिः किल॥
वेदान्ततत्त्वविद्भिश्चकार्यकारणभेदतः। चिदचिद्भ्यां विशिष्टं हि ब्रह्म च द्विविधंमतम्॥
स्थूलाचिच्चिद्विशिष्टं हि ब्रह्म कार्यं प्रकीर्तितम्। सूक्ष्माचिच्चिद्विशिष्टं तु ब्रह्मकारणमुच्यये॥
अद्वैतं च मतं श्रौतं ब्रह्मणोश्च विशिष्टयोः। विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्तस्माच्छ्रुत्यनुमोदितः॥
अत एवास्मदाचार्यबोधायनादिसम्वतः। विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तो लोके विजयते तराम्॥"

इत्यादिरूपेण सर्वश्रुतिसमन्वयेजगद्गुरुश्रीश्रुतानन्दाचार्योक्तेः। तत्वमस्यादि सामानाधिकरण्यश्रुतीनामभेदप्रतिपादनपरकवाक्यानांच जडचेतनसर्वशरीरकसर्वात्मभूतब्रह्मैक्यपरत्वमिति न जीवभावादिकल्पिकाऽनाद्या परब्रह्मणि श्रीरामे कल्पयितव्येति। ब्रह्मणोऽविद्याश्रयत्वे एकं दूषणं प्रदर्श्य ब्रह्मणस्तदाश्रयत्वे दूषणान्तरं चानुवदति **किञ्चाश्रय प्रतियोगित्वेचे**त्यादि। अत्र प्रतियोगित्वमिति पदं विषयत्वरूपमेव। अत्र चैकस्यैकत्रैकदायुगपत् कर्तृकर्मभावविरोधोऽभिमतो ग्रन्थकर्तुरिति। परस्परविरोधि चेति, सदितिसत्तामात्रमखण्डैकरसं स्वप्रकाशात्मकं परंब्रह्मकथं स्वविषयकाविद्याश्रयरूपं भवेदाकारभेदाभावात्। नह्येकस्मिन्नाकारभेदाभावे युगपत् क्रियाकर्मभावो भवतीति। तत्राकारभेदेन विरोधाभावंशङ्कते **प्रत्यक्त्वेन तदेवब्रह्म** इत्यादि। प्रत्यक्त्वेन जीवत्वेनाश्रयोऽविद्याया आश्रयः तदेव ब्रह्मस्वप्रकाशत्वेन विषय इत्यर्थः। अर्थात् यत् सन्मात्रमेव ब्रह्म स्वप्रकाशरूपत्वरूपेणाहंत्वरूपेणवा, प्रत्यक्त्वेनाऽविद्याया आश्रयो भवति, विषयतया तदेव सन्मात्रं ब्रह्म आश्रय इत्याकारभेदादुपपद्यते तत्र न कोपिदोषः तत् पृच्छामि, उपर्युक्तप्रकारेणयोयं भेदः स

रूपभेदः सकस्मात्कारणादित्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्तत्त्वतोऽन्योन्याश्रयात् अवस्तुत्वाद विद्यायानैतद्दूषणमिति चेत् वस्तुनो दूषणत्वमिति भवता दृष्टम्। स्वसाध्यस्य पुरस्का-रादयमन्योन्याश्रयदोषः। तत्र वस्तुत्वावस्तुत्वे इतिनोत्तरं समीचीनम्। किं च यद्य विद्या वस्तु न भवेत्तदा व्यवहार्यं सा कथं स्यात्? न च खपुष्पादिकं व्यवहार्यं भवति। यदि साऽविद्या अवस्तु न तदा तस्या वस्तुत्वं ध्रुवमेवसिद्ध्यति।

॥ इत्य विद्यायाआश्रयानुपपत्तिनिरूपणम् ॥

कस्मादागतस्तत्र? यद्यविद्याबलादागतो भेदस्तदाऽन्योन्याश्रयदोषः प्रसज्येत। अविद्यायारूपभेदा-पेक्षत्वात् रूपभेदस्य च विद्यापेक्षत्वात् स्यादेवान्योन्याश्रय इति। स्वाभाविको यं ब्रह्मणो रूपभेद इति न वक्तुं शक्यते, तथा सति रूपभेदस्य स्वाभाविकत्वे ब्रह्मणः सविशेषत्वमेवस्यादिति सिद्धान्त-शिरसि कुठाराघातः कृतोभवद्भिरिति। ततश्च—

"हन्यतां हन्यतां बालोनानेनार्थोस्तिजीवता। स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद्यः कुलाङ्गारतांगतः॥"

इति न्यायविषयतांनातिक्रमिष्यतीति जीवाविद्यापक्षवत् ईशाविद्यापक्षेप्यन्योन्याश्रय इति। अत्र पुनः शङ्कते, **अवस्तुत्वादविद्याया** अविद्या न पारमार्थिकी किन्तु अवस्तुरूपेति तादृश्या अपरमार्था विद्याया दुर्घटत्वं न दूषणमपितु भूषणमेव, अतोऽत्र दुर्घटत्वकथनं न दूषणम्, तस्मादत्रान्योन्याश्रयदूषणंनैव दूषणतांयाति। परिहरति **वस्तुनोदूषणत्वंभवता दृष्ट**मिति। अर्थाद् भवदभिमतघटपटादिप्रपञ्चे एव परस्पराश्रयदोषो भवतीति यत्र तत्र भवद्भिः प्रदर्यितः। नतु पारमार्थिके वस्तुनि कुत्रापि परस्पराश्रयदोषकथितः। तस्य व्यवहारागोचरत्वस्य स्वीकारात्। एवञ्चाविद्यायामपि परस्पराश्रयदोषोभवेदेव अविद्याया अपि व्यवहारातीतत्वात्।

स्वसाध्यस्य पुरस्कारादित्यादि। स्वसाध्यस्य स्वाधीनसिद्धिकस्यार्थस्य स्वसिद्धौ सत्यामेवहेतुत्वकरणात्, परस्पराश्रयदोषः प्रसज्यते। तस्मादवस्तुत्वादविद्यायां दुर्घटत्वं न दूषणं नान्योन्याश्रयोऽवस्तुत्वादित्युत्तरं न समीचीनं भवतीति भावः।

किञ्चेत्यादि अत्र प्रकरणस्य समस्तस्यायमर्थो ज्ञातो भवति अविद्या न वस्तुत्वं नवाऽवस्तु-त्वम् वस्तुत्वे बाधो न स्यात् अवस्तुत्वे प्रतीयमानत्वं कारणत्वं च न स्यात्, तस्मादनिर्वचनी-यत्वमिति यन्मतमद्वैतवेदान्तिनस्तस्यात्र प्रकरणे निराकरणं कृतवान्। अविद्याया अनिर्वचनीयत्वस्य तत्कार्यस्य चानिर्वचनीयत्वं कथमपि न संभवतीत्यस्याग्रे समाधास्यमानत्वात्। अत्र ग्रन्थगौरवभ-याद्विरम्यते।

॥ इत्यविद्यायाआश्रयानुपपत्तिवर्णनप्रकरणस्यतत्त्वदीपः ॥

किञ्च आकाशादिसकलस्थूलसूक्ष्मजडचेतनसाधारणप्रपञ्चस्योत्पादयित्री जडेयमविद्या विद्यतेऽद्वैतवेदान्तेऽरूपा, साकिमेका, अनेका वा ? पुनश्चतादृशविद्याया आश्रयीभूतो जीवः, एकोवा प्रतिक्षेत्रविभिन्नोऽनेको वा ?

साचाविद्यैकैवेति पक्षे शुकवामदेवादीनां विद्ययैव सा विद्या विनष्टेत्यविद्याविनाशाय भवदीयो मननश्रवणनिदिध्यासनार्थं प्रयासो विफलतामेतीति एकस्य विद्ययैवा विद्याया विनाशाय श्रवणादिक्रमपरंपरया मोक्षार्थो भवदीयः प्रयासोऽकिञ्चित्कर एव। यद्भवताकर्त्तव्यं तस्य शुकादिनैव निष्पादनात् ।

॥ इति जडात्मकाविद्यायाएकानेकत्वविकल्पएकाविद्यापक्षदूषणप्रकरणम् ॥

ननु अविद्या ब्रह्माश्रिता जीवाश्रिता वेत्यादिविकल्पे न ब्रह्माश्रिता, ब्रह्मणोऽज्ञत्वापातात् । सचनेष्टः । "यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतिविरोधेन तादृशविकल्पद्वयनिराकरणेन तत्पक्षं निराकृत्यसम्प्रति, अविद्या, एकावा विभिन्ना वा। तथाऽविद्यो जीवोऽप्येकोवाऽनेकोवेत्यादिविकल्पान् प्रतिक्षेप्तुमाचार्योपक्रमते—**किञ्च** इत्यादि । अर्थाद्येयमविद्यैकैवजड़चेतनसाधारणसर्वप्रपञ्चस्योत्पादिका कार्यमात्रं प्रतिसाधारणकारणकालादिवत् । अथवा अविद्याऽनेका, यथा घटादि कार्यंप्रति प्रतिनियतकपालादिकारणवत् । तथा तादृशा विद्याया आश्रय एकजीवोऽनेकोवा तस्या आश्रयः । अर्थात् अविद्यैकैव, आहोस्विदनेका । तथा तस्या आश्रयो जीवः प्रतिक्षेत्रमेक एव, अनेको वेति प्रश्नयितुमेतम् । तत्रैकैवाविद्या सकलकार्योत्पादिका भवतीति निरसितुमाह **"साचा विद्यैकैवेतिपक्षे** इत्यादि । मोक्षप्रयोजिकाया, श्रवणादिनिदिध्यासनपरिपाकेन प्रत्यक्षसमानाकारा संजाता सर्वसाधारणी एकैव ब्रह्मविद्या पदवाच्या तस्या एकत्वेन इयं विद्या शुकस्य पूर्वमभूदिति श्रूयते शास्त्रे । ततश्च शौकीयब्रह्मविद्ययैव संसारमूलकारणाविद्याया विनाशात् सर्वोपि मुक्तः कृतकृत्यश्चजात एवेति पुनरिदानीं मोक्षप्रतिबन्धकाविद्योपशमनार्थं श्रीमतामर्वाचीनाद्वैतिनां विद्यार्थं विद्यासाध्यमोक्षायचैतावान् श्रवणमननादीनां सम्पादनाय प्रयासो निरर्थक एवस्यादित्युत्तरमिति ।

अर्थात् शुको विमुक्तो वामदेवो मोक्षंगत इत्येवं क्रमेण मोक्षशास्त्र उपनिषदि च प्रसिद्धिर्विद्यते। ततश्चवामदेवादेर्विद्ययैव प्रपञ्चकारिणी भूयैकाविद्याविनष्टा जातेति सम्प्रति प्रपञ्चानुवर्तनं नैव भवितव्यम् । दृश्यते चेदानीमपि तदनुवर्तनम् । बाधितानुवृत्तिपक्षेपि, अर्थादविद्या तु विनष्टा परन्तु संस्कारवशात् कियन्तं कालमविद्याया अनुवर्तनात् संसारोपलब्धिर्भवति । यथोपरतेपि कुलालव्यापारेवेगाख्यसंस्कारवलाच्चक्रभ्रमणं भवति । तदुक्तं—"चक्रभ्रमिवत् धृतशरीरः" अयमेव बाधितानुवृत्तिपक्षः । एतत्पक्षस्वीकारेपि भवादृशानामर्वाचीनानां पुनर्मोक्षार्थंतत्त्वज्ञानसम्पादनाय प्रयासो निरर्थक एव यावेषां च स्मरणेन निवर्तनं कश्चित्कालानन्तरंभवेदिति ।

॥ इत्यविद्याया एकानेकत्वविद्यापक्षदूषणप्रकरणस्यतत्त्वदीपः ॥

भवेदेवं यदि शुकादयोभवेयुः। यद् विद्यातिरस्कृतत्वान्नाद्याऽविद्या भवेदिति प्रश्नः स्यात्। मदविद्ययैव मुक्तामुक्तादिभेदः कल्पितः। दृश्यत्वान् मदीयस्वप्न-दृश्यभेदप्रपञ्चवत्। यत्पुनर्ब्रह्मविद्यया तेषां मोक्षोजात इति वाक्यं तु स्वाप्नमुक्ति प्रयोजकवाक्यवदेवाप्रमाणमिति।

अथैवमीदृशानुमानेनत्वदन्यः प्रपञ्चस्याविद्यापरिकल्पितत्वं साधयतीति सत्व या प्रतिक्षेप्यः।

अथ पुनरप्येकजीववादेनाद्वैती प्रतिक्षिपति **भवेदेवंयदिशुकादयोभवेयु**रित्यादि। गोम-याग्राणेनमृताखुमुज्जीवयतीति न्यायेनैकजीववादं समर्थयितुंचेष्टतेपरः **भवेदेवंयदी**त्यादि, अयमभिप्रायः

"सवै शरीरी प्रथमः सवै पुरुष उच्यते। आदिकर्त्ता सभूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत ॥"

इति पुराणवचनमनुसृत्य-[अस्यार्थः सवै सत्यलोकस्याधिष्ठाता, प्रथमः शरीरीसमभवत् सवै पुरुष उच्यते. अर्थात् कल्पादौ समस्तप्रपञ्चस्य सर्जकः स्वाविद्ययाऽभवत् स एव शिरः पाण्या-द्यवयवसंघातात्मकशरीरवान् ज़ातः पुरुषपदेनापि तस्यैव ग्रहणं भवति, पुरिशयनात् पुरुषः पूर्णं वा जगदनेनेति पुरुषः। स एव भूतानामाकाशादिप्रमुखप्रपञ्चस्यादिकर्त्ता सर्वप्रथमं स्वावि-द्योत्पादकः, एतादृशं ब्रह्म अग्रे ज़गदुत्पत्तेः प्रागेव समवर्त्तत समुत्पन्नो ज़ातः।] प्रथमं ज़ायमानः कमलासनः स्वकीया विद्यया सर्वानेव जनयति समुत्पादयतीत्यर्थः। एक एव जीवः स्वाविद्यया सर्वान् जनयति। समुत्पाद्य स्वाप्निकप्रपञ्चवत् सर्वं पश्यति। यथा स्वप्ने स्वप्नदृशा परिकल्पिता अनेक पुरुषास्तेनैव कल्पितास्तत्सदृशा एव शुकादयोऽपि नतु व्यावहारिकाः शुकादयः। एतेषां मोक्षप्रतिपादकशास्त्रमपि स्वाप्निकमेव, स्वाप्निकत्वादेते न प्रमाणभूता नवा तत् शास्त्रमपि प्रामाणि-कम्। अर्थात् तेषां वचनमपि स्वाप्नवदेव दत्तादिमुक्तिवचनसमानमप्रमाणमेव। तादृशमुख्य-जीवस्य यदा श्रवणादिक्रमेण तत्त्वज्ञानं जायते, तदा तदीयसाक्षात्कारादेवाविद्याया निवृत्तिर्भवति। तस्मान्नास्ति नानापुरुशो नवा नानाऽविद्या वा। अहमेवोक्तजीवोमूलाविद्याकल्पितः। तथा मदीयतूलाविद्ययाकल्पिता इमे परिकल्पितामदन्ये दृश्यमानानानाजीवाः। बद्धमुक्तादिभेदोऽपि स्वाप्निकवदेवेति। मदविद्यादृश्यत्वादितिग्रन्थस्य भावः।

॥ इत्येकविद्याकल्पितैकजीववादानुवादप्रकरणस्यतत्त्वदीपः ॥

तदेवं परस्यापितैकजीववादमनुद्यतत्प्रतिक्षेपार्थमनुक्रमते **"अथैवमीदृशानुमानेन"** इत्यादि स्वकीया विद्यया परिकल्पितत्वं तत्र प्रपञ्चस्याकाशादिप्रमुखस्य च साधयन्त्यस्तुल्यन्यायेन-तस्य त्वया कथं निराकरणीय इत्यर्थः। यदा कदाचित् परकीयानुमानस्याप्रयोजकत्वं मन्यसे तदा

त्वदीया विद्यानिमित्तत्वे यदेव कारणं विवक्षितं तदेव कारणं तस्यापि भवेत्सर्वज्ञ सिद्धिवत्। एवं प्रकारेण परस्परविरुद्धवचनव्याघातो भवति। "मुखमस्तीति वक्तव्यं दशहस्ता हरीतकी" इति अनर्थकं प्रजल्पतीतिवदवभाससे।

यथा च स्वाप्नकथनतुल्यं तथैव भवतोपि वचनमिति मोक्षार्थं भवतः श्रमो निरर्थक एवेत्याभाति। यथा शुकादीनां भूतैवपूर्वमात्मविद्यया मुक्तिस्तथैव पश्चात् कालेप्यात्मविद्ययोच्यते, तथैवाभाविन्येव मिथ्याभाविनीति ज्ञायताम्। सन्ति च स्वाप्नदृष्टानि तव दृष्टान्तवचनानि।

मोक्षोन भविष्यतीति यद्वचनं भवतो न तदनिष्टमपित्विष्टमेव यत आत्मनो नित्य

समानमेवाप्रयोजकत्वं समानमेवत्वदनुमानस्यापीति भावः। "**सर्वज्ञसिद्धिवदिति**–सुगतो यदि सर्वज्ञः कपिलोनेतिका प्रभा। उभौ च यदि सर्वज्ञौ [बुद्धिः] मार्गभेदः कथं द्वयोः" इति न्यायेन परस्परविरोधात्तदुभयमपि परपार्थतो न सिद्ध्यतीति भावः। अथवा सर्वेषां ज्ञानानां जीवानामेकत्वस्य सिद्धिवदन्यस्य सर्वज्ञस्यैक विद्यापरिकल्पितत्वस्यापि सिद्धिर्नस्यात्साधकाभावात्, साधकत्वे नाभिमतस्याभासत्वात्। आभासदोषराहत साधक एव स्वं साधयति, धूमेन वह्निवत्। आभासस्तु हेत्वाभासोन स स्वसाधनयालं भवति धूमेन ह्रदे वह्निसाधनवदिति भावः।

सम्प्रति परकीयमतमुपहसन्निवाह सिद्धान्ती **परस्पर** इत्यादि। इत्थमनेन प्रकारेण भवान् अन्यान् वाधते, एवं भवन्तं भवत् पक्षस्थितांश्चत्वं तदन्या वाधन्ते, तथा सुन्दोपसुन्दन्यायेनोभयोरेवबाधो जायते इति मध्यस्थिता मदीया राजन्ते।

अपिच प्रकारान्तरेणापि प्रकृतवादे दोषमाह **"यथा च स्वाप्न"** इत्यादि। यथा शुकादीनां मुक्तिवचनं स्वाप्नमुक्तिसदृशं तथा भवतोपि मुक्तिः। शुकादिनाधिगतामुक्तिर्भवद्भिः प्राप्येत्यसंभवमेव। स्वाप्नतुल्यैव मुक्तिवचनं स्यात् ततश्च मुक्त्यर्थं प्रयन्तनस्ते निरर्थिकैवेत्यर्थः।

मोक्षार्थं प्रयत्नं त्यजतां न कथमपि मोक्षः स्यादितिदर्शयितुमाह **यथा** इत्यादि। यथा खलु अध्यात्मविद्याशुकवामदेवादीनां मोक्षोजात एवेत्युच्यते शास्त्रे तथा भवतां तदनन्तरं भविष्यत्येव मोक्षो न मिथ्या रूपः, न भवन्नपि वस्तुन इति वक्तव्यमेवेत्यर्थः।

ननु मदीय तत्त्वज्ञाननिष्पाद्यमानमोक्षमिथ्यात्वं कथं? तत्राह **सन्तिच स्वप्नदृष्टान्त वचनानी**त्यादि भवदीयतत्त्वज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वाभावात्। तथा चानुमानम् भवदीय तत्त्वज्ञानमविद्या निवर्तकं न भवति, तत्त्वज्ञानत्वात् स्वाप्नतत्त्वज्ञानवदिति भावः। ननु मोक्षस्याभावित्वप्रसङ्गदृष्ट एवेत्यत आह **मोक्षोन** इत्यादि। मोक्षाभावापादनं नानिष्टमपित्विष्टमेव। यतः सा मुक्तिर्नित्यात्मस्वरूपत्वान्नित्यैवानित्यस्य चोत्पादाभावेनोत्पादाभावो न दोषायेति

सिद्धत्वेन तदभिन्नमोक्षनित्यप्राप्तत्वात् तथा सति शान्तिकर्मणिवेतालोदयवत् ब्रह्म विद्यार्जनश्रमो निरर्थकः स्यादिति ।

सा मुक्तिर्नित्यसत्यपि अविद्या प्रतिबद्धत्वादसतीवमृग्यमाणा भवति । यथा हस्तगतमपि चामीकरं विस्मृतं मृग्यते प्राप्य च हस्तगतमुपशाम्यति तथैव नित्यसिद्धात्म

भावः । सिद्धान्ती परिहसन्नुत्तरयति **तथे** त्यादि । तदेव शान्तिपर्वणिवेतालावाहनदक्षयज्ञसमय वदिहाप्ययं दोषरूपवेतालोदयन्यायोनातिक्रामति । अर्थात् यद्यात्मरूपत्वान्नित्यैव मोक्षस्तदा नित्यस्योत्पादाभावस्य सर्वसिद्धत्वात्, मोक्षार्थमात्मोपासनादिप्रयासो भवदीयोनिरर्थक एव भवेत् । ततश्च मोक्षोद्देशेन "श्रोतव्योमन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यादि, श्रवणादिविधायकशास्त्राणां वैयर्थ्येन शास्त्रस्यवैयर्थ्यमापतेदिति भावः ।

पुनरस्य परिहारंब्रूते **अविद्या प्रतिबद्धत्वादि**त्यादि । अयमाशयः यद्यपि मोक्षो नित्यो-प्यात्मरूपत्वान्नोत्पाद्यादिरूपस्तथापि अविद्यया प्रतिबद्धत्वात् तिरोभूतासा, आत्म विद्याया प्रतिबन्धकस्यापगमेऽभिव्यक्तो भवति, तदभिव्यक्तये एवात्मविद्योपार्जनं सफलं भवति । यथा कुतश्चित् कारणात्स्वग्रीवागतंकण्ठचामीकरं विस्मृत्याप्राप्तं मन्यमानस्तत्प्राप्तये प्रयतते तथैवे-हापि स्वाश्रिता विद्याच्छादितात्मस्वरूपमोक्षमप्राप्तमपि तदपनोदनाय विद्याप्राप्तिद्वारा मोक्षार्थं प्रयतमानो भवतीति मोक्षप्रतिपादकशास्त्राणां तदर्थं महाधियां प्रवृत्तिश्चनैवनिष्फला भवतीति प्रश्नकर्तुरभिप्रायः। एतत्तदुक्तं भवति—यद्यपि मुक्तिरात्मरूपत्वान्नित्यं सिद्धैवेति सा मुक्तिः परमात्म विद्यया नोत्पाद्या । यथा संधवनस्य पुरोडाशः इतिनोत्पाद्यकर्मरूपत्वं मोक्षस्य । नवा ग्रामादिवत् प्राप्यं कर्ममोक्षः यथादेवदत्तनिष्ठगमनरूपक्रिययाऽप्राप्तमपि ग्रामादिप्राप्तं भवति तथानात्र मोक्ष-स्यात्मस्वरूपत्वेन नित्यप्राप्तत्वात् । नापि मोक्षोविकर्म दुग्धस्य दधिवत् । आत्मस्वरूपमोक्ष-स्यात्मरूपत्वेनात्मनश्च "अविकार्योऽयमुच्यते" इत्यादिशास्त्रेणाविकारित्वश्रवणात् ।

अपितु संस्कार्यकर्मत्वम्, यथामलिनमादर्शतलमिष्टकाचूर्णादिना निघृष्यमाणं स्वच्छे तस्मिन् स्पष्टतया मुखादिदृश्यं समीचीनरूपेण परिदृश्यमानं भवति । यथावा यवनिकाच्छा-दितानर्तकी सभासद्भिः स्पष्टतया निरीक्षिता न भवति, परन्तु नृत्यप्रवर्तकेन प्रतिसीरापनयने नर्तकीनां साक्षात् क्रियतेऽर्थात् अनभिव्यक्तया नर्तक्या अभिव्यक्तिर्भवति सर्वेषामधिरोहति नर्तकी, तथैवाविद्या प्रतिबद्धायामुक्तेरत एव तिरोभूतायास्तस्यामुक्तेरव्यक्त्यर्थ एव सफलो ब्रह्मविद्यायाः परिश्रमः । सतो विद्यमानस्यैव पदार्थस्याप्रकाशमानत्वेनापिविद्यमानवत् स्थितस्याभिव्यक्त्यर्थः प्रयासो यथालोके दृश्यते तथैव प्रकृतेपि ज्ञानव्यमिति प्रश्नाशयः ।

अमुं प्रश्नं परिहर्तुमाह **हन्तकेयम्** इत्यादि । अत्र यद्यपि एका विद्यापक्षे शुकवामा-

स्वरूपानबोधादप्राप्तवदपि ब्रह्मविद्यया प्राप्तमिव भवतीति हन्तकेयमभिव्यक्तिर्या खलु ब्रह्मविद्यायाः फलमिव फलमिति भवदभिमता ? किं स्वप्रकाशस्य चैतन्यस्य स्वरूपेऽवस्थानम् सा संविदेवाभिव्यक्तिः किंवा अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारात्मिका वृत्तिरेवसेति विकल्पः। तत्र यदि स्वरूपसंविदेवाभिव्यक्तिस्तदा स्वरूपसंविदो नित्यत्वात् न तदेवं फलं स्यात्। अथ "अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारावृत्तिस्तथेति चेत् तथा सति तस्यैव विद्यात्वेन तदेव कथं फलं भवेत्। किञ्च यदि तत्त्वमसीति वाक्यजन्या वृत्तिस्तदा

देवादेर्ब्रह्मविद्ययैवाविद्यानिवृत्तिसंभवेन तदितरव्यक्तेस्तदर्थं प्रयत्नवैकल्यरूपदूषणमस्त्येवेति दूषणान्तरं नोचितमिवाभाति, तथापि, इदं दूषणं स्थितमेवेतिमत्वापि दूषणान्तरमेवाचार्यप्रवरोऽवोचत्–**हन्तकेयमभिव्यक्तिर्या खलुब्रह्मविद्यायांफलमितिष्यतेभवते**ति। तत्रायं विकल्पप्रकारः–किं स्वप्रकाशस्वरूपप्रकाशस्य स्वरूपेणावस्थानमेव विद्या साध्यानिष्पत्तिरेवाभिव्यक्तिः, अथवा अहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिर्वा। इति इदं च दूषणमेकाऽविद्या नानाविद्या पक्षयोः समानमेव। किमितरानपेक्षप्रकाशैकरूपस्यान्तरणपरिणामस्य स्वरूपमेव विद्याप्रयोज्याभिव्यक्तिः प्रत्युताहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्काररूपा वा। तत्र प्रथमकल्पे दूषणमाह–**यदिस्वरूपसंविदि**ति। प्रथमपक्षस्तदा सा तु नित्यैवेति न तत् ब्रह्मविद्यायाः फलं स्यात् यतः फलस्यजन्यत्वेन तथा संभवाभावात्। नवा द्वितीयपक्षस्तत्राह, **अथ ब्रह्माहमस्मी**त्यादि।

"अहं ब्रह्मास्मीत्याकाराऽन्तःकरणवृत्तिरेव यदि संविदभिव्यक्तिपदेनोच्यते तदा इयमेव तवमते तदा सैव कथं ब्रह्मविद्यायाः फलं कार्यं स्याद् यतोऽभेदे कार्यकारणस्यादर्शनात् भेदे सत्येव कार्यकारणभावो भवतीति नियमात्। अर्थात् संवित्तिः–साक्षात्कारोऽविच्छिन्नतैलधारावत्। नहि ब्रह्मविद्या साध्यप्रकाशान्तरं मोक्षकाले भवता स्वीक्रियते, इति तदेव तस्याः फलमिति भवता वक्तव्यम्। परंतु तत् तदा न संभवति फलफलीभावस्य भेदसाध्यत्वात्, यागतज्जनितापूर्ववदिति भावः। एकदूषणमस्मिन् कल्पे प्रदर्श्य दूषणान्तरमपि दर्शयति **किञ्च** इत्यादि। तत्त्वमस्यादि वाक्यजन्या या वृत्तिः सैववृत्ति ब्रह्मविद्यायाः फलं सा तु वृत्तिरुत्पादविनाशशीलाऽनित्यात स्तस्या वृत्तेर्विनाशे मुक्तस्य पुनरपि संसारभयमापतितं स्यात्। अर्थान्नित्यशुद्धमुक्तात्मस्वभावस्याभिव्यक्तिर्यदि वृत्तिरूपा भवेत् तदातस्थावृत्तेरुत्पादविनाशशालितयातन्निवृत्तौ पुनरप्यविद्या छिन्नवदरीवृक्षवत्, शतशिखरा प्रादुर्भूत्वाऽत्मानमावस्यतींति मुक्तस्य पुनरपि भयं शिरसिन्यस्त स्यात्, इति भक्षितेऽपि लशुने नशान्तो व्याधिरिति न्यायातिक्रमो नस्याद् भवत इति।

अथेयं ब्रह्मविद्या पूर्वपूर्वकालिका विद्यां विनाश्य स्वयमपि विनश्यति, कर्णप्रक्षिप्तजलवत् अर्थात् यथा सरसि स्नानावगाहने कर्णं प्रविष्टं जलं सरोवरादुत्तीर्य्य वहिरागतस्य कर्णे

भवन्मते सोत्पत्तिमत्यनित्या च तदा मुक्तस्यापि संसारभयमापतेत्। अपि च कार्योत्पा-
दकपुष्कलकारणे सत्यपि यद्वशात् कार्यं न भवति तदेव प्रतिबन्धकमिति व्यवहारज्ञा
वदन्ति। इह किं स्वहेतुतस्तदुत्पत्तुमुपक्रान्तमविद्या प्रतिबद्धत्वादुत्पत्तिं न प्राप्नोति।
तत्र न मोक्षोत्पत्तिर्नित्यत्वात् नहि ब्रह्मास्मीति वृत्तिज्ञानम् नहि ब्रह्मास्मीति संवित्
पुष्कलकारणम् संसारिस्तदातदरतीति तस्या कथं प्रतिबन्धः, यतः साकारणादिदाती-
नोत्पद्यते किन्तु प्रतिबद्धत्वान्न जायते इति नेति।

पुनरपि जलान्तरं प्रक्षिपति तत् प्रक्षिप्तं जलान्तरं प्रथमतः कर्णं गतं जलं निःसार्य्य स्वयमपि
निःसरति, यथावा मलाविलेजले प्रक्षिप्तं कतकरजोजलमनाविलं कुर्वत् स्वयमपि तत्र विनश्यति,
यथा वा विषं विषयान्तरमपगमयत् स्वयमपि विनश्यति, तथैव पूर्वाविद्याऽविद्यान्तरं विनाश्य
स्वयमपि शान्ता भवेदिति कुतोऽवरोस्यमुक्तस्य संसारभयादिति चेत्, अत्रब्रूमः, अनादि भावस्य-
नाशाऽयोगेन, तत्वसाक्षात्कारेणानादिभावरूपाया अविद्याया आत्यन्तिकनाशस्य कर्तुमशक्यत्वात्।
यथाऽनादिभावरूपस्यात्मनो न भवति विनाशस्तद्वदिति। कदाचित्स्वाग्रहवशेनाविद्यायाः साव-
शेषोच्छेदस्वीकारे सूक्ष्मरूपेणावस्थिताया अविद्याया अभिव्यक्तेर्निवृत्तौ पुनः स्थूलरूपेणोन्मेषप्रसङ्गः
प्रतिबन्धकविनाशे प्रतिवध्यावस्सानवदिति।

नचानादिभावरूपाया अपि तस्या अविद्याया आकाशादिप्रपञ्चवदेव मिथ्यात्वेनात्यन्तिको-
च्छेदो विद्यया क्रियते इति वाच्यम्, परमेश्वरशक्तिरूपाया मायापयायरूपाविद्याया मिथ्यात्वे
एव विवादात्। न हीश्वरशक्तेर्विनाशः केनचिदपि कर्तुं शक्यः। अविद्या मिथ्यात्वप्रतिपादक
तर्काणामाभासत्वात्। शास्त्रस्य चान्यपर्यायादिति। एवं तत्त्वज्ञानेन सर्वदृश्यनाशे मोक्षोभव-
तीति तव मतम्। तत्र पृच्छामि, सर्वविनाशकतत्वज्ञानस्यनाशः केन? तन्नाशकाभावे तेनैव द्वैता-
पत्तेः। नाशकान्तरस्वीकारे, तन्नाशकोऽन्यः कश्चिदन्वेषणीय इति क्रमेणानवस्थाभयात्तेनिवृत्ति-
र्नभवेदिति दिक्।

नन्वविद्याया नित्यमुक्तभावव्यक्तिप्रतिबन्धकत्वकथनमपि परस्यनोपपद्यते तत्राह **अपिच**
इत्यादि। कार्यस्य सर्वकारणसमवधानेयद्वशात् कार्यंनोत्पद्यते तदेव प्रतिबन्धकं नतु कारणस्या
भावमात्रम्। अर्थात् सति पुष्कलकारणे कार्योत्पत्तेः प्रतिबन्धकत्वम्, नहि मंजूषायां निहिता-
स्तन्तवः कार्याभावे प्रतिबद्धा इति लोका जानन्ति, तत्र सामग्रयभावात् कार्याभावो नतु प्रति
बन्धकवलात्प्रतिबद्धास्तन्तव इति प्रतियन्ति।

भवन्मते मोक्षस्यानिष्पाद्यत्वात् तत्प्रतिबन्धकत्वमविद्यायां न संभवति। संसारिणश्च
विषयप्रावण्यदशायां तत्त्वसाक्षात्कारपुष्कलकारणसंपत्तेरेवासिद्धतया तदनुदयोऽर्थान्मोक्षानुदय इति

कञ्चैको जीव इत्येतदपि परमार्थतोनोपयुज्यये, यतोजीवत्वस्याविद्याकल्पित- न तत्रापि प्रतिबन्धकत्वमविद्याया घटते इत्यर्थः । सिद्धान्तेतु विद्या प्रागभावरूपायां अविद्याया न विद्या प्रतिबन्धकत्वम् । शुभाशुभकर्मण विद्यानुत्पत्तिप्रयोजकस्य निष्कामकर्मभिर्निरासे स्वकारणाद्विद्याया निष्पत्तिर्भवति । विद्यासामर्थ्याच्च प्रतिबन्धककर्मनिवृत्तौ कर्मणा संकुचित प्रसरणस्य स्वाभाविकमसंकुचितं प्रसरणं धर्मभूतज्ञानस्य सदामोक्षे भवतीति परापेक्षया सिद्धान्ते विशेषो ज्ञातव्यः ।

अत्र परे पुनराहुः अथैवं मन्मतेपि वस्तुतत्वाविशदप्रकाशकरीनानाभ्रमकारणभूता विद्याऽनादिरिष्यते । विद्यया तादृशाविद्याया निवृत्तौस्वाभाविको विशदावभासः सम्पद्यते । विशद प्रकाश प्रतिरोधकत्वादेव च प्रतिबन्धकत्ववचनमपि युक्तमविद्याया इति ।

तान् प्रतिब्रूमः विशदप्रकाशप्रतिरोधकत्वं किं विद्योत्पत्तिनिरोधकत्वम्, अथवा तन्निवृत्तिकरत्वम् ? तत्रनाद्यः कल्पोब्रह्मस्वरूपभिन्नत्वे विशदप्रकाशस्य ब्रह्मणः सविशेषत्वप्रसङ्गात् । तदभिन्नत्ववाच्येऽनुत्पाद्यत्वादेव तस्य तत्प्रतिरोधकत्वायोगादिति । द्वितीयपक्षस्वीकारेतद्ब्रह्मस्वरूपस्यैव निवृत्तिप्रसङ्गः । वैशद्यमेव निवर्तते, प्रकाशस्त्वनुवर्तते इति तु निर्विशेषवादिनां नैव वक्तुं शक्यते । किञ्च विशदप्रकाशप्रतिरोधिकायां सत्यामविद्यायां कथं तत्त्वस्य साक्षत्कारो भवेत्, प्रतिबन्धकसत्वात् ? सोप्यविशेषश्चेत्, प्राथमिकश्रवणजनितज्ञानवदेवाऽविद्या निवर्तकत्वायोगात् । अपिच विद्या निवृत्तौ सत्यां विशदसाक्षात्कारः साक्षात्कारे चाविद्या निवृत्तिरितिदुरुत्तरोऽन्योन्याश्रय आपततीति । किञ्चाविद्यानिवृत्त्यनन्तरभाविनो विशदानुभवस्य पूर्वमसत्वे मोक्षस्यानित्यत्वम्, प्राक् सत्वस्वीकारे संसारानुपपत्तिः प्रसज्यते । न च निवृत्तावविद्यत्वमेव स्वरूपप्रकाशस्य वैशद्यमिति वाच्यम्, स्वप्रकाशवपुषि सदाविद्योतमाने निर्विशेषे चिन्मात्रे ब्रह्मणि, अविद्या सम्बन्धायोगात्पूर्वमपिवैशद्यस्यैवोपगन्तव्यत् । दुर्घटत्वात्तत्तत्रपदंन्यसेदविद्येति चेत्तर्हिमोक्षेप्यविद्यान्वयप्रसक्तिरिति मुक्तस्यापि भयमावश्यकमेवापततीति प्रकरणस्य भावार्थः । अक्षरार्थस्तुनतिरोहित इति स्वयमेवोहनीय इलि संक्षेपः ॥

॥ इत्येकजीववादे मुक्त्यर्थप्रवृत्तिवैयर्थ्यादिनिरूपणप्रकरणस्य तत्त्वदीपः ॥

इतःपूर्वप्रकरणे एव जीववादेऽनेकदूषणानि कथितानि । सम्प्रतिजीवैकवादः प्रत्यक्षाद्युपलंभ वाधितोपीत्येतद्दर्शयितुमुपक्रमते **किञ्चैको जीवः** इत्यादि । योयमेकजीववादस्तत्रैको जीव इतिपरमार्थतयानेष्यते, यतो मिथ्याविद्याकल्पितत्वे जीवत्वस्यापि मिथ्यात्वात्. प्रायः कारणानुगुणत्वात् कार्याणाम् । तथा च मिथ्याभूतस्यैकस्यानेकस्य वा जीवस्य स्वीकारेऽविशेषोविनाभिनिवेशिततेति ।

त्वेन मिथ्यात्वात् । तन्न जीवस्य प्रतिभासिकमेकत्वं प्रतीत्यैव पराहतत्वात् । यतः सहस्रशः संसरन्तः प्रतिभासमाना भवन्तीति । आसंसारं जीवभेदप्रयुक्ता अबाधिता स्वप्नविलक्षणाश्चव्यवहारा दृश्यन्ते । तेन यौगिकमेकत्वमपि युक्तिपराहतमेव प्रवृत्ति

योयमेकजीववादस्तत्रैको जीव इति कथनं किमेकस्यैव प्रतिभासात् स्वीक्रियते आहोस्वित् अनेकत्वेन प्रतिभासमानस्यापि युक्त्यैकत्वं निराक्रियते इत्यभिप्रायेण प्रथमकल्पे दोषं दर्शयितुमाह **तन्न** इत्यादि यदिदं प्रातिभासिकमेकत्वं तत् प्रतीत्यैव पराहतं भवति, यस्मात् सर्वेषामनेकेजीवा उपलभमाना भवन्ति ।

नानाजीवभानंतु व्यवहारकाले शुक्तौ रजतवत्, नैवबाध्यत्वं किन्तु अबाध्यत्वमेव तत्राह **आसंसारम्** इत्यादि । यावद्येव संसारस्तावत्पर्यन्तं तेऽनेकेजीवाः स्वाप्निकजीवापेक्षया विलक्षणाः सर्वथाऽबाधिताः समुपलभनाना भवन्तो नोपलंभबाधिताशुक्तिरजतवदिति । स्वप्न विलक्षणाः स्वाप्निकार्थापेक्षयाऽतिविलक्षणाः अर्थादबाधिताः । अयंभावः यथा स्वप्नकालपरि-दृष्टगजादिपदार्थव्यवहाराणां स्वप्नेप्यसत्वंतत्पश्चात् कालिकबाधेन, व्यवहारकाले जागरणेतु स्वत एवासत्वं स्वाप्नगजादीनामनुभूयमानत्वात् भवतु तेषां तथा परन्तु नैवं जागरणकाले जीवभेद प्रयुक्तव्यवहारविशेषणं बाधो निश्चीयते, येन न नामसत्वं निश्चीयेत । प्रत्युतान्यजीवकृतो-पकारस्यानुपकारस्य वास्तवप्रतीत्यैव, आबालगोपालं तदनुगुणप्रवृत्तिसंरंभोदृश्यते ऽनुवर्तमानः प्रलयं यावत् तिष्ठति । अपिच व्यवहारकाले जीवभेदस्याबाध्यत्वात् जीवस्य व्यावहारिकत्वमेव परमतेपि सिद्ध्यति नतु प्रातिभासिकत्वं शुक्तिरजतवत्, जीवभेदस्य प्रातिभासिकत्वे शुक्तौ रजतवत् व्यवहारकालेविरोधोनुभूयेत नानुभूयते तस्मान्नजीवभेदस्य प्रातिभासिकत्वमपितु व्यावहारिकत्वमेव।

जीवभेदो मिथ्या प्रतिभासमानत्वात्, स्वप्ने स्त्रीपुरुषभेदवदित्यनुमानं च व्हारदशायाम-बाध्यत्वेन सोपाधिकमेवेति । तथा च ब्रह्मसूत्रं "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति" "स्वप्नज्ञानदृष्टान्तेन जागरितज्ञानस्य निरालम्बनत्वं न शक्यते वक्तुम् । कुतः ? वैधर्म्यात् । स्वप्नादिज्ञानस्य मनः कल्पनामात्रत्वेन बाधितविषयत्वाज्जागरितज्ञानस्य तु प्रत्यक्षप्रमाणजन्यत्वेनाबाधितविषयत्वात् । इत्युभयोर्ज्ञानयोर्वैषम्यात् । चकारात्दृष्टान्तभूतस्वप्नप्रत्ययोऽपि न सर्वथा मिथ्याभूतः क्वचित्त-स्यापि साफल्यदर्सनात् " (आनन्दभाष्यम् २।२।२९) इत्यादिरूपकश्रीरामानन्दभाष्येऽस्य विवरणं दृष्ट्वा जीवभेदस्य व्यावहारिकत्वमेव निर्णेयमिति न जीवभेदस्य प्रातिभासिकं कथमपि सिद्ध्यतीति सिद्धान्तः ।

व्यवहारकालाबाधेन हेतुना जीवभेदप्रातिभासिकत्वस्य यौक्तिकनिष्कर्षमपि निराकर्तुं दर्शयति "**तेन यौगिकमेकत्वमपि युक्तिपराहतमेवे**त्यादि" तेन जीवभेदस्य व्यवहारकालाबाधेन

भेदानुमितविरुद्धवृत्तयस्तत्तत्स्वात्मवदन्येपि जीवा न निराकर्तुं योग्याः । यथाऽनुमेयवन्ह्यादेरनुमानविलक्षणावह्वय आनुमानिकवह्निभ्योभिन्नाः प्रत्यक्षेण दृश्यन्ते तथैवचेष्टाविशेषादिना परोपि जीवोऽनुमितो भवत्येव । अन्यथा लौकिकवैदिकव्यवहारः

हेतुना । सर्वे जीवा अहमेकजीवत्वात्, अहमिव, सर्वाणि शरीराणिमयैवात्मवन्ति शरीरत्वात्· मदीय शरीरवदित्यादि जीवैक्ययुक्तिजीवभेदसाधकयुक्तिपराहतैवेत्यर्थः जीवभेदयुक्तेः प्रावल्यं च व्यवहाराऽवाध्यत्वादुपलंभानुगुणत्वाच्चेति बोद्धव्यमिति । जीवभेदपराहताऽभेदयुक्तिरित्युक्तम्, तत्र का सा जीवनानात्वयुक्तिरितिजिज्ञासायामाह **प्रवृत्तिभेदानुमित** इत्यादि । तत्तद्शरीरगतविलक्षणभेदानुमितास्तत्तदनुगुणविरुद्धज्ञानसङ्कल्पप्रयत्नस्तदन्ये देहिनोपि ससस्वात्मेव स्वशरीरप्रवृत्त्यनुगुणज्ञानादिमान् प्रत्यात्मसिद्धो न निराकर्तुं शक्यन्ते । पञ्चाननोप्याह "प्रवृत्याद्यनुमेयोयंरथगत्येव सारथिः । अहंकारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ।।" इति । अत्रप्रवृत्तिपदेन हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूलाचेष्टाया ग्रहणं भवति, तादृशचेष्टया परकीयदेहादौपरात्माऽनुमीयते, रथगत्या सारथिवदिति । तत्रवृत्तिग्रहणं सङ्कल्पादेरप्युपलक्षकम् । परशरीराणि सात्मकानि चेष्टावत्वात्, स्वशरीरवदिति सात्मकत्वेऽनुमिते तदात्मना स्वात्मभेदोऽर्थतः परिशेषात् सिद्ध्यति । परकीयशरीरप्रवृत्तिहेतुभूतसङ्कल्पप्रयत्नस्य, स्वासमवेतत्वे सति गुणत्वात् स्वभिन्नसमवेतत्वानुमानात् । स्वासमवेतत्वं च तस्य स्वस्य तदभिन्नसङ्कल्पप्रवृत्तिमत्वादेव सुनिश्चितमिति ज्ञातव्यम् ।

सिसाधयिषितानां परात्मनां दृष्टान्तीभूतस्वात्मभिन्नत्वे दृष्टान्तं प्रदर्शयत्याचार्यः **यथाऽनुमेयवन्ह्यादे** रित्यादि । अत्रानुमानाः=अनुमानप्रयोजकाः सपक्षदृष्टान्तमहानसादौ परिदृश्यमाना महानसचत्वरादिवन्ह्यनुमेयात्पर्वतीयवन्हिभ्यो यथा भिन्ना एवं व्याप्तिग्रहणसमये प्रत्यक्षेण दृष्टा भवन्ति, तथाऽनुमेयेभ्यः परकीयदेहस्थितात्मभ्यः शरीरप्रवृत्तिचेतनसंकल्पप्रयत्नपूर्वकत्वव्याप्तिग्रहणसमयेकाले गृहीतं त्वदीयात्मस्वरूपंत्वद्देहप्रवृत्तिहेतुभूतसंकल्पादिमद्भिन्नत्वेन कुतो न प्रत्यक्षम्? अपितु प्रत्यक्षमेवेतियावत् । जीवानामैक्यसाधनं वन्हीनामैक्यसाधनमप्रयोजकमुपलंभबाधितं चेति हृदयम् स्वशरीरे स्वात्मवत् परशरीरे परात्मापि सिद्ध्यतीति साधितम्, तदनुपगमे बाधकमपि दर्शयति **तथैव चेष्टाविशेष** इत्यादि । परशरीरेषु परात्मनश्चेष्टाविशेषणानुकूलप्रतिकूलमध्यस्थानुहितैव, तत्तदनुगुणा व्यवहारा लोकेषु दृष्टा भवन्ति जीवभेदप्रयुक्ता एवाधिकारितद्भिन्नविभागादिव्यवहाराः शास्त्रीया दृष्टास्तेषां व्यवहाराणां विलोपः प्रसज्येत जीवभेदानुपगमे इतिभावः ।

अथज्ञानमात्रस्वभावक आत्मा स्वभावत एकएव, नानोपाधिसंबन्धान्नानाजीवरूपेण विभाति, तावतैव लोकवेदव्यवहारोपि संगच्छते । औपाधिकजीवभेदप्रयुक्त एव व्यवहारभेदो जीवस्वरूपासंकरश्च समाहितो भवति । उपाधि भेदोपि न पारमार्थिकोऽपितु कल्पित एवेत्याशङ्काम-

सर्वोपि विलुप्येत। नचोपाधिभेदात्प्रतिशरीरं जीवभेदः। तथात्वे स्वशरीरेपि शिरः पाण्याद्युपाधिभेदेन जीवभेदप्रसङ्गात्। स्वशरीरपादादिभेदेपि अनुसन्धानात् तदेकत्वं तदा तवमते सर्वत्रानुसन्धानप्रसङ्गात्।

॥ इत्येकाविद्या कल्पितैकजीववादनिरासप्रकरणम् ॥

नुपपरिहर्तुमाह **नचोपाधिरि**त्यादि। यदि उपाधिभेदेन व्यवस्थामीहेत तदा शिरः पाणिपादाद्यु-पाधिभेदेनापि तत्तदवच्छिन्नचेतनस्य भेदप्रसङ्गः। एवञ्च पाणौ वृक्णे महत्यवयवेस्तनादौ जाते युवतिमृताजातावेत्यपि व्यवहारः प्रसज्येततथाचैकस्मिन्नेव देहे पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमित्यादि प्रतिसन्धानानुपपत्तिर्भवेदितिनौपाधिकभेदः साधीयान्। ननूपाधिभेदे सत्यपि चैतन्याभेदा-त्प्रतिसन्धानं स्यादिति चेत्तत्राह **तथात्वे** इत्यादि, अत्र तथेतिपदमनिष्टं समवचिनोति यथा शिरः पाणिपादादौ वेदनाद्युदये एकत्वेऽनुसन्धानं तथैव सर्वत्र तवमतेन सुखःदुखानुसंधानमापतेत्। वस्तुतः सर्वस्मिन्नेवशरीरे चैतन्यस्यैकत्वात् सर्वगतसुखादिप्रतिसंधानप्रसङ्गस्यादित्यर्थः। न च शरीर भेदस्यैवात्मभेदकत्वं नतु तदवयवभेदस्यात्मभेदकत्वमिति वाच्यम्, सौभरिप्रभृतिमहात्मसु शरीर विद्यमानेपि, प्रतिसंधानस्य दर्शनेन शरीरभेदस्यापि जीवभेदप्रयोजकत्वाभावात्। न च तत्तत्पुरु-षीयकर्माधीनशरीरस्यैव तत्तद्भोगावच्छेदकत्वेनैव व्यवस्थास्यात् सौभरिप्रभृतेर्युगपन्नानादेहसम्ब-न्धेपि तत्तदीयकर्मसम्पादित एव, नत्वस्मदादीनां तथेति वाच्यम्, औपाधिकात्मभेदवादे प्रतिकर्म व्यवस्थाया अपि दुर्घटत्वात्, उपाधे स्तदीयत्वं तत्कर्मणैव वाच्यम्, उपाधिव्यवस्थया च तत्तत्क-र्मभेद इत्यन्योन्यादिति। अतो वास्तविकजीवभेदेन भोगादीनां परस्परस्तत्कार्यं निवारणीयंनान्यथेति।

ननु देहभेदेप्यात्मन एकत्वात् यदि प्रतिसंधानं समर्थयसे तदा जन्मान्तरेऽनुभूतस्य प्रति-संधानं जन्मान्तरेस्यादिति चेत् मरणक्लेशात्, नरकक्लेशात् तथा प्रसवव्यथापीड़नाच्चचिरातीत जन्मसम्बन्धि सुखादयोनानुभूयन्ते। अयंभावः प्रबलदुखानुभवस्य संस्कारविनाशकत्वं कालस्य च तथाऽन्यकारणेनापि संस्कारप्रमोषो भवति संस्काराभावाच्चनस्मरणं भवति। यथा प्रबलवातकफ-पित्तजज्वरादिरोगार्दितस्याधीन विस्मरणदर्शनात्। जन्मभेदे च मरणनरकगर्भवासजन्मकालिक क्लेशाधिक्येन संस्कारस्यापगमात् कारणाभावेन पूर्वजन्मानुभूतवस्तुविषयकस्मरणं जन्मान्तरे संस्काराभावान् न जायते। कालदीर्घत्वस्यापि संस्कारनाशकत्वं जीवनादृष्टवलादेव संस्कार-विशेषस्य न विनाश इत्यपि कल्प्यते, अतएव जातमात्रस्य स्तन्यपानेप्रवृत्तिर्भवति। अन्यथा प्रवृत्त्य-भावे मरणमेव भवेत्। केषांचित् जातिस्मरादीनां पुण्यातिशयेन संस्कारस्याविनाशात् पूर्वजन्माद्य विस्मरणं भवतीति लोकशास्त्रमेवेति बोद्धव्यम्। समकाले जायमानेषु सुखदुःखानुभवेषु "शिरसि-मे वेदना पादे सुखमित्यादिषु कालदैर्घ्यादिसंस्कारप्रमोषकाभावेपि, अस्मरणाबात्मनानासंस्कारादि-

न चैवं प्रातिस्विकतत्तदविद्या कल्पिता नानाजीवाः स्वस्वस्वप्नकल्पितदृश्य-कैर्जीवैरनेकैरेषा लोकयात्रोपजायते इति वाच्यम् परवार्तानज्ञत्वात् ते स्वस्वप्नैकदर्शिनः कथं प्रवर्तयेयुः

किञ्च तवमते स्वप्रकाशत्वव्यापकत्वैकनित्यत्वादयोभवदीयमता ब्रह्मगुणा संविदोऽद्वितीयतां बाधेरन् । संवित्स्वरूपा एव गुणा अतो न संविदोऽद्वितीयतां

नैक्यादेव व्यवस्थाप्यम् । तथा चैकात्म्यधियो भ्रमरूपायाअपिनोदयावसरः आत्मभेदस्यैव स्फुट प्रतिभानादितिभावः । एवमेकाविद्याकल्पितैकजीववादे दूषणजातानि प्रपञ्चितानीति दिक् ।

॥ इत्यैकविद्याकल्पितैकजीववादनिरासप्रकरणस्य तत्त्वदीपः ॥

एकविद्याकल्पितैकजीववादं निराश्य नानाविद्याकल्पितनानाजीववादं निरसितुमुपक्रमते **नचैवंप्रातिस्विकेत्या**दि अत्र नचेति पदं निराकरणपरकं वादस्य । नायंवादो युक्त इत्यर्थः । तत्तदविद्या कल्पिताश्चितोनानाजीवविशेषाः । ते च स्वकीय स्वकीयाविद्याकल्पितं घटपटादिसमुदाय पार्थक्यैनैकविजानाति, यथा स्वप्नदृक् भिन्नभिन्नमेव स्वस्वप्नं तद्गतान् पदार्थांश्च पश्यति । व्यावहारिका अन्येजीवाः स्वेतरान् जीवान् न पश्यन्ति । स्वेन दृश्या जीवास्तु स्वाप्नवत् प्रातिभासिका, ज्ञानसमकालीनत्वात् समानोज्ञानसत्ताका एवेत्यस्य हृदयम् । अत्रान्यजीवं तद्गतगुरुक्षेपादिकं वा तदन्यो जीवस्तथा भूतो न विजानामीति चेत्तर्हि तेषां तथा विधानामेकस्मिन् स्थले समागमादिप्रसंगाभावात् सहानुभूत्यैकसाध्योऽनुवृत्तो लोकव्यवहारः कथमिव निर्वर्त्येतेत्यर्थः । स्वाविद्याकल्पितमेव पश्यन्तीत्युक्त्या परवार्तानभिज्ञत्वं-व्यावहारिकजीवान्तरवृत्तानभिज्ञत्वं सिद्ध्यति । लोकव्यवहारोपि प्रातिभासिक एवचेत्तर्हि एकजीववादप्रसङ्गः। एकजीववादे च दोषः कथित एवेति हृदयम् ।

॥ इति नानाविद्याकल्पितनानाजीववादनिरासप्रकरणस्य तत्त्वदीपः ॥

ज्ञानमात्रे ब्रह्मणि मायाकल्पितोमेयप्रमातृप्रभृतिभेद इति परकीयमतं मुकुलिततया निरस्यः विस्तररूपेण तमेव मतं प्रतिक्षिप्तमेतावताप्रबन्धेन अथ संविदि ज्ञानेपराभिमतं निर्विशेषत्वं प्रतिक्षेप्तुमिदमुपक्रमः **किञ्चतवमतेस्वप्रकाशत्व** इत्यादिना । अद्वैतिमताभिमतैरेवानन्दत्वविभुत्वादि धर्मैर्ब्रह्मणः सविशेषत्वप्रसङ्गस्यात् यत आनन्दत्वधर्माणां धर्मिब्रह्मतोभिन्नत्वस्य सर्वसंमतत्वात् । तेषामानन्दत्वादिधर्माणां ब्रह्मस्वरूपत्वाभेदात्तेषां न संविदः सधर्मत्वमिति शङ्कामनूद्यनिराकर्तुमाह **संवित्** इत्यादि । अर्थात् सम्प्रतिपन्नेपि संवित्स्वरूपे धर्मिणि न नित्यत्वविभुत्वैकत्वस्वप्रकाशत्वादौ, बौद्धतार्किकमीमांसकादीनां प्रतिपक्षीणां विवादात् स्वस्वस्वरूपभेदाच्च तेषां धर्माणां

बाधन्ते इतिवाच्यम् विवाददर्शनात् । तद्रूपाणां परस्परंविभिन्नत्वाच्च । न च ते धर्ममात्रा येनाद्वैतं नवाधेरन् यतो तादृशधर्माणां तत्वावेदकवेदान्तवाक्यप्रमाणसिद्ध-त्वात् । आनन्दत्वस्वप्रकाशत्वादिकब्रह्मस्वरूपमेवेष्टं भवतस्तत्रापीदं विवेचनीयम् । किमा-नन्दत्वादिकंब्रह्मस्वरूपमात्रम् अथवा ब्रह्मनिष्ठाब्रह्मगुणा ? अथवा आनन्दादीनां प्रत्येकं ब्रह्मेतिनाम ? अथवा समुदितानामानन्दानां ब्रह्मसंज्ञेति विकल्पः ।

प्रथमे पार्थक्येन तत् तत्पदानांवैयर्थ्यम् ब्रह्मस्वरूपंस्वीकृत्यैव वादिनां विवा-दात् । द्वितीयकल्पे आनन्दादिभिरेवब्रह्मणः सद्वितीयत्वं प्रसज्येत । तृतीयपक्षे ब्रह्मभेदः प्राप्नोति, तन्मात्रत्वात्तस्य यदि आनन्दादिसमुदायोब्रह्म तदा तरुवनादिवत्

नित्यत्वादीनां संवित्तौ न सम्प्रतिपन्नसंविदभिन्नत्वं तेषां युज्यते इत्यर्थः । स्वरूपभेदश्चात्मसिद्धौ निरूपित इति तत एव विविच्यानुसन्धेयो विस्तरभयान्नात्र पुनः प्रपञ्च्यते ।

नन्वेवमपि तेषां विभुत्वादिधर्माणामपारमार्थिकत्वात् पारमार्थिकाद्वितीयत्वंनक्षतमिति चेत्त-त्राह **नचते** इत्यादि ते विभुत्वादयो धर्मा न भ्रान्तिसिद्धाः । तव मतेपि ते विभुत्वादयो धर्मास्त-त्वावेदक परवेदान्तवाक्यप्रमाणसिद्धाधर्माःसंविदोनित्यत्वाद् इत्येव मतम् । अर्थात् तव मते ते विभुत्वादयः पारमार्थिकाधर्मा नतुविभ्रान्ता अपारमार्थिकास्तत्तैर्विभुत्वादिधर्मैः सविशेषत्वं ब्रह्मणो दुर्वारमेव । तेषां बाधे तुल्यन्यायेन धर्मिणःसंविदोपि बाधःस्यादिति द्योतितम् **तत्त्वावेदक** इत्यनेन । ब्रह्मस्वरूपाभेदस्यैव तत्तत् विभुत्वादिधर्मेषु पराभिमतत्वात् तत्र प्रकारान्तरेण दुषणं दातुमाह **आनन्दत्त्व** स्वप्रकाशत्त्वादित्यादि । विकल्पयति=**ब्रह्मस्वरूपमेवे** त्यादि किमत्र आनन्दत्त्वा दयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपमात्रम्, अथवा ब्रह्मनिष्ठाआनन्दत्त्वादयोधर्माः । अथवा आनन्दत्त्वादीनामेव प्रत्येकं ब्रह्मेति संज्ञा । अथवा समुदितानां तेषां ब्रह्मेतिसंज्ञेति विकल्पः । तत्र न प्रथमः पक्षस्तत्राह **प्रथमे पार्थक्येन तत्तत्पदानां वैयर्थ्य**मित्यादि । धर्मधर्मिणोरत्यन्ताभेदेऽनतिरिक्ता-र्थकाभावात् "आनन्दो ब्रह्म" "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतौ सहपाठस्यानर्थक्यं प्रसज्येत । नहि भवति "घटः कुंभः" इत्येवं रूपेण सहपाठः कुत्रापि ।

ब्रह्मस्वरूपेणसहैक्यासंभवं पूर्वोक्तमेवस्मारयति तेषु विभुत्वादिधर्मेषु पूर्वोक्तरीत्याभेदश्च धर्मधर्मिणोःजगजन्मादिकारणमिति, द्वितीयकल्पस्वीकारेतु विभुत्वादिधर्मैर्ब्रह्मणःसद्वितीयत्व-मापतेत् तत्राह **द्वितीयेति** । भवदभिमतविरुद्धैर्विभुत्वादिधर्मैः सद्वितीयता ब्रह्मण आयातीति । तृतीयकल्पस्वीकारे प्रत्येकसमुदायकोट्योः प्रत्येककोटिं दूषयितुमाह **"तृतीयकल्पे**समुदाय पक्षे, प्रत्येकस्मिन् ब्रह्मभेदः समापतेत् धर्माणां परस्परभेदस्य धर्मिभेदनियतत्वात् । अर्थात् प्रत्येकशोब्रह्मत्वमित्यत्र नानाब्रह्मप्रसज्यते, खण्डो गौर्मुण्डो गौः परिपूर्णो गौ नीला गौरितिवत् सत्वं-

ब्रह्म स्यात् । प्रकर्षश्चप्रकाशश्चेत्येतौ भिन्नावेवसूर्यप्रकाशवत्, तेन न कुत्रापि वाक्यार्थोऽखण्डे दृष्टान्तः संभवति । यदि जड़त्वदुःखाद्यपोहेनैकत्रवर्तित्वं तेषां, तदा किमपोहा न सन्ति सन्ति वा नोभयं वा । सत्त्वपक्षे सद्वितीयत्वम्, द्वितीयेजड़ात्मकत्वम्, तृतीय

ब्रह्म आनन्दं ब्रह्म अनन्तं ब्रह्मेति । कुतः ? तन्मात्रत्वात्—तत्तन्मात्रस्वरूपत्वाद् ब्रह्मण इति । सत्यत्वादिसमुदायो ब्रह्मेतितार्तीयद्वितीयपक्षेपि दोषं वक्ति **यदीत्यादि** वृक्षसमुदायस्य वनत्ववत् सत्यत्वादिसमुदायस्य ब्रह्मत्वे समुदायस्य समुदायिभ्योऽनन्यत्वे प्रत्येकपक्षोक्तदूषणस्यनिवृत्तिर्न भवति समुदायात्समुदायिनो विभिन्नत्वे ब्रह्मणः सावयवत्वं गुणत्वं चानिष्टमापतेदिति भावः ।

ननु "सत्यं ज्ञानमित्यादौ सत्यादिवाक्यमखण्डार्थपरकं स्वरूपलक्षणवाक्यत्वात् प्रकृष्ट प्रकाशश्चन्द्र इतिवत् रात्रौदिवा च प्रकृष्टप्रकाशः सवितेतिवदिति न ब्रह्मणः सविशेषत्वमापततीति चेत्तत्राह, **प्रकर्षश्च प्रकाचश्चे**त्यादि । निगदव्याख्यातमेवैतत् । अत्र सूर्यादि दृष्टान्तोपि न केवलं सूर्यादिस्वरूपमात्रप्रकाशनपरकोऽपितु सूर्यादिव्यवहारविषयीभूतसूर्याद्यर्थस्य साधारणाकार प्रदर्शनपरक इति निर्विशेषाद्वैतरूपोऽखण्डः समानाधिकरणवाक्यार्थो दृष्टान्तभूतोनैव कथमपि विद्यते इति भावः । कुत्रापि समानाधिकरणवाक्ये, अविभागोऽखण्डो न भवति, किन्तु सर्वत्र सखण्डतैव भवतीति भावः । अथ परः पुनः शङ्कते **यदिजडत्वदुःखाद्यपोहेन** इत्यादि । अयमभिप्रायः प्रश्न कर्तुः, तथाहि—अत्र श्रुतौ ज्ञानानन्दादिपदं न ज्ञानत्वानन्दत्वादिविशेषं प्रतिपादयति किन्तु ज्ञानपदं जड़त्वापोहमेव बोधयति । अपोहस्तु स्वेतरव्यावृत्तिरभावस्तु अधिकरण स्वरूपमेव वन्ह्यभाववज्जलमिति वदिति न ब्रह्मणः विशेषत्वप्रसङ्गः । जडादितत्तत्पदार्थप्रतियोगिक व्यावृत्तिस्वरूपप्रतिपादनेन चार्थवत्वं पदानामिति । अत्र विकल्पदोषं वक्तुमाह—**अपोहा** इत्यादि । अपोहो नास्त्येव किम् ,अथवा सन्ति अथवानोभय ! तत्रनोभये नसन्तो नाप्यसन्तः, अर्थात् सद-सद्विलक्षणाः । तत्रापोहानां सत्वे दोषंवक्ति **सत्त्वे** इति सत्त्वे सद्वितीयं स्यादिति । अर्थात् यदि अपोहस्य सत्वं स्वीक्रियते तदा तेनैव सताऽपोहेन सतोब्रह्मणः सद्वितीयत्वं प्रसज्येत इत्यर्थः । अपोहानामसत्वेदूषणमनुवदितुमाह "जडाद्यात्मकत्वम्" परे=तत्र परपक्षस्वीकारेऽर्थात् जडाद्यपोहानाम भावे सति ब्रह्मणि जडत्वादिकमापतेत् । तृतीयपक्षं नसत नासदितिपक्षनिराकरोति **तृतीय** इत्यादि । यदि अपोहे सद्व्यतिरेकेऽसत्वं स्यात्, असद्व्यतिरेके सत्वंव्यवस्थितमिति सदसद् भिन्नत्वं न कस्यापि संभवति तृतीय कोट्यभावात् । तथोक्तम्—

"परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्र विरोधतः ॥" इत्युदयनाचार्येण

पक्षस्तु पूर्वमेव निराकृतः । तथात्वे ब्रह्मणोऽपि घटादिभ्यो विशेषो न स्यात् । किञ्चापोह्यजडत्वाद्यर्थस्यासमर्पणे, तत्तदपोह्येत, एकार्थप्रतिपादकपदवत् । प्रतियोगिनि दृश्ये तु यामावान्तरबुद्धिः सैवाभावस्तथा च तेन सद्वितीयत्वं ब्रह्मणोऽनिवारितमेवेति ।

॥ इति सविशेषत्वोपपादनेन संविदो निर्विशेषत्वनिरसनप्रकरणम् ॥

एवं स्थितेपि दोषान्तरं वक्ति **तथात्वे** इत्यादि । घटादिभ्यो ब्रह्मापि भिन्नं न स्यात् । अपोह्यानां ब्रह्म स्वरूपत्वे सदसद् विलक्षणत्वे च ब्रह्मणोपि सदसद्विलक्षणत्वं स्यात् । घटादि प्रपञ्चवदेव । यथा घटादौ सत्वं स्यात्तदातस्य बाधोन स्यात् । असत्वं स्यात् तदा वन्ध्यापुत्रादिवत् प्रत्यक्षप्रतीतिर्नस्यादिति सदसद्विलक्षणत्वं तथैव ब्रह्मणोपि तथात्वमापतेदितिभावः । पुनर्दूषणान्तरमाह **किञ्चापोह्यजडत्वादि**रित्यादि । जडादिव्यावर्तकधर्मबोधनमन्तराजडादीनां व्यावृत्तिरर्थात् स्वेतरव्यावृत्तिर्न प्रतिपादयितुं शक्यते सत्यज्ञानादिपदैर्जडादिपर्यायपदैरिवेति व्यावर्तकधर्मबोधकत्वमवश्यमेव स्वीकरणीयम् । तथा च तैस्तैर्धर्मैः सत्यत्वादिभिः सविशेषत्वं ब्रह्मणो दुर्वारमेव नतु निर्विशेषत्वं तस्य कथमपि साधयितुं शक्यमिति । तत्तत् जडत्वादि, अपोह्येतद्व्यावर्त्येत ननुव्यावर्तकधर्मवत्वं पदैर्न बोध्यते, किन्तु जडादिव्यावृत्तिरूपत्वमेव बोध्यते सत्यज्ञानानन्दादिपदैर्धर्मिणो ब्रह्मणः। तत्र जडत्वादिप्रसङ्गो ब्रह्मण इति चेत्तत्राह **दृश्ये प्रतियोगिनि** इत्यादि । योग्ये प्रतियोगिनि घटादिकेऽनुपलभ्यमानेऽधिकरणज्ञानमेवतदभाव इतिज्ञानविशेषरूपत्वाद् भावस्य ज्ञानविशेषरूपैः सत्यज्ञानादिपदलक्ष्यार्थैरभावैर्भावरूपैर्ब्रह्मणः सविशेषत्वं प्रसज्यते इत्यर्थः । अभावो ज्ञानरूप एवेति न सर्वसंमतम्, तथापि अभावस्य ज्ञानरूपत्वकथनंमतविशेषमभिप्रेत्यैव । यद्वा भावान्तरमात्रधिरिति, उपलभ्यमानं भावान्तरमित्यर्थं पर्यवस्यति । तथोक्तमभियुक्तैर्भावान्तरमभावोऽन्योन कश्चिदनिरूपणादिति । अर्थात् योग्ये घटादिके प्रतियोगिन्यनुपलभ्यमाने तत्राधिकरणे जलादौ यद्भावान्तरं शैवालादिकं समुपलभ्यते तदेव प्रतियोगिव्यपेक्षयाऽभावव्यपदेशभागिति-अधिकरणवृत्तिधर्मान्तररूपत्वादभावान्तरैः सविशेषत्वं प्रसज्यते एव ब्रह्मणः । घटादौ द्रव्ये विद्यमानोऽभावस्तस्य धर्मरूपः । धर्मस्य च स्वपरनिर्वाहकत्वेन स्वरूपमेवाभावः सति संभवे धर्मान्तरमभावोवेति यथोपलंभं व्यवस्था । यस्मिन्नधिकरणे प्रतीयमाने, इतरारोपो न घटते, तस्यैवतदभाव रूपत्वम् । सत् स्वरूपे प्रतीयमाने एव भेदानामध्यासाच्च तत्र तस्यैवनेतराभावरूपत्वमिति ।

नचाविद्ययाऽविशदं भासमाने सति भेदभ्रमः अविद्या निवृत्तौ विशदं भासमाने तु न भ्रम इति विशदस्वरूपस्याभावरूपत्वं संभवतीति वाच्यम् । वैशद्यस्य स्वरूपत्वे पूर्वमप्यविद्यादिभेदारोपायोगात् । स्वरूपातिरिक्तत्वे तु तस्यैवाभावरूपत्वं न स्वरूपस्येति प्रसङ्गात् । किञ्च निर्विशेषे स्वप्रकाशे वस्तुनि विशदाविशदभानमेव दुर्वचम् । सविशेषेतु कतिपयाकारेणभासनमविशदम्, सर्वाकारभानं विशदमिति विशेषः । किञ्च ब्रह्मणो द्रव्यत्वे सधर्मकत्वम्, अद्रव्यत्वे तु

ननु भूतभौतिकाकाशादिप्रपञ्चस्य सदसद् भिन्नत्वं प्रत्यक्षप्रमाणेन निश्ची-तमागमप्रमाणेन वा ? तत्र न प्रत्यक्षं सदसद्भिन्नत्वे प्रमाण्यं प्रत्युत यथावस्थितार्थ बोधकत्वेन सत्त्वासत्वयोरन्यतरस्मिन्नेव प्रामाण्यावधारणात् । नतु वस्तुनः सदसद्भि-न्नत्वेऽप्रामाण्यात् । यथा पुरतो भासमाने नीलेऽवाधितनीलबुद्धिरेवजायते नरक्ता-दिधीर्जायते । नहि भवति स्फटिकचक्षुः संयोगेनीलमतिः प्रत्युत धवलमतिरेव भवति । नवा रसना निम्बसम्बन्धेकषायमतिर्भवतीत्येवं रूपेण सर्वे लौकिकवैदिकव्यवहाराः कस्यचिद्धर्मरूपत्वं प्रसज्यते । द्रव्याद्रव्यविलक्षणत्वं तु नैव संभवति विरोधात् । उभयविलक्षण-त्वेऽनिर्वचनीयत्वं स्यात्, तच्च पूर्वं पश्चाच्च निराकृतमितिदिक् । सत्यज्ञानादिपदानामपोह लक्षणायामपि न ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं सिद्ध्यति, उभयपदलक्षणायांतु कल्पनागौरव मात्रमेव हस्त-गतं भवतीति विशेषविचारोभारमात्रमेव न फलाय भवतीत्यलम् ।

।। इति सविशेषत्वोपपादनेन संविदो निर्विशेषत्वनिरसनप्रकरणस्य तत्त्वदीपः ।।

अथ प्रपञ्चस्यापि प्रसङ्गसङ्गत्या सदसदनिर्वचनीयत्वमिति यत् परमतं तदपि निराकर्तु-माह "**भूतभौतिकाकाशादि** इत्यादि, अर्थात् प्रपञ्चस्य भूतभौतिकस्य सदसद्भिन्नत्वमद्वैतमत सिद्धम्, तत् कस्मात्प्रमाणादवगम्यते, किं प्रत्यक्षप्रमाणेन निश्चीयते आगमेन वा प्रमाणेन ? तत्र न प्रथमः तस्य सद्भावग्राहकत्वात् । नत्वनिर्वचनीयत्वं गृह्णातीति प्रदर्शयितुमाह **तत्र न प्रत्यक्ष** मित्यादि तत्रेन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । एतत् हि स्वस्वग्राह्यमर्थं यथायथंतत्तदसाधारणाकारतो विजातीयसजातीयान्तरव्यावृत्तमेव ज्ञापयन्ति प्रत्यक्षादीनि चक्षुस्त्वक् रसना घ्राणादीनीति लोकप्रसिद्धमेव एवञ्च तत्तदसाधारणाकारेणैतानि प्रमाणानि वस्तूनां रूपशब्दादीनां सद्भावे एव प्रमाणानि नतु प्रत्पक्षंसदसदनिर्वचनीयत्वं बोधयतीति भावः । एतदेवोपपादयति **यथा** इत्यादि नीलघटादौ नीलत्वमतिस्वच्छे स्फटिकादौ धावल्यप्रतीतिश्चनैव वस्तुविषया, किन्तु परस्परव्यावृत्तद्रव्यगुणादिविषयैव एवं गव्येपयसि मधुर बुद्धिः स्वभावतः कटौ निम्बे तिक्ततामतिहरितक्यादौ कषायबुद्धिरेवजायेत, परन्तु नैकार्थविषया किन्तु परस्परव्यावृत्तगुणादिविषयैव भवति । एवञ्च परस्परविभिन्नार्थभेदविषयत्वमेव ज्ञानानां स्थितमिति भावः । तत्र नीले नीलमतिरेकाकारा एकनीलादिविषया च भवति । तत्र नीले न नील गुणभिन्नगुणत्वप्रसङ्गः । स्फटिके धवलमति ततो भिन्नाभिन्नाकाराचेत्यर्थौ नैवेत्यस्यैताद्दगि तींत्यस्याक्षेपः कर्त्तव्यः ।

एवंक्रमेण ततद्वस्त्वसाधारणाकारभेदेऽबाधितबुद्धिं प्रदर्श्य व्यवहारमपि तादृशं दर्शयति प्रमाणतया **व्यावहाराःप्रतिनियताः** इति । अवाधितप्रत्यक्षादिप्रमाणतन्मूलकव्यवहारवलात्प-दार्थानां तत्तदसाधारणाकारेण सत्त्वमेव स्वीकर्त्तव्यं नतु सदसद्भिन्नत्वमुपेयमिति भावः ।

प्रतिनियताः। सत्यं तथा प्रतितिपरन्तु तस्यामूलं नास्तीति चेन्न, प्रमात्मककार्यसत्वेतेन शुद्धकारणानुमानात्। क्लृप्तं चेन्द्रियलिङ्गादीनामन्वयव्यतिरेकानुविधानम्। यौगपद्य-क्रमायोगाद् विधानम्। भेदो न प्रत्यक्ष इति यो भ्रमः सभेदतदितराभावविवेकाग्रहणेन भवति। भावानां स्वरूपमेव प्रत्यक्षेण परिस्फुरित, स एव भेदव्यवहारहेतु स्यात् प्रति-

शङ्कात्रातूद्यते **सत्यं तथा प्रतीति**रित्यादि। अर्थात् भवति नीलादौ नीलादिबुद्धिः परन्तु अस्याबुद्धेः किञ्चिन्मूलं नास्ति किन्तु निर्मूलेयमितिमतिरिति प्रश्नाशयः परिहरति न इत्यादि कार्यवलात्तदनुगुणं मूलकारणमवाधितबुद्धीनां याथार्थ्यव्यवस्थापकमनुमीयताम्। अर्थात् कार्येणा वाधितेन सन्मूलस्यानुमानं भवति। पर्वते वन्हिमति यावन्हिमत्वबुद्धिसत्करणजन्यैवेति। दोष रहितचक्षुरादीन्द्रियादेरेवज्ञानयाथार्थ्ये कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां निर्णीतम्, तस्यापलापो न कर्त्तव्यस्तत्राह **क्लृप्तं चेन्द्रियलिङ्गादि** इत्यादि। सतिचक्षुरादीन्द्रियार्थसम्बन्धेऽवाधिते सति-ज्ञानस्य याथार्थ्यमसति च न तथेति, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निर्णीयते। तत्र कार्यरहितकारणेऽवश्यं कार्यभूतंज्ञानंप्रमैवेति निश्चीयते अर्थात् वस्तुभेदोनिर्दुष्टेन्द्रियरूपेण प्रत्यक्षप्रमाणेनैव गृह्यते इतिभावः।

अत्र पुनः शङ्कते **यौगपद्यक्रमे** इत्यादि अत्र व्यवच्छेदपदेन भेदस्य ग्रहणम्। विधानेन तु स्वरूपस्यग्रहणं भवति। अयमाशयः—प्रात्यक्षिकबुद्धेर्युगपदेवाधिकरणतन्निष्ठभेदोभयग्राहकत्वं न संभवति, यतोभूतलाद्यधिकरणग्रहणे प्रतियोगिग्रहणस्य निरपेक्षत्वात्, विनापि प्रतियोगिग्रहण-मधिकरणप्रमोत्पादात्। भेदस्याभावरूपतयाऽभावस्य च प्रतियोगिग्रहणसापेक्षत्वात्। "प्रति-योगिविशेषिताभावज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादांनातिशेते" इति नियमात् एवञ्च प्रथममधिकरण स्वरूपं गृहीत्वैव तदनन्तरं भेदग्रहणं करोतीति क्रमोपि न संभवति, प्रमितेःक्षणिकत्वात्, शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावाद्वा। स्वरूपभेदयोस्तज्ज्ञानयोश्चैक्यमपि न संभवति। अत स्वरूपग्रहस्यैव प्रत्यक्षप्रमितिरूपत्वम्, भेदग्रहस्यतु भ्रमलक्षणत्वमेवेति भावः। इमां शङ्कां प्रतिक्षिपति **भेदो न प्रत्यक्ष इतियोभ्रमः** इत्यादि। ऐक्यायोगादितियोभ्रमः अत्रेत्यादि तत्र भेदोनाम अन्योन्याभावः इतरेतराभावः-अन्यस्मिन् अन्यस्य संसर्गाभावरूप एव, अथवा, भेदः संसर्गाभावभेदः प्रागभावध्वंसा भावान्यताभावरूपः। इतरेतराभावः भेदः। तयोः स्वरूपयाथात्म्यज्ञानप्रयुक्तो निरुक्तविधः परेषां भ्रम इत्यर्थः भेदस्य याथार्थ्यं तावद्दर्शयति **भावाना**मिन्यादि भावानां भूतलादिनां यत् स्वरूपम् प्रत्यक्षेण परिस्फुरति प्रतियोगिन्यपेक्षया भेदव्यवहारे हेतुर्भवति, अर्थात् स्वरूपम्=स्व-कीयासाधारणाकारप्रकारः- तदेव गृह्यमाणम् प्रतियोगिस्मरणसहकारेण तदितरस्मात् भेद व्यवहारकारणं भवति। यथा कंबुग्रीवादिमत्वघटस्यपटादितो भेद इति भावः। अत्र दृष्टान्तं यथा भूतलादेः स्वरूपज्ञानमेव घटाद्यनुपलंभे सति तत्तत्स्मरणसहकृतंघटादिशून्यता व्यवहार-कारणं मतम्। अभावस्याधिकरणस्वरूपत्ववादिनाम्। सिद्धान्तेत्वधिकरणवृत्तिधर्मविशेषरूपत्व-

योगिव्यपेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वभेदा यथैकत्र षडङ्गुलेः । एवमेव व्यवस्थितानेकप्रकारवत्तया प्रत्यक्षस्य घटादिप्रपञ्चस्य तद्भावोनापलपितुं शक्यः । आगमप्रमाणमपि कार्यपरकत्वादीदृशेऽर्थे न प्रमाणम् । प्रामाण्येपि, अन्वयायोग्यपदार्थत्वाद्बोधकं न भवति । नासत् प्रतीतेः बाधाच्च न सदित्यपि यन्न तत् प्रतीतिरेव किं न बाधान्नासज्जगत् । तस्मादविद्ययैवेयं भवन्तमाश्रितेति । किञ्चभेदप्रपञ्चनिष्ठं मिथ्यात्वं प्रपञ्चधर्मः स्वयं-
मेव भेदादेरिति बोध्यम्। एकस्यैव प्रतियोगिभेदेन नानाव्यवहारसाधनत्वं दृष्टान्तद्वारेण दर्शयति **ह्रस्वत्वदीर्घत्वभेदायथैकत्रषडङ्गुले** इत्यादि । एकत्रैव षडंगुलिप्रमितेदण्डादिवस्तुनि तदपेक्षया दीर्घपदार्थान्तरमपेक्ष्य ह्रस्वव्यवहारम्, ह्रस्वे वस्तुनि तदपेक्ष्य दीर्घव्यवहारम् [यथा व्यजनात् केतनं दीर्घम्] तत्तद् वस्तुज्ञानमपेक्ष्य तत्तत्प्रतियोगिस्मरणसहकारेण जनयतीतिभावः । दार्ष्टान्तिके योजयति **एवमेव व्यवस्थितानेकप्रकारवत्तया** इत्यादि । स्वरूपलक्षणभेदस्याद्यक्षणे एव धर्मिग्रहणे ग्रहसंभवाद्भेदव्यवहारे एव प्रतियोगिस्मरणस्यापेक्षितत्वाच्चनानाकारविभिन्नपदार्थस्वरूपस्य तत्वं प्रत्यक्षप्रमाणप्रमितं नापलपनयोग्यमितिभावः ।

असाधारणाकाररूपस्य भेदस्य स्वपरनिर्वाहकत्वादेवानवस्थानं भवति । तदीयः प्रागभावस्तत्पूर्वावस्थारूपः प्रध्वंसाभावस्तु तदुत्तरावस्थारूपः तदत्यंताभावस्तदधिकरणस्वभावविशेषात्मकः । सामयिकाभावः कालविशेषावच्छिन्नतत्तदधिकरणस्वरूपात्मकः एतेषां च तत्तत्प्रतियोग्युपरक्तत्वेन व्यवहारे पुनस्तत्तत्प्रतियोगिस्मरणसापेक्षा भवतीति विवेको ज्ञातव्यः ।

एवञ्च भेदप्रपञ्चस्य सत्यत्वे एव प्रत्यक्षं प्रमाणम्, नतु तदनिर्वचनीयत्वे प्रत्यक्षं प्रमाणं भवतीति व्यवस्थापितम् 'यजेत' 'जुहोति' च इत्यादि शास्त्रमपि भेदप्रपञ्चस्य निर्वाच्यत्वे प्रमाणं न भवति, तस्मात्, आगमप्रमाणता निर्वाच्यत्वे इति दर्शयन् भेदप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे शास्त्रं प्रमाणमिति द्वितीयपक्षंनिरसितुंतत्प्रकरणमुत्थापयति **आगमप्रमाणमपि कार्यपरकत्वादि** त्यादि । तत्रागमः-शास्त्रम् कार्यनिष्ठत्वात् कार्यार्थप्रतिपादनपरत्वात्, ईदृशेऽर्थे—कार्यानन्वयिनिसिद्धार्थे प्रपञ्चनिर्वचनीयत्वादौ, नप्रमाऽर्थात् प्रमाणं न भवति । एतत्पूर्वमीमांसकमतमाश्रित्यकथितम् । सिद्धान्तमते-न तु कथयति **प्रामाण्येऽप्यन्वयायोग्यपदार्थत्वादि**त्यादि । सिद्धार्थे शास्त्रस्य प्रामाण्ये सत्यपि शास्त्रस्य प्रमाणशब्दमात्रस्य वाऽनिर्वचनीयत्वेन प्रामाण्यम्, न सन्नाप्यसन्नित्यादेरनन्वितार्थकत्वेन शाब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः तत्, अर्थात् तत्प्रतिपादकतयेव प्रतीयमानोपि शब्दसंदर्भोऽविरुद्धार्थपरतयैव नेतव्य इत्यभिप्रायः । अथानुमानसदसदनिर्वचनीयत्वेन प्रामाण्यं तत्राह **नासदिति**—प्रपञ्चः सदसद्भिन्नः प्रतीयमानत्वे सति बाध्यत्वादियुक्तिरपिनसती, प्रपञ्चः सदसत्ववान् प्रतीयमानत्वे सतिबाध्यत्वात्, तत एवाभाससमानयोगक्षेमत्वादिति । निरुपाधिकसत्वासत्वयोर्विरोधोऽत्र भवतीति ज्ञेयम् । **तस्मादविद्ययैवेय**मित्यादि । अनिर्वचनीयत्वस्याप्रामाणिकत्वात्तत्तदुपपादककल्पनंभवतोऽज्ञानमेवेत्यभिप्रायः । प्रमाणाभावाद्दूषितमपि प्रपञ्चनिष्ठसदसत्वं प्रकारान्तरेणापि दूष-

मिथ्या वा पारमार्थिकं वा ? मिथ्याधर्मस्यमिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यता स्यात् । पारमार्थिकत्वे, तेनैवाद्वैतव्याघातः स्यात् ॥

॥ इति प्रप्रञ्चसदसद्व्यतिरेकित्वरूपमिथ्यात्वनिरसनप्रकरणम् ॥

सर्वाणि प्रमाणानि स्वंस्वमर्थं बोधयन्ति । असतोऽर्थान्तरेभ्यश्च व्यवच्छेदमपि दर्शयन्तीति मे मतिः । तथाहि घटोऽस्तीति या बुद्धिर्जायते सा घटाद्यभावं पटादिकं वा नाववोधयति । ननु अस्तीति यदुक्तम्, तत्र घटोपि तन्मात्रमर्थान्तरं वा तन्मात्रे सदद्वैतं यितुमुपक्रमते **किञ्चभेदप्रपञ्च** इत्यादि । यदिदं प्रपञ्चनिष्ठधर्मत्वं तत् मिथ्यासद्वा ? प्रथमे मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेधर्मिणः प्रपञ्चस्य सत्यत्वमेव स्यात् । सत्यत्वनिषेधपरकमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वात् । प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य सत्यत्वमिति द्वितीयकल्पस्वीकारेतु मिथ्यात्वस्यसत्यत्वे तत्तद्द्वारेण भेदप्रपञ्चस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात् । अपसिद्धान्तो द्वैतापत्तिश्च । न च भेदमिथ्यात्वं सत्यं तद्ब्रह्मस्वरूपमेवेति नद्वैतापत्तिरिति वाच्यम् तथा सति ब्रह्मणो मिथ्यावस्तुगुणत्वप्रसङ्गादिति विशेषोऽन्यत्र ज्ञातव्यः ।

॥ इति प्रपञ्चस्यसदसद्व्यतिरेकित्वरूपमिथ्यात्वनिरसनप्रकरणस्य तत्त्वदीपः ॥

एतावता प्रबन्धेन प्रपञ्चाकाशादिप्रमुखस्य मिथ्यात्वंसदसद्भिन्नत्वलक्षणं निरस्यघटादिभेदप्रपञ्चस्य सत्यत्वं व्यवस्थापयत् पराभिमतं सदद्वैतं निराकर्तुमुपक्रमते **सर्वाणिप्रमाणानीत्या**दि । प्रमीयते परिच्छिद्यते येन तत्प्रमाणं प्रमा प्रतिकरणमिति सामान्यलक्षणम् । सजातीयविजातीयव्यवच्छेदपूर्वकयथावस्थितोर्थवोधनमेव तत्फलम् । तच्च प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात्त्रिविधम् ।

"प्रमायाः करणं तत्र प्रमाणंसम्मतं बुधैः । अवाधव्यवहारस्यानुगुणा तु मतिः प्रमा ।
करणंचावगन्तव्यं व्यापारशालिकारणम् । त्रिधा प्रमाणमध्यक्षानुमानशब्दभेदतः ॥"

इत्यादिरूपेण प्रमाणदीपिकायां जगद्गुरु श्रीहर्याचार्योक्तेः । तत्रोपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिसहितं षट्र विधमिति मतान्तरम् । तत्र प्रत्यक्षानुमानादीनां विशेषलक्षणं फलं च तत्तत्प्रकरणेभ्य एव ज्ञातव्यम् । विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते । यथोदितं सर्वमेव प्रमाणंस्वकीयमर्थमेव प्रमाणयति नतु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं दर्शयति । मिथ्यात्वस्यापदार्थत्वात् । तत्र स्वस्वप्रमेयस्यासतोऽभावाद् भावान्तरेभ्यश्च व्यावृत्ताकारता प्रत्ययजनकत्वमेव प्रसिद्धमुपपन्नमपि तदेवेति मूलस्य संपिण्डितोर्थः ।

तदेवोपपादयति **तथाही**त्यादि । अत्रेदानीं घटोऽस्तीति प्रात्यक्षिकप्रत्ययस्तदानीं तत्रैतत्कालावच्छेदेन देशावच्छेदेन च स्वकीयासाधारणाकारेण घटादेर्देशकालास्तितामस्तित्वमेवावगाहते, नतु घटादेरभावमर्थान्नासत्ताम्, नवा पटत्वाद्यर्थान्तरधर्मवत्वमित्यर्थः । तथा च सद् व्यावृत्तं सदन्तरव्यावृत्तं च वस्तुतः सन्तं घटादिकमेव प्रतिपादयति प्रतीतयो घटोऽस्तिपटोऽस्तीत्यादय इति सन्नानात्वमेव सिद्ध्यति, नतु सदद्वैतं सिद्ध्यतीति भावः । अत्र परिशङ्कते **नन्वस्तीतियदुक्तम्** इत्यादि । घटपटादिपदेनापि अस्तीत्युक्तं सन्मात्रमेवोच्यते तदा सिद्धमेव तदद्वैतम् । यदि सतोऽ-

प्रसज्यते, अर्थान्तरत्वे सदसद्भ्यां विलक्षणं तत् सिद्धम् । यद्येवम् अस्ति ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मौपनिषदम्, तदपि घटादिवदेवानिर्वाच्यमापतेत्त्वमते । एवम् "आनन्दो ब्रह्म" इत्यादावपि-ब्रह्मणोऽप्ययथाभावस्त्वमते प्रसज्येत तथा प्रपञ्चस्य सदसद्व्यतिरिक्तत्वमपि हीयेत । यत् यत् किञ्चिदुच्यते तस्य सर्वस्यतथात्वं भवेत् । तस्मादस्तीति धीर्घटादिषु जायमाना तत्तत् पदार्थस्य पारमार्थ्यमेव बोधिका । तथा सजातीयविजातीयव्यवच्छेदपूर्वकपदार्थानां स्वस्वव्यवस्थितस्वरूपैर्यास्थितिः सैव तदीयसत्ता नान्या, तत्राद्वैतकथा निरर्थिकेति ॥ ॥ इति सदद्वैतनिरासेन भेदप्रपञ्चस्यपारमार्थिकत्वसमर्थनप्रकरणम् ॥

न च नीलपीतादिनानाकारप्रतीतेबाधोयुक्तोऽनुभूयमानत्वात् । न च वेद्यं नीला-
र्थान्तरमपि बोध्यते तर्हि घटादेरापतितमनिर्वाच्यत्वम् । प्रतीतिबलाच्चासद्व्यावृत्तिरिति भावः । अमुं प्रश्नं दूषयति **यद्येवमस्तीत्यादि** "अस्तिब्रह्म" इत्युपनिषत् प्रतिपाद्यमपि ब्रह्मतुल्यन्यायात् सदसदनिर्वचनीयं प्रसज्यते इति भावः । एवं सर्वत्र समानाधिकरणतत्वमस्यादिवाक्येऽनभिमत विरुद्धाकारप्रसङ्गस्तत्राह=**आनन्दः** इत्यादि । "आनन्दो ब्रह्म" इत्यादौ आनन्दादिमात्रब्रह्मपदेनोच्यते चेत्तदासत्यादिपदान्तरस्य कथनं निरर्थकम् तदतिरिक्तार्थबोधनेत्वानन्दविलक्षणत्वादि ब्रह्मणः प्रसज्यते इत्यर्थः । आनन्दपदेनानान्दव्यावृत्तिर्ब्रह्मपदेन चानन्दव्यावृत्तिर्भवेदिति । अयथा भावः=अनानन्दत्वादिः परस्यानिष्टान्तरमपि दर्शयति **सदसद्व्यतिरिक्तत्व** मित्यादि, सदसद्व्यतिरिक्तः प्रपञ्च इत्यपिशब्दःस्वार्थात् प्रच्यवेत, त्वदुक्तरीत्या सदसद् व्यतिरिक्तान्यत्वमेव प्रपञ्चस्यतत्वानभिमतं सिद्ध्येतेतिभावः । यत् किञ्चिदपिवस्तु यथा येन प्रकारेणोच्यते, तस्यसर्वस्य तथा=भवत्प्रदर्शितमार्गेण तत्प्रकाराराहित्यं प्रसज्यते इत्यर्थः । घटोऽस्तीत्यादौ सत्तामात्रस्य विशेष्यत्वम्, तत्र विशेषे घटादेर्भेदप्रपञ्चस्यारोपितत्वं चेति पराभिमतं प्रतिक्षिपन्निव स्वाभिमतमर्थं प्रतिपादयति **तस्मादस्तीति** इत्यादि, यतः परमतं न सम्यक् तस्मात् घटोऽस्तीति जायमानं घटादि विषयकं ज्ञानम् तत्तत्पदार्थस्य पारमार्थिकत्वमेव बोधयतीत्यर्थः । **सजातीय विजातीयेत्यादि**" सजातीयविजातीयान्तरव्यावर्तकेन स्वस्वासाधारणाकारेण तस्य तस्य घटादि पदार्थस्य यास्थितिः कालसम्बन्धप्रमाणसम्बन्धो वा सा तस्य तस्य पदार्थस्यसत्तेति गीयये । सा च सत्ता प्रतिपदार्थं व्यवस्थिता, धात्वर्थत्वाच्चकर्तृपराधीनाचातत्सत्तायां स्वतन्त्रत्वमद्वैतं च भवदभिमतं नैव कथमपि युक्तमिति भावः ।

॥ इति सदद्वैतनिरासेनभेदप्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वसमर्थनप्रकरणस्य तत्त्वदीपः ॥

एवमुपर्युक्तक्रमेण प्रमेयात्मकसन्नानात्वं व्यवस्थापितवानाचार्यः । तदनन्तरं ज्ञानप्रमितिनानात्वमपि व्यवस्थापयति, बौद्धाभिमतचिदद्वैतनिरासेन **नचेति** । विषयाश्रयविशेषैः प्रत्यक्षादि प्रमाणस्वगतविशेषैश्च प्रतिपुरुषानुभूयमानं संविदोज्ञानस्य नानात्वं न कथमपि निराकर्तुं शक्यंयुक्तमित्यर्थः ।

दिकं वित्तेधर्म इति यत्पूर्वमुक्तम्, तेन त्वयासंविदः किञ्चित् साधितं न वा ? अस्तिचेत् तदा पक्षे बाधः नचेत्तदानिरर्थकः प्रयास । अतः स्वाभाविकस्पष्टदृष्टभेदाः संविदः । यथावस्थाभिर्वाह्यैनैक्यं भवति घटादिभिरपि ज्ञानस्यैक्यं न भवति । ज्ञानज्ञेययोरैक्यं सहोपलंभनियमोपि नैकैकसंविदा संभवति, यतश्चैतन्यसामान्यं सर्वसंवेदनात्मकं नैव दृष्टम् । न चास्ति सामान्यसहितं सर्वसंवेदन रूपम् । सहोपलंभनियमात्, अन्योऽर्थ संविदो न भवेत् । यदेतदपराधीनस्वप्रकाशं तदेवस्वयंप्रकाशपदवाच्यमिति प्राचो वदन्ति । यस्मिन् अभासमानेपि योऽर्थोनावभासते नासौ अर्थान्तरम्, चन्द्रमसश्च-

अत्रयोगाचारमतानुयायिभिः संविदो ज्ञानस्य निर्विशेषत्वे यदनुमानमुद्भावितं तदनुमानमनूद्य प्रतिक्षेप्तुमुपक्रमते **नचवेद्यम्** इत्यादि । संविदिज्ञाने यो निर्विशेषत्वरूपः साध्यधर्मः समुपगम्यते स साध्यधर्मः पक्षे संविदिज्ञानं स्वीक्रियते नवा ? तत्र यदि उपगम्यते इति प्रथमपक्षः स्वीक्रियते, तदानिर्निमित्त एकस्मिन् धर्मेण पक्षपातस्तव प्रसक्तो भवति, यत एको धर्मःपक्षे मन्यते, अन्ये धर्माः प्रमाणसिद्धा अपिनोपगम्यते, तत्र भवतो रुचिरेव प्रमाणम् । तथा चाभ्युपगतनिर्विशेषत्वविरोधप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः । अथवा नोपेयते चेत्साध्यधर्मः पक्षे तर्हि तादृश पक्षे साध्यसाधनाय क्रियमाणः प्रयासो निरर्थकतामञ्चतीति । अतः संविन्निर्विशेषत्वानुमानप्रतिक्षेपात्, स्वरसतो विषयाश्रयस्वगत विशेषैर्विशिष्टा विलक्षणत्वेन स्फुटं प्रतियमानाः संविदो यथावस्थितैर्घटपटवाह्यपदार्थैनैक्ये प्राप्नुवन्ति इति । वेद्यवेदित्रोर्वित्यभेदमतं निराकर्तुमयं प्रक्रमः **सहोपलंभ नियमः** इत्यादि । संविदा ज्ञानेन घटादेर्विषयस्य सहैवोपलभ्यमानत्वात् ज्ञेयज्ञात्रोर्ज्ञानाभेदः, एकस्माच्चन्द्रमसो द्विचन्द्रवदितिवक्तुं न युक्तम्, यतस्तत्तत्संवेदन विशेषेण सहोपलंभनियमाभावात् । एक विज्ञानंविना ज्ञानान्तरेणाप्यर्थोपलब्धिदर्शनात् ।

विशेषेण सहोपलंभस्य व्यभिचारेपि चित्सामान्येन सहोपलंभनियमोस्तीतिचेत्, तदपि न समीचीनम्, विशेषव्यतिरिक्तस्य चित्सामान्यस्यैवानुवृत्तस्य सर्वविषयकविज्ञानविषयस्याभावादित्यर्थः । अत्र प्रतिक्षेप्यमतस्यानुवादः पुनः **सहोपलंभनियमा** दित्यादि वाह्यार्थप्रकाशे नियमेन संविदो भानसिद्ध्यर्थं वित्तेः स्वप्रकाशत्वमाह **यदेतदपराधीनस्वप्रकाश**मित्यादि, स्वयं प्रकाशता प्रवृत्ति निमित्तःशब्दोयस्यतत् स्वयं प्रकाशता शब्दं स्वयंप्रकाशशब्दवाच्यम् । अनेन सहोपलंभनियमः सिद्धः **यस्मिन्नि**त्यादि । संवित्प्रकाशाभावेऽर्थस्यापि न प्रकाश इति संवित् प्रकाशाभावव्यापकाभाव प्रतियोगिप्रकाशकस्यार्थस्य संविदानन्यत्वं सिद्ध्यति, बिम्बाप्रकाशेऽप्रकाशमानस्य प्रतिबिम्बस्येव बिंबानन्यात्वमित्यर्थ । **अभासमान** इति । विज्ञाने आभासभाने प्रकाशमानेसति, आत्माज्ञाता—अर्थो नीलपीतादिज्ञेयात्मकम् । संविद्विवर्तत्वम्-संविदाधिष्ठानकारोपविषयत्वम्, प्रपञ्चे वेद्यवेदितृत्व प्रपञ्चः अञ्चति—गच्छति प्राप्नोतीति । अधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताराहितत्वलक्षणं संविदनन्यत्वं प्रपञ्चस्य विवक्षितम् । नीलपीतादिवाह्याकारोवासनाकल्पिताज्ञाने इति योगाचारमतम् । नील-

न्द्रवत् । विज्ञानेऽभासमानेऽथात्मावभासनं न तस्मात् प्रपञ्चः संविदोविवर्तरूप इति-चेन्न, एवमतिरिक्तार्थापलपनं न कर्त्तव्यं प्रत्यक्षविरोधात् न भवदीयानुमानानुवर्तिनो भवन्ति । तथाहि इदमहं वेद्मीत्यन्यानात्मना स्फूटरूपेण त्रयं साक्षादेव प्रकाशते इति सर्वानुभवसाक्षिकम् । प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानेनोत्थातुमर्हतिः अग्निरनुष्णा इतिवत् । किञ्चायं हेतुर्विरुद्धोयतो द्वयोः सहभावस्तवमतेपि, नहि संवित्तिः स्वात्मना सहभासते । नीलाद्युपप्लवरहितस्वच्छचैतन्यमात्रसन्तानं स्वापादौ भासते, नैवमर्थः संवेदनात् पृथक् भासते, तेन संवेदनं सत्यम्, अर्थस्त्वसन् । तदेतत् स्ववाग् वाधितम्, यत एवं

पीतादिलक्षणोऽर्थोऽविषयाकल्पितो ज्ञाने मायिकपक्षश्चनिराचिकीर्षितोऽत्रेति विभावनीयम् । एतद्योगाचारमतं प्रतिक्षेप्तुमाह **विज्ञाने** इत्यादि, हे वाह्यार्थापलापिन् एवं यथोक्तक्रमेण वाह्यार्थान् नीलपीतादिकानमपरिभवः, एतेषां निराकरणं न कुरु । कुतः तत्राह **प्रत्यक्षे** त्यादि । वलीयसा सर्वप्रमाणापेक्षज़्येष्ठेन सर्वोपजीव्येन, अतः सर्वप्रमाणपेक्षया वलवता इमे वाह्यार्थाः सुरक्षिताः ।

अर्थात् प्रवलतरप्रत्यक्षप्रमाणसंरक्षिता एते ज्ञातृज्ञेयभेदाः पदार्थास्त्वदीयसंविदैक्यानुमानानुवर्तिनो नभवन्तीति । इतरप्रमाणापेक्षया प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन ज्येष्ठत्वेन वलवत्वम् । ज्ञेयेषु संविदा सहैक्यसाधनार्थमर्थानां संविदश्च स्वरूपग्रहणं तावदपेक्षितम् । एतावतैवचज्ञानज्ञेयादीनां परस्परं भेदोपि सिद्ध इति प्रत्यक्षवाधितमनुमानं न प्रवर्तते इत्यर्थः । अत्र ज्वालाभेदानुमानवैषम्यप्रकारो विशेषरूपेण विचारितस्यादात्मसिद्धाविति विशेष जिज्ञासुभिस्तत एव द्रष्टव्यो विस्तरभियानेह पुनः प्रतन्यते इति संक्षेपः ।

तथाहीदमहंवेद्मि इत्यदि अन्योन्यानात्मना=परस्परविभिन्नत्वरूपेण, त्रयं ज्ञातृज्ञेय ज्ञानलक्षणं पदार्थलक्षणम् । **प्रत्यक्षप्रतिपक्षमनुमान** मित्यादि, अर्थात् प्रत्यक्षप्रमाणवाधितमनुमानं स्वानुमेयसाधनाय न प्रवर्तते, यथा "अग्निरनुष्णो द्रव्यत्वादित्यनुमानमुष्णत्वग्राहिप्रत्यक्षेण बाधितं न प्रवर्तते, यथा वा 'ह्रदो वन्हिमान् धूमात्' इत्यत्र वन्ह्यभाववान् इति निश्चयात्मक बाधेन बाधितं न ह्रदेवक्तिमत्ताबुद्धिं निश्चितोति तथैवात्रापीति । अर्थात् प्रतिपक्षं विरुद्धं वन्हेरनुष्णत्वानुमानमिव प्रत्यक्षवाधितं विषयज्ञात्रोः संविदा सहैक्यानुमानंत्वदीयमिति प्रोक्तं भवतीति । किञ्च साहित्यं भेदनियतं भेदे सत्येव तद्दर्शनात्, इति ज्ञानार्थयोर्हेतुघटकं ज्ञानज्ञेययोरभेदसाधने विरुद्धमिति दर्शयितुमाहाचार्यः **किञ्चायम्** इत्यादि । संवित् संविदा संविदा सहभासते इति न योगाचारस्यापि संमतम्, तत्संविदा सह्योपलंभमानमर्थजातं नियमेन ज्ञानभिन्नमेव भवेदितिभाव ।

अत्र पुनः शङ्कते योगाचारमतानुयायी **नीलाद्युपप्लवे**त्यादि विषयोपरागमन्तरेण ज्ञानं भासते स्वापकाले, नैव विषयो ज्ञानं विना कदापि भासते । तत् प्रतिविम्वस्येवार्थजातस्य मिथ्यात्वं संविदि कल्पितस्येतिभावः । एतत्पक्षं परिहरति **"तदेतत्"** इत्यादि । अर्थं विना संविदोभाने

सति सहोपलंभनियमस्य हानिप्रसङ्गात् तस्माद् यदभावेयद् भासते, तदभावेपि तदवभासते एव भानेऽपि घटादिभानवदिति संक्षेपः ।

।। इति चिदद्वैतनिरासेनमितिमातृमेयाभिदायाथार्थ्यसमर्थनप्रकरणम् ।।

। इति वाराणसिस्थानन्दभाष्यकारजगद्गुरुश्रीरामानन्दाचार्यपीठसंस्थापकाचार्य श्रीरामानन्दसम्प्रदायस्यचत्त्वारिंशत्तमप्रधानाचार्यजगद्गुरुश्रीरामानन्दाचार्य रामप्रपन्नाचार्ययोगीन्द्रप्रणीता तत्त्वत्रयसिद्धौसंवित्तिसिद्धिः ।।

卐 श्रीरामः शंकरोतु 卐

तां विना संविदन्तरेणापि विषयस्यभानं सिद्धप्रायमेवेति सहोपलंभनियमरूपभवदुक्तहेत्वासिद्धिरिति पूर्वापरस्ववचनविरोधमपि नपरामृष्टवान् एवं वदन्निितिभावः । हेत्वसिद्धिमेवोपपादयति **तस्मात्** इति । घटापटाद्दतेभानात् पटाद्दतेभानं घटस्य यथा सिद्ध्यति, तथाऽर्थमन्तरेण भानाद् ज्ञानाद् विना भानमर्थस्य सिद्धतीति सहोपलंभनियमो न नीलादितद्धियां सिद्ध्यतीत्यर्थः । ननु ज्ञानै नैवार्थस्य प्रकाशस्य वक्तव्यत्वाद् ज्ञानस्य च स्वप्रकाशत्वाद् ज्ञानभानं विनाऽर्थभानं युज्यते इति चेदेवमपि सहोपलंभनियमो न युज्यते, ज्ञानविशेषेण ज्ञानसामान्येन वा पूर्वत्रव्यभिचारात् । परमते ऽसिद्धेश्चेति । विशेषविचारो "नाभाव उपलब्धेः" इति सूत्रीयश्रीरामानन्दभाष्ये "किञ्च यदिविज्ञानातिरिक्तः कश्चित्पदार्थ एव नस्यात्तर्हिकस्य किमर्थं विज्ञानं नीलाद्याकारतामुपयातीति वक्तव्यम् । नहि विज्ञानमेव स्वयं स्वार्थं तत्तद्रूपतामुपैति प्रयोजनाभावात्" (आनन्दभाष्यम् २।२।२८) इत्यादि रूपेण कृतः । एतदीयव्याख्याने भाष्यदीपेऽस्मद्गुरुप्रवरजगद्गुरुश्रीरामानन्दाचार्यरामप्रपन्नाचार्ययोगीन्द्रमहाभागेन बहुचर्चितत्वात् । मयापि भाष्यप्रकाशेन्यत्र च विवेचितत्वाद्विरम्यते प्रपञ्चात प्रकृतप्रकरणाद्विशेषार्थिभिस्तत एवानुसन्धेयमितिशम् ।

। इतिचिदद्वैतनिरासेनमितिमातृमेयभिदायाथार्थ्यसमर्थनप्रकरणस्यतत्त्वदीपः ।

वन्दे रामं रमानाथं जानकीवल्लभं परम् ।
अन्तरं संवित्तिसिद्धिर्हि यत्कृपालवलेशतः ।।

इति पश्चिमाम्नायविश्रामद्वारकास्थश्रीरामानन्दाचार्यपीठाधीशजगद्गुरुश्रीरामानन्दाचार्यरामप्रपन्नाचार्ययोगीन्द्रपट्टशिष्यस्वामींरामेश्वरानन्दाचार्यप्रणीतःश्रीरामानन्दसम्प्रदायस्यचत्वारिंशत्तमाचार्यकाशीस्थश्रीरानन्दप्रधानपीठाचार्य जगद्गुरुश्रीरामानन्दाचार्यरामप्रपन्नाचार्ययोगीन्द्रप्रणीतसंवित्तिसिद्धौ

卐 तत्त्वदीपः 卐

।। श्रीरामचन्द्रचरणौ शरणं प्रपद्ये ।।